De engel en het beest

Frits Bolkestein

bron
Frits Bolkestein, *De engel en het beest*. Prometheus, Amsterdam 1990

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bolk008enge01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

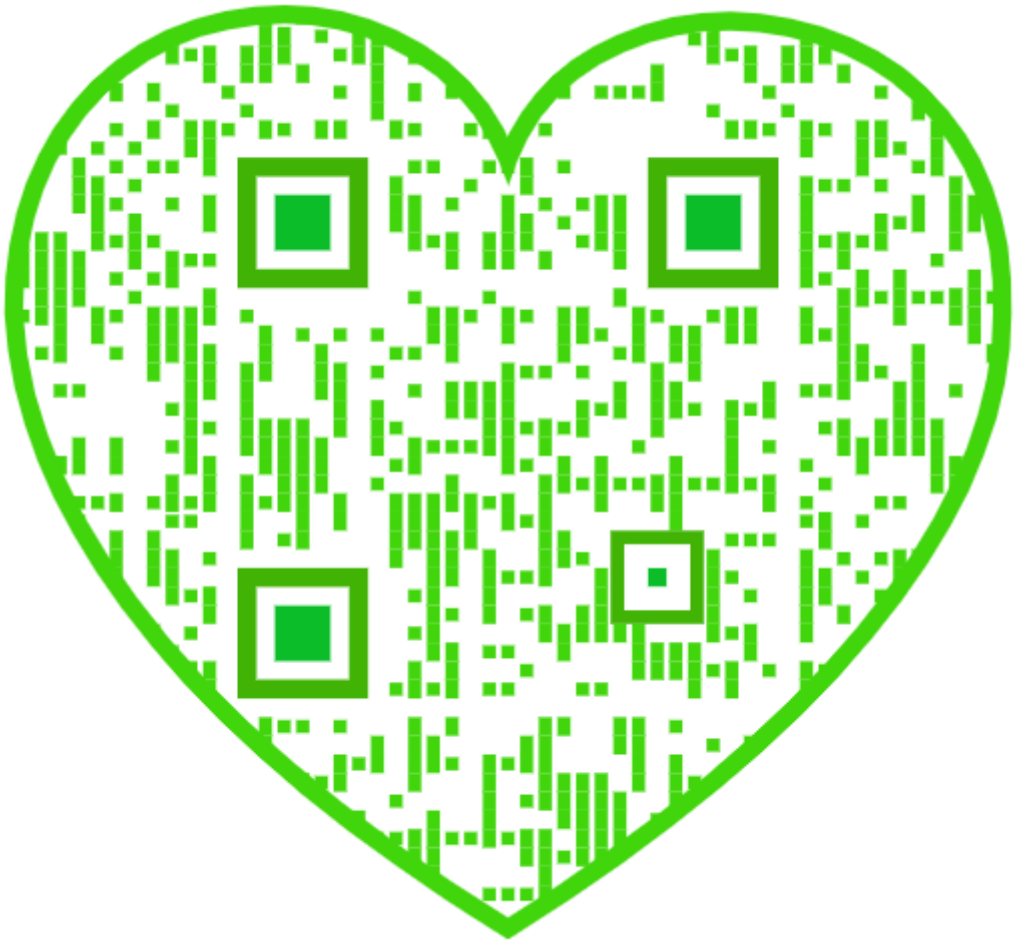

> ‘L'homme n'est ni ange ni bête, et le malheur veut que qui veut faire l'ange fait la bête.’
> (Blaise Pascal, pensée 358)

Ik draag dit boek op aan de nagedachtenis van Koos Rietkerk en Annelien Kappeyne van de Coppello, voorzitter en ondervoorzitter van mijn eerste fractie.

Voorwoord

Dit boek bundelt 20 artikelen en twee toespraken waarvan ik de meeste gedurende de laatste paar jaren heb geschreven of gehouden. Bijzonderheden hierover staan in de Verantwoording. Een enkel ouder artikel heb ik opgenomen omdat ik meende dat het onderwerp nog actueel was. Sommige artikelen zijn iets gewijzigd of aangevuld maar dat heeft hun strekking onverlet gelaten. Drie artikelen zijn niet eerder gepubliceerd: 'Economische macht' dateert van 1987; 'Naar een nieuw Europa' heb ik voltooid in juli van dit jaar, mij baserende op informatie die vóór 1 juni beschikbaar is gekomen; en de inleiding, 'De politiek als beroep'. Ik heb dit laatste artikel vooral geschreven om uiteen te zetten waarom ik het bedrijfsleven heb verlaten voor de politiek. Die vraag wordt mij namelijk vaak gesteld.

Ik ben de overeenkomst met uitgeverij Prometheus om dit boek te laten verschijnen aangegaan voordat ik fractievoorzitter werd. De meningen die ik in deze artikelen naar voren heb gebracht weerspiegelen niet noodzakelijk het standpunt van de VVD.

Ik ben dra. Andrea Nederlof veel dank verschuldigd voor de steun die zij mij bij de voorbereiding van de tekst heeft gegeven.

FB
20 augustus 1990

I Inleiding

Politiek als beroep

Tijdens mijn bezoeken aan Nederland in de eerste helft van de jaren zeventig, toen ik in verband met mijn werk in het buitenland woonde, viel mij op dat het heersende opinieklimaat hier erg eenzijdig was, een eenzijdigheid die sterker werd onder het kabinet-Den Uyl. Ik voelde mij wat dat betreft als een kat in een vreemd pakhuis. Het was een illusie dat één persoon - hoe hard die ook zou werken - iets kon uitrichten tegen dat kabinet, laat staan dat hij invloed kon uitoefenen op zoiets ongrijpbaars als het Nederlandse opinieklimaat. Deze overweging werd versterkt door het besef dat dit klimaat onderdeel was van het opinieklimaat in geheel Noordwest-Europa. Bescheidenheid was dus geboden. Aan de andere kant ging het om belangrijke zaken. Hoe kon ik afzijdig blijven? Ik besloot lid te worden van een politieke partij.

Ik koos voor de VVD omdat ik meende dat die partij het beste economische en buitenlandse beleid voorstond. Dat waren de twee gebieden waarvoor ik toen de meeste belangstelling had. Op het economische terrein had ik ook enige ervaring. Bovendien sprak het liberalisme als politieke filosofie mij aan. In de jaren vijftig - voor ik naar het buitenland was verhuisd - had ik op de Partij van de Arbeid gestemd, vooral om Willem Drees. Maar de beweging van Nieuw Links was voor mij een breekpunt. Ik beschouwde haar als humorloos, ondemocratisch en elitair. Alleen al de cultuur van laksheid waartoe zij leidde, en waar ik in dit boek nader op inga, stuitte mij tegen de borst. Dus die partij viel af. Van meet af aan had ik mijzelf voor ongeschikt gehouden lid te worden van het CDA, dat toen in wording was. Mijn gehele opvoeding had gestaan in het teken van rationalisme en humanisme, en in een christelijke partij had ik mij niet thuis gevoeld. Niet dat ik geen oog had voor de waarden van het christendom - per slot van rekening leven wij allen in een samenleving die van deze waarden is doordrenkt - maar mijn cultuur was een andere. De nestgeur van het CDA zou mij niet bevallen, vreesde ik. Deze partij kwam dus evenmin in aanmerking. Ten slotte was daar D66. Die partij kwam sympathiek over. Sommige van mijn Shell-collega's waren er lid van, en zij waren aardige mensen. Een sympathieke partij van aardige mensen: dat was belangrijk. Maar waar stond die partij voor? Wat betekende dat: centrum-links? ‘Deftig links,’ zei de een. ‘CDA zonder God,’ zei de ander. Mijn ervaring bij Shell had mij geleerd dat het

beter is harde keuzes niet te ontwijken. D66 was dus de derde partij die voor mij afviel. Zowel positieve als negatieve overwegingen dreven mij derhalve naar de VVD.

In januari 1975 - ik werkte toen nog in Parijs - was ik lid geworden van die partij. Maar daarbij wilde ik het niet laten. Ik wilde meedoen aan de discussie. Het belangrijkste forum voor die discussie was de Tweede Kamer en dus wilde ik daar lid van worden. Het politieke getij zat de VVD in die tijd mee. De partij had 22 zetels. Hans Wiegel leidde de oppositie en electoraal legde haar dat geen windeieren. Mocht de VVD na de verkiezingen van 1977 in de regering komen, dan was het waarschijnlijk dat een aantal bewindslieden uit haar Tweede-Kamerfractie zou komen. Te zamen met de verkiezingswinst zou dat ruimte kunnen bieden tot plaats 35 of zo. Het was dus nu of nooit - mede gezien mijn leeftijd, op dat moment drieënveertig jaar. Ik was alleen niet de enige die zo redeneerde. Dat viel ook nauwelijks te verwachten. De zogenaamde groslijst van allen die zich aandienden was lang. ‘Er zijn nog 283 wachtenden vóór u,’ werd toen opgemerkt. De meeste van die mensen hadden een zekere staat van dienst binnen de partij, of althans een zekere bekendheid, maar ik kende niemand in de VVD.

Door mijn verblijf in het buitenland, tussen 1960 en 1976, had ik ook het contact met bijna iedereen verloren. Ik kende de weg in Singapore, maar niet in Rotterdam. Ik sprak Swahili maar had het over ‘overtijd’ in plaats van ‘overwerk’. Ik wist niet wat een tosti was, tot verbazing van de verkoopster van het apparaat waarmee men die dingen bereidde. Op een aantal leden van het VVD-kader moet ik een merkwaardige indruk hebben gemaakt. Want aan hen moest ik mij voorstellen, en snel ook. De lijsten met kandidaten - per afdeling, per kamercentrale en ten slotte voor de gehele partij - werden in de zomer en het najaar van 1976 opgesteld. Ik had slechts een maand of vier om mij enige bekendheid te verwerven. Dat zou alleen lukken als ik mij daar voor het volle pond voor inzette. Zolang ik voor Shell bleef werken, was dat natuurlijk onmogelijk. Noodzakelijke - zij het allerminst voldoende - voorwaarde was dat ik mijn handen vrij kreeg. Nu trof het in zoverre, dat ik in 1976 zou worden overgeplaatst van Shell Chimie in Parijs naar Billiton in Den Haag of Shell Nederland in Rotterdam. Ik kon mijn baan in Parijs dus netjes afmaken, maar 1 juni 1976 was wel de uiterste datum. Tegen het einde van 1975, toen mijn volgende baan met mij werd besproken, heb ik tegen Ernst Werner, die toen lid van de Raad van Bestuur was en de chemie deed, gezegd dat ik zou opstappen. Met spijt, maar niettemin, want ik zag geen andere mogelijkheid: geen vrije handen, geen bekendheid; geen bekendheid, geen kamerlidmaatschap. Mijn aanpak had risi-

co's en dat besefte ik heel goed. Ik nam afscheid van een uitstekende onderneming waar ik interessant werk deed, zonder ook maar de minste zekerheid dat ik mijn doel, het kamerlidschap, ook zou bereiken. En het was kort dag.

Het was een gedenkwaardige zomer. Ik heb Nederland toen in alle richtingen doorkruist. Samen met andere kandidaten, of alleen, heb ik mij voorgesteld op kennismakingsbijeenkomsten en vragen beantwoord. Soms ging dat goed, soms minder goed. In ieder geval was het een soort inhaalcursus 'Ken uw land'. Als zodanig waren die maanden zowel nuttig als interessant. Ik ontmoette tal van mensen waarmee ik anders nooit kennis zou hebben gemaakt. Een melkveehouder in hartje Friesland; de directeur van een afvalophaalbedrijf in Zuid-Limburg; een exportmanager van Hoogovens; de secretaris van de Veenkoloniale Boerenbond - ik heb ze allemaal ontmoet. Wat daarbij vooral opviel, was hoe enthousiast die mensen bijna allen waren. Zij gaven hun tijd en moeite belangeloos aan de VVD, omdat ze zich bij de politiek betrokken voelden. Niet iedereen waardeerde mijn 'Amerikaanse aanpak' overigens. Volgens de één was ik vast en zeker door Shell de laan uitgestuurd. Dat bedrijf had toch zo'n goede pensioenregeling? Waarom zou iemand daar dan weg willen? Kreeg ik daar lucht van, dan stond ik klaar met adres en telefoonnummer van Ernst Werner of Jan Chouffoer, een ander lid van de Raad van Bestuur voor wie ik had gewerkt toen ik Algemeen Vertegenwoordiger van Shell in Indonesië was. Mensen die twijfelden aan mijn staat van dienst konden hen benaderen voor inlichtingen. Maar van dat aanbod werd zelden gebruik gemaakt. Volgens de ander was ik een pion die Shell het politieke veld had ingeschoven om aldus zijn macht te vergroten. Dat was de tijd van de controverse rondom de multinationale ondernemingen, waarover hieronder meer. Zo hadden sommigen hun bedenkingen. Maar gelukkig heb ik meer voor- dan tegenstanders van mijn kandidatuur ontmoet. Aan het einde van de rit stond ik op plaats 34.

Bij de verkiezingen van mei 1977 behaalde de VVD 28 zetels. De PvdA had 10 zetels gewonnen. Samen met het CDA hadden wij 77 zetels en die meerderheid werd voor te dun gehouden. Het kabinet-Den Uyl II was in aantocht, dat leed geen twijfel. Ik had de boot dus gemist; '*so near and yet so far*'. Wat moest ik doen? Ik analyseerde de zaak als volgt. Zeker, Den Uyl II zou er komen. Maar Den Uyl en Van Agt - protagonist en antagonist - hadden zo'n gezonde hekel aan elkaar gekregen dat hun kabinet niet lang zou duren, in elk geval niet langer dan twee jaar. Daarna zouden wij zeker aan de beurt komen. Het was dus zaak om erbij te

blijven. Ik had een baan nodig die mijn gezin en mij brood zou verschaffen en die mij als uitkijkpost dienst zou kunnen doen. Hoe dichter bij het Binnenhof, des te beter. Nu zocht men op het Ministerie van Buitenlandse Zaken destijds een loco-secretaris-generaal, die het personeel van de buitenlandse dienst zou integreren met dat van het ministerie. Dat was een tijdelijke baan, zo werd mij verteld. Met een jaar of drie moest die klus worden geklaard. En die man, die bij voorkeur uit het bedrijfsleven moest komen, zou werken op het Plein, dat wil zeggen een paar minuten lopen van de Tweede Kamer. Dat was dus precies wat ik zocht. Een paar sollicitatiegesprekken volgden en mijn zaak leek er gunstig voor te staan, tot zij bij de minister belandde. Max van der Stoel - met wie ik later een uitstekende verstandhouding heb gekregen - oordeelde dat ik voor die functie politiek te zeer was geprofileerd. Hij had daarin waarschijnlijk gelijk. Later heb ik mij altijd gekeerd tegen de politisering van het ambtenarencorps. Ik kon hem ook niet beloven mijn leven te beteren want alleen door mijn politieke profiel te verhogen, kon ik mijn kansen bij de volgende ronde vergroten.

Al met al zat ik in een tamelijk moeilijk parket: geen baan, geen geld en een onzekere toekomst in een onzeker beroep. De openbare zaak was nog steeds een schone, vond ik, maar ik moest ook praktisch blijven. Gelukkig heeft het Amsterdamse ingenieursbureau Comprimo mij toen gevraagd een onderzoek te doen naar de markt voor ingenieursdiensten in de petrochemie in Mexico-Stad. Ik was wel geen ingenieur maar ik had mij een jaar of vier met de petrochemie bezig gehouden en ik had dus althans een klok horen luiden, ook al wist ik niet hoeveel klepels er waren. Bovendien had ik van 1965 tot 1968 in Centraal-Amerika gewoond en sprak ik Spaans. In 1977 was dat al wat roestig maar dat wist Comprimo niet. Dus ging ik in de herfst van dat jaar naar Mexico. Ik herinner mij hoe ik in dat grote KLM-toestel boven die enorme stad - van toen veertien miljoen inwoners - in de lucht hing en hoe ik mij met enige verwondering afvroeg op welke wijze ik dit varkentje zou wassen. De eerste dag in Mexico-Stad keek ik met een lodderig oog om mij heen. De tweede dag kocht ik een kaart. Maar de derde dag kon ik het serieuze werk niet langer uitstellen. Ik kende geen hond in heel Mexico en was nog onzeker in mijn Spaans. Ik moest een marktonderzoek doen in een beroep waaraan ik alleen maar had gesnuffeld. En ik had maar één middel: de beroepenlijst van het telefoonboek. Ik zie me daar nog zitten, op mijn bed in mijn hotelkamer in de Calle Hamburgo, met de telefoongids in mijn hand, denkende: waar ben ik in Godsnaam aan begonnen? Een bloeiende, interessante en goed betaalde carrière van zestien jaar afgebroken - plezierige collega's uit het oog verloren - om op duizen-

den kilometers afstand van land, vrouw en kinderen op de rand van een bed de beroepenlijst van een volmaakt onbekende miljoenenstad te bestuderen!

Vier weken later keerde ik terug naar Nederland met een overzicht van wie wat deed in de Mexicaanse petrochemie. Dat viel klaarblijkelijk bij Comprimo in de smaak want spoedig daarna gingen de president-directeur van die onderneming, Teun Barendregt, en ik samen naar Mexico-Stad, waar ik hem her en der heb geïntroduceerd. Na een dag of tien ging Barendregt terug naar Nederland, terwijl ik doorreisde naar Ecuador om daar hetzelfde als in Mexico te doen. En ik was daar nagenoeg mee klaar toen ik vanuit Nederland werd opgebeld met de mededeling dat ik terug kon komen, want ik zou worden benoemd tot lid van de Tweede Kamer. Het had niet geklikt tussen Dries van Agt en Joop den Uyl. Van Agt had de historische woorden uitgesproken: 'De VVD is niet melaats.' Dat was toen een nieuw politiek feit. De VVD kwam uit de quarantaine en ging het kabinet in. Acht bewindslieden kwamen uit de Tweede Kamerfractie van de VVD. Als de op één na laatste schoof ik er in, op de plaats van Els Veder-Smit die staatssecretaris van Volksgezondheid werd. En zo is die bal verder gerold. Wat Comprimo met mijn marktverkenningen heeft gedaan, weet ik overigens niet.

Van de zestien jaar die ik voor Shell had gewerkt, had ik er tien in de tropen doorgebracht en zes in Londen en Parijs. Vier jaar in Oost-Afrika, drie jaar in Centraal-Amerika en een kleine drie jaar in Indonesië hadden mij onmiddellijke ervaring gegeven met ontwikkelingslanden en hun problemen. Die waren niet gering. Hun oplossing vereiste bovenal politieke stabiliteit en fatsoenlijk bestuur. Teruggekomen in Nederland viel ik in een openbare discussie over ontwikkelingssamenwerking die mij zeer verbaasde. Velen leken te denken dat de armoede van de Derde Wereld de schuld van het Westen was. 'Jullie zijn arm omdat wij rijk zijn.' Wie enige ervaring had in ontwikkelingslanden wist dat die stelling niet deugde. Ook landen die nooit koloniën hadden gehad, zoals Zweden, waren rijk. Ook landen die nooit een kolonie waren geweest, zoals Thailand, waren arm. Maar die redenering was voor velen te simpel. Het lag volgens hen aan de economische wereldorde. Er moest daarom een nieuwe internationale economische orde komen. Ik zag daar niets in. Aan het begin van deze eeuw waren Argentinië en Australië in vergelijkbare posities: ver van het toenmalige centrum van de wereld; exporteurs van vlees, huiden, wol en graan. Maar nu was Australië rijk, Argentinië arm. Wat kon daarvan de reden zijn? Niet de economische wereldorde, want die was voor beiden gelijk. Het draaide niet om een

internationale economische orde maar om een nationale economische wanorde.[1.] Afgezien van natuurlijke factoren - zoals onvoldoende regenval - waren de belangrijkste oorzaken van de onderontwikkeling van nationale aard: politieke onrust en slecht bestuur. Argentinië was rijk aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Juan Perón had zijn land economisch en politiek echter volstrekt ontwricht. Hij was daarom in belangrijke mate medeverantwoordelijk voor de *guerra sucia*, de smerige oorlog, van de jaren zeventig. De vraag was voorts niet: waarom zijn die landen arm? De vraag was: waarom zijn wij rijk? Wie de oorzaken van de westerse welvaart wil weten, moet teruggaan tot ten minste de Renaissance. Wie dat doet, vindt oorzaken die niets hebben uit te staan met de wereld buiten Europa. Venetië is letterlijk gebouwd op modder, en wat voor grondstoffen hadden de Verenigde Provinciën?

Vooral de grondstoffen van de Derde Wereld stonden in de jaren zeventig zeer in de aandacht. Het Westen zou de derde wereld arm houden door haar grondstoffen voor een veel te lage prijs te ontfutselen. Die prijzen moesten hoger worden. Hoe hoog wist niemand. De UNCTAD-conferentie van 1976 in Nairobi had besloten dat er een gemeenschappelijk grondstoffenfonds zou komen. Dat GGF werd een sjibbolet, een toetssteen van progressiviteit, ja van menselijkheid. Wie niet voor honderd procent achter het GGF stond, was nauwelijks beter dan een uitzuiger en telde in elk geval niet mee. Iedereen holde dus achter dat GGF aan. Toch viel er wel iets op af te dingen. De belangrijkste exporteurs van grondstoffen waren niet ontwikkelingslanden maar de Verenigde Staten, Canada, Zuid-Afrika, Australië en de Sovjetunie. Bovendien waren veel ontwikkelingslanden arm aan grondstoffen, zoals Egypte, Bangladesh en Tanzania. Verhoging van de grondstoffenprijzen zou dus leiden tot een inkomensoverdracht van grondstofarme ontwikkelingslanden naar grondstofrijke industrielanden. Maar die eenvoudige redenering leek geen indruk te maken. Ook niet toen de oliecrisis losbarstte. Want wat was die nu anders dan de plotselinge prijsverhoging van een grondstof die hoofdzakelijk in ontwikkelingslanden werd geproduceerd? Kortom: precies wat de ontwikkelaars wilden? Maar de ontwikkelingslanden die olie invoerden, hadden daar natuurlijk ook de meeste last van. De geschiedenis had bovendien geleerd dat grondstoffenfondsen slechts in beperkte mate in staat waren prijsfluctuaties te beheersen. Bij echte schaarste of overvloed was de prijs altijd onweerstaanbaar door plafond of vloer gegaan. Een dergelijk fonds werkte dus alleen als het niet echt nodig was; was het wel echt nodig, dan werkte het niet. Iedereen wilde voorts dat ontwikkelingslanden zouden diversificeren van de produktie van grondstoffen naar de bewerking daarvan. Maar waarom

zouden die landen tot diversificatie overgaan als de produktie op zich lonend werd gemaakt?[2]

Wat mij bovenal trof, was dat deze feiten en redeneringen zo volstrekt voor de hand lagen maar in de openbare discussie niet eens boven tafel kwamen, laat staan serieus werden genomen. Zou dit komen door een ideologie? Sommige mensen leken dermate in de ban daarvan te zijn dat zij niet meer konden waarnemen. Zij keken wel maar zagen niet; zij lazen wel, maar wat zij lazen drong niet door. Zij wisten het immers allemaal al. Ondertussen slaagden dergelijke gepassioneerde minderheden er wel in bepaalde discussies naar hun hand te zetten. Het progressieve standpunt inzake ontwikkelingssamenwerking voerde toen volstrekt de boventoon. Dat dit standpunt kant noch wal raakte, werd door sommigen wel erkend maar niet in het openbaar. 'De zaak ligt immers zo gevoelig.' Wat nog minder aan bod kwam, was de basis van deze progressieve ontwikkelingsideologie. Die basis bestond volgens mij uit hoogmoed en schuldbesef. Hoogmoed, omdat menige progressieve intellectueel leek te denken dat alle goeds en kwaads in de wereld uit het Westen kwamen. Schuldbesef, omdat onze christelijke cultuur daarmee is doordrenkt. Wie zolang in de Derde Wereld had gewoond als ik liet zowel het een als het ander wel uit zijn hoofd.

In Nederland echter was de invloed van die twee begrippen nagenoeg onweerstaanbaar, althans in die tijd. Het welzijn van de Derde Wereld leek van ons af te hangen. Allerlei buitenissige theorieën over de onderontwikkeling van die landen deden opgeld. Er was een *dependencia*-theorie uit Zuid-Amerika. De Noorse polemoloog Johan Galtung kwam met de 'centrum-periferie'-theorie, die erop neerkwam dat landen rijk of arm waren overeenkomstig hun plaats in de wereld. Veel later, tijdens mijn ministerschap, had ik de gelegenheid met Galtung te eten. Tijdens dat diner vertelde Galtung dat het in economisch opzicht slecht ging met de Verenigde Staten. (Dat scheen hem overigens genoegen te doen. Anti-amerikanisme kenmerkte bijna alle progressieve intellectuelen). De VS, zo wist hij, bewoog zich van het centrum naar de periferie. Ik moest toen toch opmerken dat zijn theorie in dat geval werd gereduceerd tot een tautologie: landen die ontwikkeld waren, bevonden zich in het centrum; onontwikkelde landen bevonden zich in de periferie. Die theorie was dan niet meer dan een metafoor en kon dus ook niets verklaren. Maar nee, ik had het niet begrepen.

Nu zouden die theorieën er niet zo veel toe doen als zij alleen maar voortwoekerden aan universiteiten. Maar zij beheersten het opinieklimaat, althans een tijd lang. Een hele generatie beleidsmakers is er door beïnvloed. Die mensen zochten de oplossing van het ontwikkelings-

vraagstuk vooral in een vergroting van de invloed van de staat, dat wil zeggen van de bureaucratie. Ik had de bureaucratie van de Derde Wereld - vooral van Latijns-Amerika - leren kennen als een parasitaire klasse die alle initiatief verstikte. Haar invloed vergroten kwam mij dus voor als volstrekt contraproduktief. Het was dan ook kolder voor de Derde Wereld het socialisme te prediken. Dat doet immers bij uitstek een beroep op de produktiefactor die daar het schaarste is, namelijk een bekwaam ambtenarencorps. (Zie het hoofdstuk 'Mario Vargas Llosa, de intellectuelen en Peru'.) De theorieën die ik aanvocht, waren dus verre van onschuldig. Deze progressieve vondsten van westerse intellectuelen hadden een schadelijke uitwerking in de Derde Wereld. Zoals altijd wanneer iets mis ging, waren de armste mensen de eerste slachtoffers. Men kon zich op goede gronden afvragen welke verantwoordelijkheid zogenaamde ontwikkelingsdeskundigen op zich hadden geladen door een land als Tanzania aan te moedigen zich te begeven in een doodlopend slop.[3.] Hun bedoelingen waren natuurlijk goed maar dat was van minder belang. In de politiek komt het niet aan op de bedoelingen maar op de uitkomsten.

Wie dat toen zei, werd weggehoond. Hij wilde natuurlijk op zijn geld blijven zitten in plaats van het te besteden aan ontwikkelingshulp. Wanneer ik dat hoorde, moest ik denken aan mijn bezoek aan Karachi in 1973. Ik hield mij toen bezig met Shells chemische belangen in Azië. Een dochteronderneming in Pakistan was genationaliseerd. De som die ter compensatie was betaald mocht niet worden gerepatrieerd, maar indien dat geld in een plaatselijke onderneming werd geïnvesteerd, mocht de eventuele winst daarvan wel het land uit. In het Londense Shell Centre interesseerde niemand zich daarvoor. Niet gehinderd door pottekijkers dacht ik in Karachi met dat geld een Shell-bedrijfje te kunnen beginnen. Anders lag dat geld in een bank maar niets te doen. Misschien een klein bedrijfje - bijvoorbeeld om het schoonmaakmiddel Teepol te maken - maar toch. Op mijn volgende reis naar Azië deed ik dus Karachi aan. Daar trof ik zo'n Kafkaesque wirwar en bureaucratische rompslomp aan - stoffige bureaus, ambtenaren die zich aan geen enkele afspraak hielden, onduidelijke wetgeving, telefoons die niet werkten - dat ik na een week op de vlucht sloeg. In een land als Pakistan was het niet zozeer de aanwezigheid van kapitaal waar het aan schortte als wel de wijze waarop dat kapitaal al dan niet werd gebruikt. Daarom maakte men zich zorgen over de buitenlandse schuld van Mexico, waar de leningen verkeerd werden aangewend, maar niet over die van Zuid-Korea, want daar werd dat geld op rendabele wijze geïnvesteerd. Maar Zuid-Korea, zei men toen, dat was toch een verschrikkelijk land? Zuid-Korea en Tai-

wan bevonden zich toch in de greep van de Amerikaanse *multinationals?*

In de demonologie der progressieven speelden de multinationale ondernemingen toen een vooraanstaande rol. Zij waren de octopussen die overal hun ongrijpbare en funeste invloed probeerden te doen gelden. Toch was niet altijd duidelijk wat hen precies werd verweten. Moesten zij nu wel investeren wegens de werkgelegenheid die dat meebracht? Of juist niet, omdat die investeringen immers de grondstoffen en markten van andere landen tegen voor hen ongunstige voorwaarden exploiteerden? Moesten zij nu wel moderne technologie meebrengen, omdat die overdracht van technische kennis belangrijk was? Of juist niet, omdat vooral in ontwikkelingslanden technologie aan de omgeving aangepast moest zijn? Moesten zij de plaatselijke wetten nu wel eerbiedigen, omdat zij anders een onjuist gebruik van hun macht zouden maken? Of niet, omdat die plaatselijke wetten wel eens onrechtvaardig zouden kunnen zijn? Wat er nu precies loos was en wat er moest gebeuren bleef onduidelijk - evenals wat multinationale ondernemingen eigenlijk waren. Een Russisch staatsbedrijf dat ook in het buitenland werkte? Een Filippijnse houtonderneming die in Kalimantan bomen kapte? C&A? Vielen die ook onder dat begrip? Eén ding was echter duidelijk: Shell was de meest multi- van alle *multinationals.* Ik werkte voor Shell, dus ik voelde mij aangesproken.

Een probleem daarbij was echter dat ik mij zo slecht herkende in het beeld dat in Nederland van de multinationale onderneming werd geschilderd. In Oost-Afrika had ik DC-3-toestellen en theeplantages van brandstof voorzien. Als Shell en andere oliemaatschappijen dat niet hadden gedaan - via een complex systeem van boortorens, pijpleidingen, raffinaderijen, tankers, opslaginstallaties en vrachtwagens - wie zou die rol dan hebben vervuld? De Tanzaniaanse regering was daartoe ten enen male niet in staat. In Centraal-Amerika had ik twee kleine maatschappijtjes moeten leiden (de ene met 44 man, de andere met 100 man personeel) die kort tevoren waren opgericht en het hoofd slechts met moeite boven water konden houden. In Indonesië had Shell veel geld geboden voor exploratiegebieden waar - althans in mijn tijd - geen druppel olie was gevonden. Ik probeerde daar zaken te doen met het staatsoliebedrijf Pertamina en dat was waarlijk geen eenvoudige zaak. Vanuit Londen moest ik het faillisement van onze agent in Teheran behandelen. Nauwelijks was beslag gelegd op diens opslagplaats van smeerolie of een jager van de Iraanse luchtmacht viel daarop te pletter. Ik gaf het iedere criticus van multinationale ondernemingen te doen,

een schadepost vergoed te krijgen door de strijdkrachten van de shah.

Waar was die macht van Shell? Naar mijn mening werd ‘macht’ verward met ‘vermogen’. Iemand heeft macht die zijn wil kan opleggen aan een ander in weerwil van diens tegenstand (Zie het hoofdstuk ‘Economische macht’). Was Shell daartoe bij machte? Shell kon veel en daardoor werd bij de oppervlakkige waarnemer de indruk gewekt dat Shells macht ook groot was. Maar het enige wat Shell eigenlijk kon doen, was iets níet doen - of ergens weggaan, als doorgaan onmogelijk was geworden. Zo werden de Shell-belangen in Indonesië in 1965 verkocht en later die in Italië. Maar wie dat uiterste redmiddel schuwde, zat vast aan zijn investering.

De multinationale onderneming is eigenlijk een opmerkelijke uitvinding van de twintigste eeuw en haar gevolgen voor de internationale economie zijn overwegend gunstig. Zoals overal worden door elke multinationale onderneming fouten gemaakt, maar als categorie verdient zij allerminst in het verdomhoekje te worden geplaatst. Zij leidt tot een vervlechting van verschillende economieën. De flexibiliteit wordt er aanzienlijk door vergroot. Nederland heeft dat gemerkt toen wij, in 1973, werden getroffen door een olieboycot. De Nederlandse automobilist heeft het toen nog geen dag zonder benzine moeten doen. De internationale oliestromen vermengen zich namelijk en zijn door hun land van oorsprong dus moeilijk te traceren. Had een bedrijf dat uitsluitend nationaal werkte hetzelfde kunnen doen? Zo was het ook met andere grondstoffen en produkten. Bovendien vermindert die internationalisering de kans op geschillen. In economische aangelegenheden spelen belangen de hoofdrol, in politieke de hartstochten. Belangen kunnen veel gemakkelijker met elkaar tot overeenstemming worden gebracht dan hartstochten. (Zie het hoofdstuk ‘De engel en het beest’.) De primaire politieke loyaliteit verloopt niet langs de lijnen van het inkomen - zoals Marx heeft verondersteld - maar langs die van de groep. De arme Griek is solidair met de rijke Griek, niet met de arme Turk. Wie ‘Afrika’ zegt, spreekt over stammentegenstellingen. Multinationale ondernemingen doorbreken dat groepsgevoel. Mensen krijgen oog voor en een ingang in andere landen. In ontwikkelingslanden spelen multinationale ondernemingen voorts een belangrijke rol in het moderniseringsproces. Die modernisering is absoluut noodzakelijk om de snel groeiende bevolkingen te voeden. (De bevolking van Java was 4 miljoen onder Raffles, in de Franse tijd. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde zij 44 miljoen). Zo heeft Shell zich zeer veel moeite getroost om lokaal aangenomen personeel een goede opleiding te geven. Dat moest ook wel want in veel landen werd het steeds moeilijker leden van de internationale staf

te plaatsen. Was zo'n lokale manager goed opgeleid, dan verdween hij nogal eens naar een nationale onderneming. Mijn Thaise collega Amarate Sila-on is bijvoorbeeld naar de directie van de Siam Cement Company overgestapt. Daar deed Shell nooit moeilijk over. Het was natuurlijk jammer, maar zo verliepen die zaken soms. Ondertussen was een dergelijke overstap voor de nationale economie natuurlijk van het grootste belang. Alles bij elkaar hoopten verreweg de meeste ontwikkelingslanden dat multinationale ondernemingen bij hen zouden investeren. (Birma is een uitzondering en daar is de toestand dan ook rampzalig.) Natuurlijk met inachtneming van de plaatselijke wetten. Alle ondernemingen moeten de letter en de geest van de wet eerbiedigen en zeker *multinationals* moeten dat doen. Zij kunnen ook geen instrument van de buitenlandse politiek van het land van oorsprong worden. (Zie het hoofdstuk 'Economische boycots'). Op die voorwaarde waren bijna alle ontwikkelingslanden maar al te blij als een multinationale onderneming zich daar kwam vestigen. Die blijdschap mocht daar voor de hand liggen, in Nederland was dat destijds bepaald niet het geval. In onze nationale theologische visie behoorden de *multinationals* tot het Rijk van het Kwaad. Veel progressieve intellectuelen - de Wereldraad van Kerken voorop - gingen zich te buiten aan een onzin die schadelijk was voor de landen in de Derde Wereld en beledigend voor de Nederlanders die daar hadden gewerkt.[4.]

Diezelfde progressieve intellectuelen, in Nederland en elders, onderscheidden zich voorts door lankmoedigheid jegens communistische regimes. Ook dat verbaasde mij, want de stelling dat die regimes overal waar zij aan de macht waren gekomen een onversneden ramp hadden veroorzaakt, was toch overvloedig gedocumenteerd en overtuigend aangetoond. Maar André van der Louw, destijds burgemeester van Rotterdam, legde namens zijn gemeentebestuur bloemen op het graf van Mao. In zijn Hollands Dagboek kwam hij niet verder dan de preutse opmerking 'dat wij wellicht in de knoop kunnen komen met politieke criteria die in ons deel van de Westerse wereld opgeld kunnen doen'. Daarvóór had hij reeds vanuit Lissabon te kennen gegeven voorstander te zijn van een dialoog tussen socialisten en communisten daar. 'Persoonlijk geloof ik dat een partij als de Portugese Communistische Partij zich aan eenmaal gemaakte afspraken zou houden,' zei hij toen. Wie vriendelijk was, kenschetste die opmerking als naïef. Niet lang daarna probeerden leden van de PCP het socialistische blad *Republica* monddood te maken. Van der Louw stond evenwel niet alleen. Sonja van der Gaast, lid van het hoofdbestuur van de PvdA, schreef in *Socialisme en*

Democratie: ‘Eens moet het mogelijk zijn om met de CPN tot werkafspraken te komen’ om zo een ‘werkelijk progressieve meerderheid tot stand te brengen’. En bij de communistische machtsovername van Zuid-Vietnam sprak de toenmalige minister Jan Pronk over de ‘bevrijding’ van dat land. Wisten deze mensen niet wat voor vlees ze met communisten in de kuip hadden? Waarom keken zij, maar weigerden zij te zien?

Op 17 juni 1978 schreef ik daarover het volgende in NRC *Handelsblad:* ‘De macht van de idee over de mens blijkt zo sterk te zijn dat elke misdaad wordt vergoelijkt, mits die maar wordt gepleegd uit naam van de juiste theorie - of liever: uit naam van de juiste mythe. Dat is de mythe van de revolutie, van de grote verandering, van wat de Fransen noemen *le grand soir.* Deze mythe is half heilsleer half ongeduld met administratieve maatregelen die nooit meer dan deeloplossingen kunnen geven. Het is de mythe die het communisme in de ogen van velen nog steeds een zekere aantrekkingskracht verleent, hoewel het toch de grootste *confidence trick* is uit de geschiedenis van de mensheid. De mythe is machtig, maar wijkt voor de ervaring: de enige marxisten wonen nu in het Westen.’

Ik ontdekte dat men de Nederlandse politiek niet kan begrijpen zonder althans enig inzicht in de theologie. De strijd tussen de Arminianen en de Gomaristen, tussen de rekkelijken en de preciezen, duurde nog altijd voort. Sinds het begin van de jaren zestig was de ontkerkelijking in Nederland in snel tempo toegenomen. Vooral de rooms-katholieke gemeenschap was ontredderd. Het aantal priesterwijdingen, dat in 1960 nog 318 had bedragen, was twaalf jaar later tot 27 geslonken. De kerkgang liep terug van 71% in 1961 tot 34% in 1976. De KVP, die in 1963 nog 32% van de kiezers achter zich had geschaard, viel in 1972 terug op 18%. Deze ontwikkeling viel samen met het aanbreken van een materiële overvloed. Beide ontwikkelingen brachten vrijheid mee maar niet noodzakelijk geestelijke onafhankelijkheid. Voor een aantal mensen werd het juk der conventies verlicht; voor velen werd het echter vervangen door een even zwaar juk van conformisme. Er ontstond een lompenintelligentsia: mensen die hun referentiekader hadden verloren en compensatie zochten in een naïef maar verlossend engagement op basis van een versimpeld marxisme en de *bric-à-brac* van de media.

In theologische termen betekende dit dat het einde der tijden werd verplaatst zoal niet naar het hier en nu, dan toch naar de Derde Wereld en het binnenkort. In de terminologie van de Duitse socioloog Max Weber manifesteerde deze lompenintelligentsia een extreme vorm van *Gesinnungsethik*, in plaats van de *Verantwortungsethik* waarmee ik was

opgegroeid. (Zie blz. 34) De ontkerkelijking maakte dat gevoelens van persoonlijke schuld werden veralgemeniseerd tot sociale tekortkomingen en structureel geweld. Of, zoals de Amerikaanse senator en socioloog Daniel Patrick Moynihan het stelde: de maatschappij werd schuldig bevonden zolang haar onschuld niet was bewezen. De schuld van het individu werd geprojecteerd op zijn omgeving. Daarmee werd de mens zelf goed. Dat was dan ook de hoofdstelling van de Nederlandse politiek geworden. Maar als de mens goed was, waarom ging het dan zo slecht? Dat moest wel komen door de anderen: de *multinationals* en de NAVO, de Amerikanen en het IMF. De lompenintelligentsia leed mijns inziens aan een provinciaal manicheïsme.

Gegeneraliseerde en romantische schuldgevoelens lagen ook ten grondslag aan wat de mythe van de catastrofe kon worden genoemd, die een zo vooraanstaande plaats in het denken van progressieve intellectuelen speelde. Het was een mythe die getuigde van de drang te vernietigen en opnieuw te beginnen. Een radicale oplossing was aantrekkelijk voor geesten die waren getraind in logische onderscheidingen. Een *Brave New World* zou als bijkomend gemak hebben dat hij intellectuelen de status zou schenken waar zij naar hun gevoel ook recht op hadden: alpha plus. Vandaar het voortsudderende ontzag voor het communisme - althans in progressieve kringen - dat Solzjenitsyn met al zijn boeken niet had kunnen afbreken. Men moest daar 'genuanceerd' tegenaan kijken. Nieuw Links wilde de onvoorwaardelijke erkenning van de DDR. De Partij van de Arbeid wilde een dialoog met de regimes van Oost-Europa. De eer van die partij werd gered door Max van der Stoel, die als minister van Buitenlandse Zaken niet terugdeinsde voor een stevig conflict met de regering van Tsjechoslowakije. Maar Maarten van Traa, destijds internationaal secretaris van de PvdA, eiste begin 1981 dat hulp aan Solidarność - dat toen moest opboksen tegen de Poolse regering - niet mocht worden uitgelegd als een 'antisocialistische provocatie'.[5.] (Zie het hoofdstuk 'Ervaringen met het communisme').

Mijn visie op het communisme was ongenuanceerd. Ik schuwde de dialoog niet maar evenmin de confrontatie. Naar mijn mening kon men spreken van een soort samenzwering tussen de communistische partij van de Sovjetunie en de westerse progressieve intelligentsia die was gericht tegen het Russische volk en ik stoorde mij daar buitengewoon aan. Die samenzwering betrof niet alleen de Sovjetunie. Nederland gaf destijds willens en wetens ontwikkelingshulp aan Laos voor een project dat op dwangarbeid berustte. De PvdA steunde Radio Sandino in een tijd dat er in Nicaragua perscensuur heerste.[6.]

Alleen zij die geen verantwoordelijkheid dragen, kunnen zich een *Gesinnungsethik* veroorloven. Bob Goudzwaard, de hoogleraar die het verkiezingsprogramma van 1977 voor het CDA schreef, verklaarde in 1980 dat de ethiek en niet de doelmatigheid het criterium voor politiek handelen was. Veilig in zijn leerstoel aan de Vrije Universiteit verliet hij een maand later zijn partij omdat haar standpunt over atoomwapens hem niet aanstond. Dat standpunt bleef lange tijd overigens buitengewoon vaag. De PvdA, daarentegen, was wel duidelijk: geen plaatsing van kruisraketten; eenzijdige vermindering van de zes andere aan Nederland toegewezen atoomtaken tot één of twee vóór 1985; een kleiner leger en een lager defensiebudget. Klaas de Vries, de defensiewoordvoerder van die partij in de Tweede Kamer, drong aan op een atoomvrij West-Europa, desnoods eenzijdig te verwezenlijken. In dat unilateralisme, waarvan ik een verklaard tegenstander was, werd hij gesteund door het IKV. De doelstellingen van die organisatie waren echter veel verstrekkender. Volgens Mient Jan Faber, zijn secretaris, vormde de kernwapenproblematiek slechts het begin. Het ging hem uiteindelijk om de opbouw van een geheel nieuwe cultuur. De *Brave New World* wenkte. Het IKV had het vooral gemunt op het CDA. Dat was 'het zachte centrum van de politiek'. De leden van het IKV namen deel aan politieke bijeenkomsten maar maakten zich niet altijd als zodanig bekend. Zo kon het gebeuren dat de politicus op het spreekgestoelte zich zag geconfronteerd met een tweedejaarsstudent sociologie die met het jaarrapport van het Internationale Instituut voor Vredesonderzoek te Stockholm (SIPRI) zwaaide om aan te tonen dat de NAVO geen nieuwe wapens nodig had ter verdediging tegen de Russische SS-20-raketten. Sommige van die politici wisten niet dat de reputatie van het SIPRI vooral groot was bij vredesgroepen en lieten zich daarom imponeren door deze spontane uiting van bezorgdheid. Het IKV pleitte voorts voor een 'politiek der kleine landen', waarin Nederland een bondgenootschap zou vormen met een zonderlinge verzameling landen zoals Angola, Mexico, Roemenië, Sri Lanka, Joegoslavië en Nicaragua. Die landen, zo betoogde het IKV, zouden een coalitie kunnen vormen om de toenmalige accumulaties van internationale macht te neutraliseren. In het buitenland maakte dat voorstel niet onmiddellijk indruk, maar binnenslands boekte het IKV in zoverre succes dat de regering een beslissing omtrent de plaatsing van de kruisraketten moest uitstellen. Dat uitstel, meende ik, getuigde van weinig moed. Hoe duidelijker het regeringsbeleid terzake was, des te minder ruimte protestbewegingen kregen. Nadat de plaatsingsbeslissing eindelijk werd genomen, zakten die bewegingen dan ook geheel in. Politici moeten zich niet te veel achter een opinieklimaat verschuilen dat zij zelf vaak in niet geringe mate oproepen.[7.]

Het waren niet alleen buitenlandse zaken en defensie die mij destijds bezig hielden. Er deden toen ideeën over het te voeren economische beleid opgeld die haaks stonden op de werkelijkheid. Wij hadden in die tijd - en ook later - met economische moeilijkheden te kampen. Naarmate die moeilijkheden toenamen, klonk de roep om planning luider. Zo vroeg Joop den Uyl naar 'beslissende verdere stappen op de weg naar planmatige besturing van de economie, nationaal en internationaal'.[8.] Het CNV bepleitte sectorraden, een idee dat voortbouwde op de 'lichte schappen' van de 'Nota inzake de selectieve groei' van Ruud Lubbers, destijds minister van Economische Zaken. In die sectorraden zou de algehele economische oriëntering aan de orde komen, wat ook gevolgen moest hebben voor omvang en richting der investeringen, in de woorden van Wil Albeda en Piet Vos.[9.]

Naar mijn mening ging de hele discussie over planning en dus a fortiori over indicatieve planning mank aan een gebrek aan klaarheid. Planning betekent immers: iets laten gebeuren dat anders niet zou plaatsvinden. Het betekent ingrijpen in de loop der zaken. Niemand ontkent dat de overheid op bepaalde gebieden meer moet plannen. Ten eerste 'in eigen huis': fiscale politiek, wegenbouw, politie. Voorts op het terrein der sociale voorzieningen. Ten derde in dat der externe effecten, die een bedreiging voor de omgeving kunnen vormen. Maar aanhangers van overheidsplanning als Arie van der Zwan wilden veel verder gaan. Deze laatste wilde 'een herverdeling van de totale door bedrijven toegevoegde waarde over de verschillende takken en sectoren'.[10.] Dus moesten ook de factoren die de toegevoegde waarde bepaalden (zoals investeringen, prijzen en lonen) worden gestuurd. In een open economie is dat volstrekt onmogelijk; bovendien is het de vraag of de overheid dat soort planning aankan. Misschien lieten deze *would be* planners zich leiden door wat zij aanzagen voor de planning van ondernemingen. Maar afgezien van haar twijfelachtige waarde trachtte deze planning de toekomst slechts te voorspellen om er op te kunnen reageren. De overheidsplanners wilden de toekomst ook beheersen, en dat nog wel op basis van een extrapolatie van het verleden. Maar men bestuurt geen schip door naar het kielzog te kijken.

Planning betekent, welbeschouwd, dus dwang. Omdat men dit ook zo voelde, sprak men liever over 'indicatieve planning'. Deze indiceerde - gaf een toekomst aan - waarnaar ondernemingen werden geacht zich te richten. Indicatieve planning was dus een kruising tussen twee handelingen: een voorspelling maken en een doel stellen. Zij zou een instrument van industriepolitiek worden. Het indicatieve plan was een voorspelling die een industrietak zich tot doel moest stellen. Die indus-

trietak bestond echter meestal uit een groot aantal bedrijven en had geen rechtspersoonlijkheid. Indicatieve planning was dan ook weinig meer dan een fata morgana.

In Ruud Lubbers' 'Nota inzake de selectieve groei' las ik dat de overheid de activiteiten van ondernemingen, bedrijfstakken en regio's niet alleen zou stimuleren maar ook reguleren en corrigeren. Zo zou een 'dynamisch beleidsmodel' ontstaan dat in grote mate op consultatie zou berusten. Dit liet echter onverlet dat de overheid ook 'harde instrumenten' ter beschikking moest hebben om het beleid te doen slagen. Wat die harde instrumenten mochten zijn, legde de nota niet uit. Maar bij mij ging een rood lampje branden.

Voorstanders van de indicatieve planning wezen graag naar Frankrijk, waar die vorm van bestuur goede resultaten zou hebben gehad. Die werden evenwel voornamelijk bereikt in de periode tussen 1945 en het ontstaan van de Europese Gemeenschap. Naarmate de meest storende lacunes in de Franse industrie werden gevuld en de integratie met de rest van Europa vorderde, verzwakte het taakstellende karakter van de overheidsplanning. Het Franse zevende plan (1975-1980) was dan ook niet meer dan een voorspelling. En wie keek naar het achtste plan, voor de periode 1981-1985, zag daar een opmerkelijke bescheidenheid omtrent de rol van de staat. Grondgedachte van dat plan was dat de industrie zelf zich moest aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden. Het was de taak van de staat om de juiste voorwaarden te scheppen.

In het begin van de jaren zestig had de Britse conservatieve regering van Harold MacMillan de National Economic Development Council in het leven geroepen. Deze op tripartite basis samengestelde organisatie was een mengvorm van de Nederlandse Nehem en SER en duidelijk geïnspireerd door de Franse indicatieve planning. De NEDC werd belast met het opstellen van een vijfjarenplan: het Neddy-plan, dat doelstellingen gaf voor de macro-economische ontwikkeling en voor een groot aantal bedrijfstakken. Kort daarop had de Labour-regering van 1964 een nationaal plan opgesteld. Zowel het Neddy-plan als het nationale plan werden algemeen als mislukkingen beschouwd.[11.]

Ik kon mij beter vinden in de woorden die Edmund Dell in mei 1979 sprak. Deze voormalige minister van Handel in het Labour-kabinet had het volgende op te merken over de Britse industriepolitiek. Regeringen werden te groot en namen om politieke redenen verantwoordelijkheden op zich die zij niet waar konden maken. De mensen en de industrie verwachtten te veel van de regering. Door hun tussenkomst bescheiden te houden zouden regeringen nuttig werk kunnen verrichten. Dramatische en dure maatregelen, meende Dell, richtten in het algemeen veel schade aan.[12.]

Minder ambitieus dan Harold MacMillan was de voorzitter van de SER, J.W. de Pous, die met de regelmaat van de klok de deugden van de overlegeconomie predikte. Toch had ook dat begrip zijn nadelen, al was het nog zo vaag. Men kan geen economie besturen op basis van goede bedoelingen, ook al twijfelt niemand daaraan. Het zijn niet de bedoelingen waarop het aankomt maar de inzichten. Er bestaat geen *management by love-in.* De inzichten van de verschillende bedrijfsleidingen, ook al werken zij in één bedrijfstak, lopen onherroepelijk uiteen. Rondetafelconferenties alleen zullen die verschilende inzichten niet op één noemer krijgen. Daarvoor is dwang nodig, bijvoorbeeld door selectieve kredietverschaffing. Daarnaast bestaat een ander bezwaar: een overlegeconomie en protectionisme gaan hand in hand.

De gevaren van kartelvorming en protectionisme werden op niet mis te verstane wijze benadrukt in het memorandum over het structuurbeleid van de Duitse delegatie bij de Europese Gemeenschap van 3 mei 1978. De voornaamste prikkel voor de aanpassing van achterhaalde structuren werd volgens dit memorandum gegeven door de concurrentie op de markt. Officiële analyses konden verkeerd worden geïnterpreteerd als gedragslijn voor het bedrijfsleven, met het risico van een cumulatieve foutieve reactie. Het was onmogelijk gebleken, aldus Otto Lambsdorff - de toenmalige liberale minister van Economische Zaken van de Bondsrepubliek - bij een prognose tot voldoende betrouwbare gegevens te komen wat betreft de vraag.

Ik was het daar hartgrondig mee eens. Mijn ervaringen in het bedrijfsleven wezen in dezelfde richting. Het voorspellen van de toekomst was moeilijker dan ooit. De uitgangspunten van het regeringsbeleid werden niet steeds in de juiste maatregelen omgezet. De maatregelen leverden niet altijd het juiste effect op. De veronderstellingen over de wereldhandel, de koers van de dollar, de olieprijzen of het weer kwamen niet uit. In zijn verslag over 1978 schreef de president van de Nederlandse Bank J. Zijlstra: ‘Zelden waren de verschillen tussen prognoses en uitkomsten zo groot als met betrekking tot het verslagjaar het geval bleek te zijn.’[13.] Maar de consequenties van die waarneming werden bij lange na niet door iedereen aanvaard (Zie het hoofdstuk ‘Regeren zonder macht’).[14.]

Al deze onderwerpen kwamen destijds ter sprake in de discussie over de meest gewenste economische orde. Het wetenschappelijk bureau van de VVD, de Teldersstichting, besloot in 1976 een studie over dit onderwerp te laten schrijven. Mij werd gevraagd lid te worden van de werkgroep die zich daarmee bezig zou houden. Rapportnummer 30 van de Teldersstichting verscheen nog vóór de verkiezingen van mei 1977 onder de titel *Over de economische orde van Nederland.* Wie dat rapport

nu leest, zal er weinig opzienbarends in aantreffen, maar in die dagen bevatte het alles behalve gesneden koek. Blijkens het voorwoord vreesde het curatorium van de Teldersstichting zelfs dat het rapport te veel in de richting van een ‘liberale contrareformatie’ ging. Het rapport is dan ook slecht ontvangen. De hele wereld ondergaat nu een liberale contrareformatie. Maar het is riskant voor politici te vroeg te zijn.

Het *gauchisme*, dat ik heb beschreven in het hoofdstuk ‘New left, nieuw links’ en waarvan Noam Chomsky een fraai zij het extreem exemplaar is, is grotendeels verdwenen. Wanneer de werkelijkheid zich onweerstaanbaar opdringt, moet zelfs de *freischwebende Intelligenz* er kennis van nemen. In economisch opzicht was dat in het begin van de jaren tachtig het geval en ten aanzien van Oost-Europa geldt dat nu. Maar elke ruimte die aan een ideologie wordt geboden zal worden gevuld. Het blijft dus belangrijk te wijzen op de ideologische achtergrond van politieke posities. Niet de atoombom is immers het gevaarlijkste wapen, maar de idee.

Een onderwerp dat verwant is aan het thema van dit hoofdstuk, is de Wereldraad van Kerken, die een toonbeeld van inschikkelijkheid is geweest jegens de communistische regimes van Oost-Europa. Zijn houding ten opzichte van de christenen die daar in het verdomhoekje zijn geraakt, werd gekenmerkt door een terughoudendheid die aan lafheid grensde. De Roemeense predikant Laszlo Tökes, wiens protest bijdroeg tot de val van Ceaus□escu, zei daarover: ‘Ik hoopte intens dat de kerken in het Westen voor mij en mijn gemeente zouden opkomen. Elk protest bij Ceaus□escu zou hebben geholpen. Maar in Genève (waar de Wereldraad van Kerken is gevestigd, FB) waren ze niet geïnteresseerd in de strijd voor vrijheid van deze eenzame predikant.’ De kerken in het Westen waren volgens hem ‘niet bereid voor de waarheid te vechten.(...) Toen het voor ons om leven of dood ging, lieten Boesak en andere oecumenische zwaargewichten ons vallen.’[15.] Inzake Afghanistan nam de Wereldraad een positie in die dicht bij het officiële Sovjet-standpunt lag. Hij nam bijvoorbeeld de Russische redenering, dat de inval in Afghanistan een reactie op het NAVO-dubbelbesluit was, zonder veel commentaar over.

Een ander onderwerp dat zich aandient, is het dodelijke verschijnsel van de voorrang der collectieve rechten boven de individuele rechten. In oktober 1975 zijn in de Staten-Generaal debatten gevoerd over de onafhankelijkheid van Suriname. Daarbij waren vijftien bijzondere gedelegeerden uit Suriname aanwezig. Herlezing van die debatten is een pijnlijke bezigheid. J. Lachmon zei toen: ‘Als Suriname in een chaotische

toestand mocht komen te vertoeven, blijf dan niet met gekruiste armen zitten.' Wij waren dus gewaarschuwd. Menigeen verweet minister-president Den Uyl dat hij de democratie in Suriname had opgeofferd aan zijn eigen partijprogramma. Nurmohamed voegde daaraan toe: 'Men houdt zich blind voor alles. Het is merkwaardig dat er brand is in eigen koninkrijk en dat men dat niet ziet. Het is voorts merkwaardig dat met name premier Den Uyl zegt dat hij alleen rekening houdt met de regering van Suriname.(...) De oppositie in eigen koninkrijk hoort hij niet, maar de oppositie in Chili wel.' Namens de PvdA zei Fransen dat het Nederland niet paste, paternalistisch op te treden en aan de onafhankelijkheid van Suriname de voorwaarde van een goede grondwet te stellen. (Die was er toen namelijk nog steeds niet.) Minister van Binnenlandse Zaken W.F. de Gaaij Fortman zei daarover: 'Omdat de Surinaamse regering ons altijd verzekerd heeft dat de fundamentele rechten en vrijheden in de grondwet zouden worden opgenomen en omdat wij het vertrouwen hadden dat het ook inderdaad zou gebeuren, hebben wij ons niet uitdrukkelijk met de inhoud van de grondwet bemoeid.' Wie beminnelijk wil zijn, kenschetst dit standpunt als onnozel. Maar minister-president Den Uyl onderschreef het. S.P. Somohardjo zei daarvan: 'De regering-Den Uyl is bang. Zij denkt dat zij haar gezicht in de wereld zal kunnen verliezen, terwijl wij ons hoofd gaan verliezen.' In de Eerste Kamer vroeg Den Uyl zich daarentegen af, 'of juist niet de onafhankelijkheid van Suriname een voorwaarde vormt om te komen tot een doelbewuste verhoging van de welvaart in Suriname'! Terecht repliceerde Somohardjo: 'Wat baten kaars en bril als Den Uyl niet lezen wil?' En L. Mungra: 'Terwijl Suriname's hart bloedt, bloedt de neus van Nederland.' Het Eerste-Kamerlid voor de VVD C.H.F. Polak, oud-minister van Justitie, was één der zeer weinigen die tegen het ontwerp van wet stemde dat Suriname de onafhankelijkheid zou geven. Hij althans was niet bereid een collectief recht te laten prevaleren boven de vele individuele rechten.

Een derde onderwerp, ten slotte, is het anti-amerikanisme, dat progressieven en reactionairen verbindt. Onderwerpen genoeg, derhalve, die dit gemeen hebben dat de progressieve intelligentsia terzake een belangrijke rol heeft gespeeld en dat tot op zekere hoogte nog steeds doet. Maar voorlopig moet dat werk blijven liggen, want het is de tijd die nu ontbreekt.

Eindnoten:

1. Zie mijn artikel 'RIO reviewed' in *Overzicht,* september 1978 (NUFFIC, Den Haag). Hierin leverde ik kritiek op het RIO-rapport *Reshaping the International Order* dat op 19 oktober 1976 was verschenen. Dit rapport spreidde alle begripsverwarring ten toon die de progressieve opvatting over het ontwikkelingsvraagstuk kenmerkte. Het was voorts tegemoetkomend ten opzichte van het communisme: 'De culturele opmars is waarschijnlijk de meest opmerkelijke prestatie van de centraal geleide economieën,' stond daar te lezen (op blz. 78).
2. Over het onderwerp 'grondstoffen' heb ik een verhandeling geschreven die is opgenomen in een bundel van de Teldersstichting van 1980 over buitenlands beleid.
3. Zie mijn artikelen: 'Goed bestuur nodig voor ontwikkeling', NRC *Handelsblad,* 22 september 1981, en 'Unctad verliest zich in dirigistische bespiegelingen', NRC *Handelsblad,* 23 oktober 1981.

4. Zie mijn interview met *De Volkskrant* van 28 mei 1983: ‘Wat goed is voor de Derde Wereld? De multinationals.’ Voorts mijn artikel in diezelfde krant van 9 februari 1985. Daarin haalde ik het rapport van de Wereldraad van Kerken aan, *Churches and the Transnational Corporation* uit 1983, dat de volgende aanbeveling aan de aangesloten kerken bevatte: ‘Het aan de kaak stellen en bestrijden van multinationale ondernemingen wat betreft hun acties en logica welke ingaat tegen de menselijke ontwikkeling van Derde-Wereldlanden, vooral ten nadele van de arme massa's en ten voordele van het buitenlandse kapitaal en van hen die daarmee samenwerken.’
5. Zie Koen Koch, ‘PvdA en Polen’, *Vrij Nederland,* 28 februari 1981.
6. Zie Marnix Krop, ‘Waarom radio Sandino gesteund’, *Voorwaarts,* 25 april 1983.
7. Zie over deze materie mijn artikel ‘The Dutch Qualm Disease’ in *The Economist* van 8 juni 1982.
8. *Economisch-Statistische Berichten,* 19/26 december 1979, p. 1384.
9. Zie hun prae-advies voor de Vereniging voor de Staathuishoudkunde (1977), p. 76.
10. *Economisch-Statistische Berichten,* 30 maart 1977, p. 301.
11. Zie Alan Budd, *The Politics of Economic Planning,* Londen (Fontana), 1978.
12. *The Financial Times,* 11 mei 1979.
13. Blz. 9.
14. Zie over deze materie mijn drie artikelen over industriepolitiek in *Het Financieele Dagblad* van 16, 18, 19 en 20 februari 1980. Zie verder van mijn hand: ‘Plan-Tinbergen loopt stuk op bureaucratie’, *Het Parool,* 16 december 1980, en ‘Rapport over industrie mist werkelijkheidszin’, *Het Parool,* 27 januari 1981.
15. ANP, 13 februari 1990.

II Verantwoordelijkheid, macht, onmacht

De engel en het beest

‘In één dag van deugdzaamheid heb je meer doden veroorzaakt dan in vijfendertig jaren van slechtheid,’ zegt Heinrich tegen Goetz. Zij zijn de hoofdpersonen van Sartre's toneelstuk *Le diable et le bon Dieu.*[1] Het is een tijd van grote ellende op het Duitse platteland. De Reformatie heeft nog niet plaatsgehad; de Kerk verkoopt nog aflaten. Goetz is de beroemdste veldheer van Duitsland. Hij schept behagen in het slechte. Hij verraadt zijn broer om in het bezit van diens landgoederen te komen en geeft zijn maîtresse aan de stalknechten. ‘Waarom doe je het slechte?’ vraagt zij hem. ‘Omdat het goede al gedaan is,’ antwoordt hij. ‘Het kwade is mijn *raison d'être.*’

Dat het goede al gedaan zou zijn wordt door Heinrich evenwel ontkend. Deze vindt zelfs dat het onmogelijk is het goede te doen. Goetz voelt zich hierdoor uitgedaagd: hij wedt dat hij althans in staat zal zijn het goede te verrichten. Hij begint nu iedereen ‘broeder’ te noemen; hij wast de voeten van anderen, kust de melaatse, tot diens grote ergernis, en geeft zijn grond aan de boeren die haar bewerken. De Duitse edellieden verwensen hem, want hij graaft het graf van de adel, maar Goetz laat niet af: zijn dorp wordt een egalitair toevluchtsoord en lichtend voorbeeld.

Aldus aangemoedigd komen de Duitse boeren in opstand tegen de adel. Goetz, de geweldloze, heeft zijn oude beroep echter afgezworen: hoewel de boeren hem smeken het bevel over hen op te nemen, weigert hij. Bij gebrek aan een bekwaam veldheer worden zij vervolgens in de pan gehakt. Vandaar het verwijt van Heinrich: de deugdzaamheid van Goetz heeft een groter onheil aangericht dan zijn slechtheid.

In Sartre's toneelstuk spreken de personages als leerlingen van de école normale supérieure. Dat komt de speelbaarheid niet ten goede, maar het thema dat hij aansnijdt, is van fundamenteel belang voor de ethiek en dus de politiek. Het heeft meer dan één dimensie. Het is niet het thema van Paulus, die zei het goede te willen maar het slechte te doen,[2] en evenmin het thema van Antigone, die deed wat zij goed achtte en daardoor in strijd kwam met de wetten van haar stad. Nee, het is het thema van Oedipus, die als gevolg van zijn euvele heldendaad Thebe de pest bracht. Het is ook het thema van de verschillende niveaus: het microniveau dat privaat is en het macroniveau dat openbaar is.

In de ethiek contrasteert men deontologie met teleologie. Volgens de deontologische ethiek is een handeling goed wegens een kenmerk van die handeling zelf, niet omdat het gevolg ervan goed zou zijn. Deontologische ethiek is formeel omdat een handeling wordt beoordeeld aan de hand van een algemeen criterium. De christelijke ethiek is deontologisch en formeel: heb uw naaste lief als uzelf, ga de tweede mijl. Teleologische ethiek daarentegen beoordeelt handelingen aan de hand van hun gevolgen. Het utilitarisme - waarover hieronder meer - staat een teleologische ethiek voor. Het onderscheid tussen deze twee soorten ethiek loopt parallel met dat tussen de *Gesinnungsethik* en de *Verantwortungsethik* van Max Weber. Er is ook een verband met een bepaald mensbeeld. Deontologie en Gesinnungsethik willen dat de mens goed *is*. Teleologie en Verantwortungsethik willen dat de mens goed *doet.*

In zijn opstel *'Der Beruf zur Politik'*,[3.] waarin Weber het onderscheid tussen deze twee vormen van ethiek maakte, betoogde hij dat wanneer een daad uit zuivere overtuiging slechte gevolgen heeft, de dader de wereld daarvoor verantwoordelijk houdt, of de domheid van de andere mensen, of de wil van God. 'De man die uit verantwoordelijkheidsgevoel handelt, houdt daarentegen rekening met juist de doorsnee-tekortkomingen van de mens - hij heeft, zoals Fichte correct opmerkte, in het geheel geen recht hun goedheid of volmaaktheid te veronderstellen.'

Goetz handelde goed op microniveau en volgens de *Gesinnungsethik*, maar slecht op macroniveau en volgens de *Verantwortungsethik.* Oedipus kon niet weten wat hij deed. Had Goetz beter moeten doen? Had hij moeten weten dat *'qui veut faire l'ange, fait la bête'*, in de woorden van Blaise Pascal? En hoe staat het met regeringen, die vooral werkzaam zijn op macroniveau? Welke ethiek moeten zij volgen? Van welk mensbeeld dienen zij uit te gaan? Waaraan moet regeringsbeleid appelleren: aan de emoties, aan de rede of aan de belangen? Om dit soort vragen gaat het in dit hoofdstuk.

In *Le diable et le bon Dieu* is het handelen van één persoon oorzaak van het handelen van velen. Men kan ook de wisselwerking beschouwen tussen het handelen van velen in onderling verband. Daarmee heeft onze landgenoot (hoewel geboren uit Franse ouders), de filosoof Bernard Mandeville, zich beziggehouden. In 1705 schreef hij zijn boek *De fabel van de bijen.*[4.] Hij deed dit in het Engels want hij had zich in Engeland gevestigd. In deze satire wilde hij 'de walgelijkheid aantonen van de ingrediënten die alle te zamen het gezonde mengsel van een geordende maatschappij vormen; en de wonderbaarlijke macht roemen van de politieke wijsheid, met behulp waarvan een zo prachtige organisatie wordt samengesteld uit de meest verachtelijke onderdelen'.

In de samenleving van Mandeville's bijenkorf ontbrak geen der menselijke ondeugden. In de voortreffelijke vertaling van Jan Eijkelboom:

Verdorven was elk onderdeel
en toch een paradijs het geheel;
gevleid in vredestijd, in oorlogen gevreesd,
prees in den vreemde men hen 't meest,
hun geld en levens overtroffen
die van al de and're korven.
Zo was de zegen van die staat:
zij werden groot door al het kwaad.

Een zeer verbreide ondeugd was het mopperen. Daarom heet het gedicht waarmee Mandeville's boek begint ook ‘De mopperkorf’:

Het minste was niet misgegaan
of raakte de publieke zaak
of alle schelmen klaagden deerlijk:
‘Mijn God, was iedereen maar eerlijk.’

Dit gezeur begon Jupiter te vervelen en dus maakte hij op een kwade dag iedere bij deugdzaam. De gevolgen lieten niet lang op zich wachten. De bouwmarkt stortte in, niemand liet zich meer portretteren, men ging niet langer naar de kroeg, kledij en mode werden blijvend. Kortom: een fikse recessie. Mandeville's moraal was:

Zo pakt de ondeugd gunstig uit
als zij door de justitie wordt gestuit.

Het mensbeeld van Mandeville is somber. De mensen hebben vele slechte eigenschappen. Maar zolang de wisselwerking daarvan binnen de grenzen van de wet plaats heeft, is het resultaat op macroniveau gunstig. Wegens zijn sceptische blik zijn weinig waarnemers van de samenleving zo verfoeid als Bernard Mandeville. Marx noemde hem daarentegen ‘een eerlijke man met een heldere kop’. In zijn land van herkomst is hij grotendeels vergeten. Maar de huidige politiek rechtvaardigt dat hij weer aandacht krijgt.

De ondertitel van *De Fabel van de bijen* luidde *Private vices, public benefits.* Deze vier woorden geven een gedachtengang weer van ongehoorde invloed.

Sinds Plato hebben filosofen verondersteld dat menselijk handelen ontstaat onder de concurrerende invloed van enerzijds de hartstochten en anderzijds de rede. Plato's mensbeeld was somber. ‘Hij ziet de mens als een krachtenveld van strevingen en lusten, als een marionet die aan de draden van hartstochten verbonden is en daardoor gestuurd wordt, als een door een vurig tweespan (hogere en lagere aandriften) getrokken wagen, als iemand die doorgaans zichzelf niet meester is en slechts door toevallige gelukkige omstandigheden (omgang met filosofen) tot redelijke zelfbeheersing komt.’[5.] Vele denkers na Plato waren het er over eens dat de rede in het algemeen niet bij machte is de hartstochten in te tomen.

Indien de rede geen partij was voor de hartstochten, hoe stond het met de hartstochten onderling? Daarover meende Francis Bacon (1561-1626): ‘Hoe kunnen wij hartstocht tegenover hartstocht stellen? Net als wij op dieren jagen met andere dieren en vogels vangen door middel van andere vogels.’[6.] De ontdekking van de moderne wiskunde in de zeventiende eeuw liet haar sporen na in de *Ethica* van Spinoza (1632-1677), die volgens de schrijver ‘op de wijze van de meetkunde was aangetoond’. Spinoza richtte zich op het feitelijke gedrag der mensen. Zijn *Politieke verhandeling* kenschetst de gemeenschap als de ‘quasi-mechanische (...) resultante van de interacties tussen de individuele krachten die, door zich samen te voegen, een collectieve macht worden’.[7.] Wij denken hierbij onwillekeurig aan een soort parallellogram van krachten of een algebra der hartstochten, waar min maal min een plus oplevert.

Ook Kant (1724-1804) vroeg zich af of er een leidraad is waardoor mensen zich tot een samenleving laten voegen, en staten tot een statengemeenschap. Hij meende die leidraad te zien in een streven van de natuur, dat niet in het individu maar in de soort tot ontwikkeling komt. In zijn *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* beschreef hij hoe eerzucht, heerszucht en hebzucht de mens er toe brengen zich een rang onder zijn soortgenoten te verschaffen. Zo werden de eerste stappen gezet uit de onbeschaafdheid naar de cultuur; zo werden langzamerhand alle talenten ontwikkeld; zo werden persoonlijke pathologieën tot onderlinge aanpassing gedwongen. ‘De mens wil eendracht; maar de natuur weet beter wat goed is voor zijn soort; zij wil tweedracht.’ ‘Alle kunst en cultuur die de mensen sieren, de mooiste maatschappelijke ordening, zijn vruchten van de onmaatschappelijkheid die door zichzelf wordt genoodzaakt zich te disciplineren en zo, door afgedwongen kunst, de kiemen der natuur volledig te ontwikkelen.’ De mens kan dit echter niet op eigen kracht. Hij heeft een meester nodig die hem noopt zich te onderwerpen aan een algemeen geldende

wil, opdat ieder vrij kan zijn. Maar ‘uit zulk krom hout als waaruit de mens is gemaakt, kan niets worden getimmerd dat helemaal recht is’.[8.] Het maken van een rechtvaardige burgerlijke grondwet blijft volgens Kant derhalve onze hoogste opgave.

Plato noch Bacon, Spinoza noch Kant hadden illusies omtrent de menselijke natuur. Maar Kants tijdgenoot Rousseau (1712-1778) had een andere visie. In zijn gedachtenkind *Emile* beweerde hij dat de mens van nature goed is en dat de instellingen van de maatschappij hem bederven. Rousseau beschouwde de hebzucht als de oorsprong van 's mensens morele verval: *money is the root of all evil.* ‘O, laat de mens onbedorven zijn. Dan zal het hem altijd gemakkelijk vallen goed te zijn en zal hij altijd zonder wroeging gelukkig zijn.’[9.] Rousseau werd daarbij geïnspireerd door het beeld dat Plato schetste van de mens zoals die onder de dictatuur van zijn Politeia zou worden.[10.] Het is een gedachtengang die nauwelijks minder invloedrijk is geweest dan de *‘private vices, public benefits’* van Mandeville. De Franse ‘Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger’ van 1789 bevindt zich in die traditie, evenals het optimisme van Jefferson, de voornaamste auteur van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring.

In de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkelden zich handel en industrie, en daarmee een zelfbewuste bourgeoisie met haar belangen als tegenwicht tegen de macht der koningen. Naast de hartstochten en de rede werden de belangen allengs onderkend als determinanten van het menselijk gedrag. Zoals de Amerikaanse econoom A.O. Hirschman in zijn elegante verhandeling *The Passions and the Interests* heeft uiteengezet,[11.] werden belangen oorspronkelijk op allerlei terreinen gezien. Men onderscheidde belangen van geweten, van eer, van gezondheid en van welstand.

De hartstochten - vooral die der koningen - werden beschouwd als destructief en de rede als onmachtig. Dus nam men zijn toevlucht tot het belang als richtsnoer voor het menselijk handelen, in de onuitgesproken verwachting dat dit het welbegrepen eigenbelang zou zijn. In zekere zin kwam de rede hiermee door de achterdeur weer binnen, want voor het onderkennen van dit eigenbelang is inzicht nodig. Plato wees er reeds op dat het ware eigenbelang in het verlengde ligt van het juiste inzicht. De nadruk die het belang als drijfveer van menselijk gedrag in de zeventiende eeuw kreeg, was niettemin nieuw.

Langzamerhand werd het begrip ‘belang’ vernauwd tot het economische terrein. Het najagen van economische belangen werd weliswaar beschouwd als van mindere orde maar tevens als welkome onderbre-

king van de vernielzucht van koning en adel. Vandaar het beroemde gezegde van dr. Samuel Johnson (1709-1784): *'There are few ways in which a man can be more innocently employed than in getting money.'*[12.]

Descartes (1596-1650) had iets soortgelijks van Amsterdam beweerd. In een brief aan Guez de Balzac schreef hij: 'In deze grote stad waar ik mij bevind, en waar ik de enige ben die zich niet bezighoudt met koophandel, let iedereen dermate gespannen op zijn winst dat ik er mijn gehele leven zou kunnen verblijven zonder door iemand te worden opgemerkt (...) Al hun werk heeft tot doel mijn woonplaats te verfraaien en er voor te zorgen dat het mij aan niets ontbreekt (...) Bestaat er één land waar men van een zo volledige vrijheid kan genieten?'[13.]

Deze gedachte werd wijd verspreid tijdens de eeuw der Verlichting, getuige de beroemde uitspraak van Montesquieu (1689-1755): 'De handel geneest van schadelijke vooroordelen en het is bijna een algemene regel dat waar de gewoonten van de mens gematigd zijn er handel is; en dat waar handel is de gewoonten gematigd zijn. (...) De handel heeft er voor gezorgd dat de kennis van de zeden van alle landen overal is doorgedrongen: men heeft ze onderling vergeleken en daar zijn grote voordelen uit voortgevloeid. (...) Het natuurlijke gevolg van de handel is dat de vrede wordt bevorderd.'[14.]

Aan het einde van de achttiende eeuw staan dus twee ideeën tegenover elkaar. De eerste opvatting (die van Rousseau) houdt in dat de mens oorspronkelijk onbedorven is maar door de maatschappij wordt geperverteerd. Volgens de tweede opvatting (van Montesquieu) heeft de mens de intelligentie te onderkennen waar zijn echte belangen liggen en daarnaar te handelen, tot voordeel van de gehele samenleving. De visie van Rousseau is optimistisch en gedreven, die van Montesquieu sceptisch en getuigend van zin voor de werkelijkheid.

De mopperkorf van Bernard Mandeville en de algebra der hartstochten kregen nieuwe vorm in de beroemde 'onzichtbare hand' van Adam Smith (1723-1790): de mens streeft naar zijn eigenbelang, maar wordt zodanig door een onzichtbare hand geleid dat hij het belang van de gemeenschap op een meer doelmatige wijze bevordert dan indien hij dit laatste bewust zou nastreven. *'Private interests, public benefits.'* En hij voegde daaraan toe: 'Ik heb nooit veel goeds zien komen van mensen die handel drijven omwille van het algemene welzijn.'

Evenals Kant ging Adam Smith uit van mensen die met elkaar concurreren en zo de welvaart voor allen vergroten. Daarbij lette hij meer op de uitkomsten dan op de bedoelingen. Hij was dus een aanhanger van Webers *Verantwortungsethik.* Zijn eigenbelang moest worden verstaan als

'welbegrepen eigenbelang'. Dat moest niet worden verward met egoïsme, want volgens Adam Smith was egoïstisch handelen uiteindelijk in het nadeel van de handelende. Zijn inzichten waren gebaseerd op arbeidsdeling, concurrentie en eigenbelang. Maar hij wees ook op het afstompende effect van die arbeidsdeling en erkende dat het streven naar rijkdom platvloers was. Hij behoorde niet voor niets tot de school der Schotse moralisten.[15.]

De bepaling van taak en grens der overheid, dat wil zeggen de 'rechtvaardige burgerlijke grondwet' waar Kant om vroeg, is nu nog even actueel als toen. In de visie van Adam Smith zou de rol van de overheid bescheiden dienen te zijn. *'That government is best which governs least.'*[16.]

Het eigenbelang speelde een grote rol in het denken van de negentiende-eeuwse utilitaristen. Deze school was gebaseerd op het beginsel dat een handeling goed is als zij geluk, en slecht als zij ongeluk veroorzaakt - niet alleen het geluk en het ongeluk van de handelende persoon maar van ieder die erdoor wordt geraakt. Het utilitarisme is dus strijdig met elke ethiek die een handeling goed of slecht acht onafhankelijk van haar gevolgen. De ethiek van het utilitarisme is derhalve duidelijk een *Verantwortungsethik.* De beste wijze van gedragsbeïnvloeding werd gezocht in een stelsel van beloning en bestraffing. De vooronderstelling was dat de mens handelt in zijn eigenbelang en dat zijn gedrag hoofdzakelijk wordt bepaald door de aangename of onaangename gevolgen ervan - of beter: door het beeld dat hij van deze gevolgen heeft. De sociale politiek van de utilitaristen was dan ook toekomstgericht: wie zich laat leiden door de gevolgen van zijn handelen zal een persoonlijk optimum bereiken. Daarmee stelden de utilitaristen ook een leidraad voor de regering vast. Het eigenbelang werd aangrijpingspunt voor regeringsbeleid.

Het rationalisme dat eigen is aan de utilitaristische benadering werd evenwel ondermijnd door de ideeën van Freud en Marx. Volgens de eerste wortelt het gedrag van de mens in zijn emoties, die het produkt zijn van zijn verleden. Het marxisme beklemtoont de sociale bepaaldheid van mensen, wier gedrag wordt verklaard uit de economische omstandigheden. De toekomstgerichtheid van het utilitarisme maakte plaats voor een fixatie op het verleden. Deze verandering van zienswijze heeft na lange tijd haar neerslag gevonden in de therapeutische benadering van de huidige verzorgingsstaat. Hiermee belanden wij op het terrein van de moderne Westerse politiek.

In Nederland waart een zieligheidscomplex rond. De hoofdstelling

van de Nederlandse politiek is: de mens is goed. Als hij niet goed blijkt te zijn, moet dat wel aan zijn verleden (Freud) of aan de omstandigheden (Marx) liggen. Deze hoofdstelling is natuurlijk in duidelijke tegenspraak met de Heidelberger catechismus, basis van het Nederlandse protestantisme, volgens welke de mens tot geen goed in staat is en tot alle kwaad geneigd. Niettemin heeft zij diepe voren getrokken in de Nederlandse politiek. De toenmalige fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, B. de Vries erkende dat ook. In augustus 1985 schreef hij: 'In christen-democratische kring overheerst thans de opvatting dat het beleid in de jaren zeventig te zeer is bepaald door een optimistisch mensbeeld en hoge verwachtingen omtrent het sturende vermogen van de overheid.'[17.]

Nog niemand heeft verklaard wanneer en waarom de omslag van het pessimisme van de Heidelberger catechismus naar het marxistische vooruitgangsoptimisme binnen het CDA heeft plaats gehad. Heeft de ontkerkelijking als reactie een optimistisch mensbeeld en een vooruitgangsmythe teweeggebracht? In ieder geval is een regeringsbeleid dat appelleert aan eigenbelang in tegenspraak met een dergelijk mensbeeld. Zowel binnen het CDA als elders is het utilitarisme dan ook in vergetelheid geraakt, evenals de inzichten van Mandeville, Kant en Smith. Dezen zagen immers juist wel een positief verband tussen eigenbelang en vooruitgang.

De mens is goed, dus de *Verantwortungsethik* maakte plaats voor de *Gesinnungsethik.* De politiek van de goede bedoelingen deed haar intrede. Daarnaar verwees J.M. den Uyl in zijn befaamde Paradiso-toespraak: 'Door niet te kijken naar de lofwaardige bedoelingen die ten grondslag liggen aan grootse sociale programma's, maar scherp te letten op de uiteindelijke resultaten daarvan, hebben zij (dat wil zeggen zijn tegenstanders, F.B.) in sommige gevallen de onbedoelde gevolgen van dergelijke programma's aan het licht gebracht.'[18.]

De stelling dat de mens van nature goed is heeft natuurlijk het strafrecht beïnvloed. Werner Maihofer, van 1974 tot 1978 minister van Binnenlandse Zaken van de Bondsrepubliek Duitsland en destijds voornaamste ideoloog van de liberale FDP, schreef - toen hij nog hoogleraar in het recht was - dat niets zo belangrijk voor de rechtspraak is als het mensbeeld waarop zij zich oriënteert en dat de hervorming van het strafrecht 'uiteindelijk niets anders dan het mensbeeld betreft dat de hervormers vooronderstellen'. Maihofer bestreed dat de mens een vrije persoonlijkheid is, in staat om te oordelen over goed en kwaad. Een modern mensbeeld moest uitgaan van de mens zoals hij wordt gevormd door de

maatschappij. ‘Het sociaal ontoereikende gedrag van een persoon kan niet slechts als oorzaak hebben dat die persoon is tekortgeschoten hoewel hij in staat zou zijn geweest zich “correct” (toereikend) te gedragen, maar de oorzaak kan evenzeer min of meer uitsluitend (sic!) liggen bij de gemeenschap: “de anderen”.’[19] Maihofers criminologie is gericht op het verleden (Freud) en de omstandigheden (Marx), niet op een utilitarisch stelsel van beloning en bestraffing. Zij tast de individuele verantwoordelijkheid aan en vermindert dus de menselijke waardigheid. Sommige mensen zijn inderdaad goed en anderen slecht maar de meesten zijn zwak en kortzichtig, hoewel van goede wil.

Soortgelijke uitspraken als van Maihofer zijn voor Nederland opgetekend door Jac. van Weringh, hoogleraar criminologie aan de Universiteit van Amsterdam, in zijn heldere en onderhoudende boekje: *Onrust is van alle tijden.* Zo citeert hij Herman Bianchi, criminoloog aan de Vrije Universiteit: ‘De strafrechtspleging bestrijdt niet de criminaliteit maar vormt een continue provocatiebron van criminaliteit.’ In dezelfde zin haalt hij de Rotterdamse hoogleraar in het strafrecht L.H.C. Hulsman aan: ‘We moeten niet de criminaliteit maar het strafrechterlijk systeem te lijf gaan.’ Van Weringh noteert hierbij: ‘De instanties van sociale controle zijn bij deze criminologen in feite voor de criminaliteit verantwoordelijk. (...) De criminologie, zoals die door Bianchi, Hulsman en Hoefnagels wordt voorgesteld, is vooral een boodschap van sociaal-politieke, misschien wel religieuze verlossing.’ Hij concludeert vervolgens: ‘Het gemeenschappelijke in deze stellingen lijkt mij te zijn de afwezigheid van een dader die criminaliteit pleegt. (...) Het zwakke punt van deze nieuwe benaderingen is: het uitschakelen van de menselijke natuur.’[20] Van Weringhs conclusie beweert met andere woorden dat de genoemde ciminologen van de stelling uitgaan dat de mens goed is.

De hoofdstelling van de Nederlandse politiek is ook op andere terreinen te bespeuren. In haar rapport van de parlementaire enquête naar de bouwsubsidies concludeerde de enquêtecommissie dat over de periode 1968-1986 de aandacht van de Tweede Kamer niet of nauwelijks was gericht op controle. Zo verklaarde het toenmalige lid van de Tweede Kamer E. Nypels: ‘Dat er in het geheel niet werd gecontroleerd is niet eens in mij opgekomen, en dat was naïef.’ J. Spierenburg, afdelingschef bij de Algemene Rekenkamer, merkte tijdens zijn verhoor op dat ‘in het algemeen sterk de neiging bestond te vinden dat controle, ook rechtmatigheidscontrole, enigszins overbodig was. Het was om zo te zeggen niet meer “in”. Men vond het flauwekul om geen vertrouwen in de mensen te hebben.’[21]

Het groeiende zwarte circuit toont echter aan dat velen zuiverder eco-

nomisch redeneren dan de politici die het systeem van collectieve voorzieningen tot stand hebben gebracht op basis van een optimistisch mensbeeld. De mens is niet zozeer een goedwillende homo ludens als wel een homo economicus, die kosten en baten van handelingen en beslissingen afweegt naar utilitaristisch model. Er bestaat dan ook een duidelijk verband tussen het ziekteverzuim en het doorbetalen van het loon vanaf de eerste ziektedag. Ook de verzorgingsstaat kent zijn dialectiek en zijn interne contradicties. Zij brengen de 'wet van de zelfvernietigende verlangens' tot uitdrukking. Wie het ontslagrecht te zeer beperkt met het oogmerk werkgelegenheid te beschermen brengt haar schade toe. Wie een industrie te veel de hand boven het hoofd houdt, breekt haar op de lange duur af. Te veel bescherming verzwakt.

Wie te hoog mikt, loopt de kans brokken te maken. Dat hij dat voor zichzelf doet, is tot daaraan toe. Maar hij doet het meestal ook voor anderen, wat erger is. Het middeleeuwse strafrecht vereiste een stringente bewijsvoering. Veroordeling moest berusten op de verklaringen van twee betrouwbare ooggetuigen: getuigenissen die zo helder waren 'als de zon midden op de dag'. Uitzondering op deze regel werd alleen gemaakt indien de verdachte 'vrijwillig' bekende. Het gevolg was een uitgebreide martelpraktijk. De Amerikaanse juryrechtspraak is met zoveel waarborgen ter bescherming van de rechten van de verdachten omgeven dat zij onwerkbaar is geworden. Het gevolg is *plea bargaining*, waarbij de verdachte met de openbare aanklager onderhandelt over een lagere straf in ruil voor een bekentenis. In beide gevallen werd de procesgang met ideale waarborgen omringd, maar daardoor werd juist de toevlucht tot een verwerpelijke procedure noodzakelijk.[22.] Een ander voorbeeld betreft de huren in Bombay. Deze worden van regeringswege beperkt tot een onrendabel laag niveau. Het gevolg is dat huiseigenaren tien jaar huur vooruit eisen.

Lang vóór Pascal heeft Aristoteles opgemerkt dat het tegengestelde van het beste het slechtste is.[23.] Hij concludeerde derhalve: 'Welberaden is zonder meer degene, die uit berekening het beste weet te treffen van wat voor de mens praktisch bereikbaar is.'[24.] Zo ook moet een regering bescheiden zijn want vaak weet zij niet wat zij doet. De negatieve neveneffecten van algemene en hooggestemde idealen waarnaar de regering streeft, wegen op de lange termijn soms zwaarder dan het positieve resultaat van de bijzondere en concrete interventies die zij onderneemt. Zo heeft de verzorgingsstaat de prikkels vermindert waardoor mensen zich aanpassen aan gewijde omstandigheden.

Sinds Marx hebben velen - waaronder de Engelse historicus Tawney[25.] - de markt, het concurrentiebeginsel en de prestatiemoraal[26.] af-

gewezen omdat zij gebaseerd zouden zijn op egoïsme. Met de culturele revolutie van de jaren zestig is hun kritiek aangezwollen tot een vloedgolf. Zij zien daarbij twee zaken over het hoofd. Ten eerste loopt ieder mens niet één maar vele wedstrijden. Sommige wint hij, andere verliest hij. Zeer weinigen verliezen alle. Ten tweede kent elke afzonderlijke concurrentie weliswaar winnaars en verliezers, maar alle concurrenties te zamen doen door hun welvaartverhogende effect ook de verliezers winnen.

Vandaar de volgende 'stelling van Frits': stabiliteit op microniveau leidt tot instabiliteit op macroniveau; instabiliteit op microniveau leidt tot stabiliteit op macroniveau.

Eerst een illustratie. In een glas neemt water de vorm aan van het glas. De watermoleculen kunnen bewegen ten opzichte van elkaar. Op het niveau van de moleculen is er dus instabiliteit. Daardoor kan het water zich aanpassen aan een zich wijzigende vorm. IJs kan dit niet. IJsmoleculen zijn onbeweeglijk ten opzichte van elkaar. Op microniveau is er dus stabiliteit, maar op macroniveau kan het ijs zich niet aanpassen. In de winter leidt dat tot gesprongen leidingen.

Wie een bloeiende en stabiele samenleving in stand wil houden, zal een bepaalde mate van onaangenaamheid op het persoonlijke vlak op de koop toe moeten nemen. Wie de prikkels vermindert, tast de welvaart op langere termijn aan. Goede bedoelingen op microniveau kunnen ongewenste gevolgen hebben op macroniveau. Dat heeft Goetz laten zien.

Leidt micro-instabiliteit altijd tot macrostabiliteit? Tijdens de hongerwinter was er veel instabiliteit op microniveau; er was echter ook instabiliteit op macroniveau. Ruth Benedict heeft een samenleving beschreven waar de mensen er een gewoonte van maakten buitengewoon onaangenaam tegen elkaar te zijn. Het is een samenleving die weinig tot stand heeft gebracht.[27.] Als de strijd om het bestaan te veel energie opslorpt, blijft er te weinig over om iets waardevols tot stand mee te brengen, zoals Toynbee omstandig heeft betoogd. Anderzijds heeft hij er ook op gewezen dat bij te weinig uitdaging evenmin iets waardevols tot stand komt.

Omgekeerd, leidt microstabiliteit altijd tot macro-instabiliteit? Beschouw bijvoorbeeld Japan. Een Japans spreekwoord luidt: 'De spijker die boven de plank uitsteekt, krijgt een tik op zijn kop.' De Japanse samenleving vertoont zulke homogeniteit en cohesie, en heeft zulke corporatistische trekken, dat ook afwijkend gedrag als dat van gangsters wordt gecodificeerd tot een aanvaarde rol en dus eigenlijk niet meer afwijkend is. Japan heeft derhalve een samenleving met grote stabiliteit op

microniveau. Toch toont Japan ook stabiliteit op macroniveau, althans nu. In de jaren 1942-1945 was dat minder het geval. Bovendien staat het nog te bezien hoe de Japanse politiek van onbeperkte economische expansie zich op de lange duur verdraagt met de huidige macrostabiliteit. De voorzichtige conclusie moet luiden dat de stelling van Frits slechts een beperkte geldigheid heeft. Maar binnen dat bereik is zij belangrijk. Zij lijkt op de stelling van Bernard Mandeville: *'Private vices, public benefits.'* Deze laatste gold overigens ook slechts voor een beperkt terrein, waarvan de grenzen werden gevormd door de wet:

> *Zo pakt de ondeugd gunstig uit*
> *als zij door de justitie wordt gestuit.*

Het verschijnsel is eender als de voorbeelden die eerder werden besproken. Een toestand (instabiliteit) en een neiging (hebzucht bijvoorbeeld) veranderen in hun tegendeel wanneer hun effecten worden beschouwd op macroniveau. Verschil in hoeveelheid veroorzaakt verschil in hoedanigheid en dat komt door de wisselwerking.[28.]

Van welk middel moet een regering zich bedienen bij het nastreven van een doel? Vier mogelijkheden dienen zich aan: dwang, de rede, mythe en het eigenbelang.

Dwang is een weinig gelukkig middel. De economische problemen van de Sovjetunie maken dat duidelijk. Zij zijn waarschijnlijk niet eens zozeer het gevolg van een algemene onwil bevelen op te volgen als wel van het feit dat een moderne economie te ingewikkeld is om door middel van bevelen te worden bestuurd.

In onze complexe en onpersoonlijke samenleving zal de rede een even ontoereikend middel zijn. De tenuitvoerlegging van redelijke inzichten vereist immers meer zelfdiscipline dan gewoonlijk voorhanden is. Bovendien: zoveel hoofden, zoveel zinnen.

Hugenholtz heeft de mythe omschreven als 'een verhalende en doorgaans vleiende, geheel of ten dele onjuiste, al dan niet met opzet in het leven geroepen overlevering met betrekking tot het verleden van een volk, een groep of een individu'.[29.] Een mythe kan ook betrekking hebben op de toekomst. In zijn belangwekkende artikel 'The Care and Repair of Public Myth' noemt William McNeill mythe: een algemene uitspraak over de wereld of een deel daarvan.[30.] Deze definitie doet denken aan die van ideologie als een systeem van ideeën betreffende het sociale leven.

Het is duidelijk dat een mythe mensen in beweging brengt. Hierboven

heb ik geschreven over de mythe van de vooruitgang. Van Dale noemt ‘de mythe van de Germaanse superioriteit’. Wij kunnen daarvan meepraten, evenals van *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* van Alfred Rosenberg, de ideoloog van het nationaal-socialisme. McNeill noemt als voorbeeld de mythe die Engeland doet geloven dat het alle veldslagen verliest behalve de laatste en die dat land ‘the spirit of Dunkirk’ heeft gegeven. Che Guevara heeft zijn leven geofferd voor de mythe van de revolutie. Volgens de Amerikaanse mythe kan een schoenpoetser miljonair worden, als hij maar de vrijheid krijgt zich te ontplooien. De mythe roept hartstochten op. Hij mobiliseert mensen, dat laat Khomeini zien. Een regering die kan appelleren aan een mythe vindt daarin een machtige hefboom, voor goed maar meestal voor kwaad. De grootste wandaden zijn begaan vanuit Hoge Idealen, waarbij bewust werd voorbijgegaan aan het eigenbelang. Hoe ‘hoger’ de idealen, des te meer wandaden worden gelegitimeerd, des te groter de schaal waarop deze wandaden in praktijk worden gebracht.

Charismatische leiders appelleren aan mythen. Soms vormen zij de mythe zelf. Zulke leiders maken meestal twee fouten. In de eerste plaats denken zij dat allen in dezelfde mate in hun mythe geloven als zijzelf. In de tweede plaats denken zij dat het geloof bergen kan verzetten. Een tijdlang houdt die mythe stand, maar dan wordt de druk der feiten te groot. Hun mythen doen de werkelijkheid te zeer geweld aan. Wat vinden wij nu van Juan Peróns Argentinië en van Mao's Culturele Revolutie?

Wij leven in een tijd van kritische wetenschap, van doorprikkende journalistiek en van ontnuchterende politiek. Wij geloven niet meer in mythen. Wij geloven zelfs niet meer in visies. Tijdens de Algemene Beschouwingen die op 12 november 1986 in de Eerste Kamer werden gehouden betreurden de senatoren Christiaanse, Vis en De Gaaij Fortman het gebrek aan een visie die ten grondslag had moeten liggen aan het regeringsbeleid. Minister-president Lubbers antwoordde daarop: ‘Onze visie is dat wij op langere termijn op bepaalde punten orde op zaken moeten stellen en daarvoor maatregelen moeten nemen.’[31.] In dezelfde trant pleitte prof. F. Rutten, destijds secretaris-generaal van Economische Zaken, in zijn nieuwjaarsartikel van 1987 voor ‘minder alomvattende, cerebrale beleidsconcepties annex ingewikkelde sommen op basis van onzekere prognoses’.[32.] Een derde voorbeeld uit de hoek van het CDA leverde de toenmalige minister van Ontwikkelingssamenwerking Drs. P. Bukman: ‘Grootse en wereldwijde visioenen ten aanzien van dit soort vraagstukken zijn prachtig speelgoed voor wetenschapper en filosoof, maar betekenen weinig voor de politieke werkelijkheid.’[33.]

Wij geloven niet meer in mythen en visies en dat stelt gerust. Maar het is ook een zwakte. In zijn Aart van der Leeuw-lezing zei de Israëlische schrijver Amos Oz in 1987 in Groningen: 'Het ontbreken van een gemeenschappelijke droom - dat is vaak de zwakte van de democratie.'[34.] Het is een tekenende uitspraak voor een Israëliër, want de droom van het Zionisme verbleekt en Israël wordt steeds meer een normale Middenoosterse staat.

Nederland staat niet voor een uitdaging zoals Israël dat doet. Een regeringsvisie is hier dan ook niet nodig; de burgers bedenken die visie zelf wel. Wat moet dan leidraad zijn voor de Nederlandse regering? Mythen en visies mogen ontbreken, de belangen blijven. Wij moeten terug naar de toekomstgerichtheid van het utilitarisme en naar de *Verantwortungsethik.* Wij moeten af van ons zieligheidscomplex en onze therapeutische benadering. De regering moet weer oog krijgen voor de werkelijke aard van de mens en zijn emoties met rust laten. Het regeringsbeleid moet appelleren aan het welbegrepen eigenbelang.[35.] In de gematigdheid ligt onze veiligheid, schreef Horatius.[36.] Laat de regering dus streven naar de *aurea mediocritas* die noch engel noch beest is.

Eindnoten:

1. J.P. Sartre, *Le diable et le bon Dieu,* Parijs (Gallimard), 1957.
2. Brief van Paulus aan de Romeinen: 'Want ik doe niet wat ik wens, maar waar ik een afkeer van heb, dat doe ik' (7:15); 'Want niet wat ik wens, het goede, doe ik, maar wat ik niet wens, het kwade, dát doe ik' (7:19).
3. Max Weber: *Der Beruf zur Politik,* Stuttgart, (A. Kröner Verlag), 1956, pp. 167-185. Het citaat staat op p. 175.
4. Bernard Mandeville, *Fabel van de bijen,* Weesp, vert. Jean Schalekamp en Jan Eijkelboom, (uitgeverij Heureka), 1985.
5. W.N.A. Klever, *Archeologie van de economie. De economische theorie in de Griekse oudheid,* Nijmegen (uitgeverij Markant), 1986, p. 39.
6. F. Bacon, *Works,* ed. J. Speeding et al. Londen 1859, dl. III, P. 438. Dit citaat staat in het hieronder aangehaalde werk van A.O. Hirschman, p. 22.
7. Zie de inleiding bij *Hoofdstukken uit de politieke verhandeling,* van W.N.A. Klever, Meppel (Boom) 1985, pp. 10-11. Het citaat is van A. Matheron.
8. Immanuel Kant, *Schriften von 1783-1788,* herausgegeben von Arthur Buchenau und Ernst Cassirer, Berlijn 1922.
9. Zie Ralf Dahrendorf, *Law and Order,* Londen (Stevens and Sons), 1985, hoofdstuk 2: 'Seeking Rousseau, finding Hobbes'. Het citaat staat op p. 55.
10. *Politeia* 372 a-c. Zie ook Klever, *Archeologie van de economie,* p. 34.
11. Princeton, N.J. (Princeton University Press), 1977.
12. J. Boswell, *Life of Johnson.* De datum is 27 maart 1775.
13. Vgl. het Duitse gezegde 'Stadtluft macht frei'.
14. Montesquieu, *Esprit des lois,* boek XX, 1.
15. Zie T.J. Kastelein, 'Sympathie, eigen-belang, rijkdom en geluk bij Adam Smith', in *Adam Smith 1776-1976. 200 jaar sedert de Wealth of Nations,* T.J. Kastelein (red.), Leiden (Stenfert Kroese), 1976.
16. 'Understood as a central consolidated power, managing and directing the various general interests of society, all government is evil, and the parent of evil (...) the best government is that which governs least'. John L O'Sullivan (1813-1895) in: Introduction to *The U.S. Magazine and Democratic Review* (1837).

17. B. de Vries, 'Hoe verder met het sociaal-economisch beleid?', *Economisch-Statistische Berichten,* 14 augustus 1985.
18. *Tegen de stroom in,* Verkorte weergave van een rede gehouden op 3 mei 1981 in Paradiso Amsterdam, Amsterdam (De Trommel), z.j., p. 22.
19. 'Das sozial inadäquate Verhalten dieser Person (kann) nicht nur den Grund haben, dass diese selbst versagt hat, obwohl sie das Vermögen gehabt hätte, sich richtig (: adäquat) zu verhalten, sondern der Grund hierfür kann ebenso auch mehr oder weniger ausschliesslich bei der Gesellschaft "den Anderen" liegen.' Werner Maihofer, 'Menschenbild und Strafrechtsreform', in: *Gesellschaftliche Wirklichkeit im 20. Jahrhundert und Strafrechtreform*, Universitätstage der freien Universtät, 1964, Berlijn (De Gruyter), 1964.
20. Jac. van Weringh, *Onrust is van alle tijden. Opstellen over criminaliteit in Nederland,* Meppel (Boom), 1978. De citaten staan op pp. 110-119.
21. Kamerstuk 19623 nr. 29. De citaten staan op pp. 303-304.
22. J.H. Langbein, 'Torture and Plea Bargaining', *The Public Interest,* winter 1980, pp. 43-61.
23. *Ethica Nicomachea,* 1160b en 1141b. De vertaling is van Klever, *Archeologie van de economie,* p. 79.
24. In een bespreking van de biografie *The Life of Herbert Hoover: the Humanitarian,* van G.H. Nash, concludeert *The Economist:* 'On the evidence of this book, it seems likely that if Hoover had been less idealistic during the first world war, he would have been less reactionary during the run-up to the second.' (14 janauri 1989).
25. Zie Colin Welch, 'Intellectuals Have Consequences', in R. Emmett Tyrrell, Jr. (ed.), *The Future that Doesn't Work. Social Democracy's Failure in Britain,* Garden City, N.Y. (Doubleday & Company), 1977.
26. Zie Helmut Schelsky, *Die Arbeit tun die Anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen.,* Opladen (Westdeutscher Verlag), 1975.
27. Het betreft de bewoners van de Dobu-eilanden. Zie haar *Patterns of Culture,* Boston 1934.
28. Dat 'private benefits' ook 'public vices' kunnen zijn toont de zogenaamde spaarparadox aan: te veel sparen kan, indien niet gecorrigeerd door een overheidstekort, leiden tot onderbesteding en dus werkloosheid. Op politiek terrein wordt deze 'fallacy of composition' weergegeven door twee, elkaar tegensprekende aforismen: 'senatores boni viri, senatus mala bestia' en 'Parliament has more sense than anyone in it'.
29. Zie *Van Dale's groot woordenboek der Nederlandse taal.*
30. William McNeill, 'The Care and Repair of Public Myth', *Foreign Affairs,* fall 1982.
31. *Handelingen der Staten-Generaal,* Eerste Kamer, 1986-1987, pp. 247-262, 315-316, 338-339, 344-347, 350. Belangwekkend is de volgende woordenwisseling tussen Christiaanse en de fractievoorzitter van de VVD, Zoutendijk:
    Christiaanse: 'Het gaat in wezen om een referentiekader, een denkraam met betrekking tot de wijze waarop de samenleving zich moet ontwikkelen (...). Mijn kernopstelling is dat de regering deze ontwikkeling niet op ad-hoc basis moet aanpakken; ze moet dat doen als een architect.'
    Zoutendijk: 'Ik proef hier iets in van een blauwdruk voor een toekomstige samenleving, iets van maakbaarheid. De minister-president heeft al gezegd dat wij moeten oppassen voor dingen die wij niet kunnen waarmaken. Maakbaarheid, en dan nog een stap, dan moet het maar zoals wij het willen, dan ga je in een richting van overheidsdwang.'
32. *Economisch-Statistische Berichten,* 1 januari 1987.
33. In een toespraak waarin hij het ontwikkelingsbeleid sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog samenvatte en perspectieven voor de toekomst schilderde. *Economisch-Statistische Berichten,* 13 mei 1987, p. 435.
34. *De Volkskrant,* 19 september 1987.
35. Bertrand Russel zei: 'The world would be paradise if people followed selfinterest.'
36. Horatius: 'Auream quisquis mediocritatem diligit tutus', *Oden,* Boek II, nr. 10.

Economische macht

In Sneek sprak NKV-voorzitter P.J.J. Mertens op 19 oktober 1968 de woorden die nog lang in Nederland zouden doorklinken: ‘De gehele economie in ons land is in handen van rond tweehonderd personen; van een groep mensen, die elkaar goed kennen en elkaar frequent ontmoeten in verschillende colleges. Het is een evenzo deskundige, financieel sterke als beangstigende groep.’

Een werkgroep ‘Invloedsstructuren van politieke en economische elites in Nederland’ onder leiding van prof. dr. R.J. Mokken en drs. F.N. Stokman van de Universiteit van Amsterdam liet zich hierdoor inspireren. In 1971 lekte een rapport van de werkgroep uit dat grote deining veroorzaakte. Het rapport wees op een netwerk van ‘meervoudige benoemingen’ dat was opgebouwd vanuit de grote handelsbanken, die kapitaalverschaffers werden genoemd. Dat de Amro-bank en de ABN nauwelijks kapitaal verschaffen en zich beperken tot kredietverstrekking mocht niet deren.

Meedeinend op deze golven van publiciteit organiseerde het weekblad *De Nieuwe Linie*, sindsdien ter ziele, een congres in de Tweede Kamer op 19 januari 1972 met als titel ‘Politiek-economisch netwerk in Nederland’. De organisatie was in handen van Michel van Hulten, destijds lid van de Eerste Kamer voor de PPR, later staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat. Van Hulten meende: ‘Het verbijsterende van het onderzoeksrapport is dat het alleen maar logisch en feitelijk vastlegt wat we eigenlijk allemaal wel wisten. De “200 van Mertens” zijn onder ons en - wat erger is - ze zijn ongecontroleerd onder ons.’[1.]

‘Mijn opzet was duidelijk te maken dat er een enorme hoeveelheid macht is opgehoopt in handen van een zeer kleine groep Nederlanders,’ schreef Mertens ter inleiding van het Congres.[2.] Hij meende dat er gronden waren voor een parlementaire enquête. Het meeste effect verwachtte hij van een selectief investeringsbeleid ‘met de leidsels in handen van de overheid’.

Het congres zou groepsdynamisch worden begeleid door dr. K.J. Nijkerk van het Instituut der Andragogie te Amsterdam. In een toelichting op de kernvragen werd als mogelijkheid geopperd: ‘Men zou bijvoorbeeld door het nationaliseren van de banken de investering en de kapitaalverschaffing kunnen democratiseren.’[3.]

Directeur van de Amro-bank J.R. van den Brink had het gevoel zichzelf in een lachspiegel te zien. In een gesprek met Mokken en Stokman verweet hij de onderzoekers geen definitie van het begrip 'economische macht' te geven. Mokken moest dit toegeven: 'Wij hebben in ons onderzoek ons niet met economische macht sec bezig gehouden (...) Wij hebben niet gesteld dat gestructureerde relaties macht betekenen. Wel, dat zij duidelijke indicatoren kunnen zijn van potentiële macht.'

In een brief liet SER-voorzitter J.W. de Pous weten dat een studie met zulke grote voorbehouden niet meer dan een muis zou baren. Niettemin bleven Mokken en Stokman van mening dat 'het invloedsnetwerk van gedeelde benoemingen te maken heeft met de wijze waarop de kapitaalstroom verloopt'.

Afgezien van de onderzoekers, begeleiders en organisatoren waren achtendertig belangstellenden op het congres afgekomen, waaronder negen kamerleden en vier vakbondsbestuurders. Onder de kamerleden bevonden zich Van Aardenne, Van Amelsvoort, Van den Doel, Geurtsen en Van Thijn. Zowel H. ter Heide, voorzitter van het NVV, als Mertens zelf waren aanwezig.

Het verslag van het congres toont aan dat er van alles en nog wat over de tong ging. Van Amelsvoort meende dat de rol van commissarissen gering is, vergeleken bij die van de directie. 'De indicatieve planning is beter mogelijk bij genationaliseerde banken,' dacht W.A.A.M. de Roos. Van Thijn vond een nationale investeringsraad noodzakelijk, en overwoog de mogelijkheid van bindende voorschriften voor banken ten aanzien van hun investeringsbeleid. Mertens wilde meer informatie over de verhouding tussen bedrijfsleven en wetenschappelijk onderwijs en over die tussen bedrijfsleven en defensie. 'Welke maatschappij achten wij wenselijk?' vroeg een sociaal-psycholoog van de Vrije Universiteit onder applaus van de tribune. Ten slotte besloot het Congres met grote meerderheid *De Nieuwe Linie* opdracht te geven een onderzoekingsraad in het leven te roepen om de studie van Mokken en Stokman op ruimere schaal voort te zetten.[4.]

Maar de oorspronkelijke auteurs zouden zich het initiatief niet laten ontnemen. In september 1974 verscheen bij Uitgeverij Van Gennep in Amsterdam hun boek *Graven naar macht*, dat zij hadden geschreven te zamen met de politicologen Plijter en Helmers.[5.]

In *De Tijd* van 28 november 1975 verbaasde Jan Tromp zich over de 'vergetelheid, het doodzwijgen waaraan het onderzoek binnen de kortste keren ten offer is gevallen'. Stokman weet dit, in hetzelfde artikel, ten eerste aan de conjunctuur, die een discussie over economische machtsvorming minder opportuun zou maken, en ten tweede aan de 'funda-

mentele uitwerking van de probleemstelling. We hebben het bedrijfsleven domweg minder kansen op kritiek gegeven,' zei hij tevreden. Er is echter een alternatieve verklaring: *Graven naar macht* was een langdradig en quasi-wetenschappelijk boek dat grotendeels bestaat uit gewichtige onbenulligheden.

Het boek ging over macht en invloed en dus zetten de schrijvers zich eerst aan een bepaling van die twee begrippen. Macht, schrijven zij, is 'het vermogen de gedragsalternatieven van maatschappelijke actoren vast te leggen of te veranderen'. Invloed daarentegen is 'het vermogen de keuze mede te bepalen, die actoren uit de hen ter beschikking staande alternatieven maken'. Dus wie macht heeft, kan de spelregels bepalen; wie invloed heeft, kan ingrijpen bij het spel. Het zijn niet erg handzame definities, die Mokken en Stokman dan ook verleidden tot duistere opmerkingen als: 'In beginsel is dus het bestaan van macht zonder invloed denkbaar'. Wie op deze wijze schrijft over het verschil tussen macht en invloed maakt duidelijk dat hij geen van beide ooit heeft bezeten.

Mokken en Stokman definieerden macht en invloed als een 'vermogen', een 'kunnen', hetgeen hen ontsloeg van de plicht aan te tonen dat 'actoren' ook werkelijk macht of invloed uitoefenen. Dit was niet zo zeer uit verlangen hun onderzoek te verwateren als wel uit bittere noodzaak: macht en invloed zijn ongrijpbare zaken die zich zelden in gedrag openbaren, schreven zij op pagina 69.

Volgens het voorwoord bevatte het boek 'de resultaten van een systematisch onderzoek naar de communicatiestructuur tussen grote Nederlandse bedrijven en instellingen onderling, alsmede die van deze bedrijven met de overheid'. Dat die structuur überhaupt bestond, behoefde niet te worden aangetoond, want een zeer nauw relatienetwerk 'ligt voor de hand'. Hun taak was het opsporen van de vorm die dat netwerk heeft en van de 'actoren' die 'een meer effectieve toegang tot overheidsorganen hebben dan andere'. Door de 'ontoegankelijkheid van harde gegevens' was dit geen gemakkelijke taak, verzuchtten zij op pagina 80.

Mokken en Stokman namen eerst de onderneming onder de loupe. Zij verstonden onder 'ondernemingen': de produktiebedrijven, de financiële bedrijven en instellingen, de overheid en de SER. Daarentegen sloten zij instellingen die medische diensten verlenen en openbare nutsbedrijven uit. Ook de vakverenigingen lieten zij hier niet onder vallen, misschien omdat die (blijkens een interessante voetnoot op pagina 80) niet zo erg scheutig waren met hun gegevens.

Van de produktiebedrijven namen zij de vierenzestig grootsten. Deze bedrijven hadden ten tijde van het onderzoek in totaal 19 procent van de

werknemers in de nijverheids- en dienstensector in dienst: een minderheid van een deel van de privésector, die op zijn beurt slechts een deel van het nationaal inkomen voor zijn rekening neemt. Was het veld van onderzoek groot genoeg om eventuele conclusies te dragen? Ja, want 'verscheidene auteurs hebben gewezen op de indicatieve betekenis van met name het zeer grote bedrijf'. Waaruit bestond dit zogenaamde *'domination effect'?* Toelichting bleef uit.

Waar kwam het onderzoek van Mokken en Stokman nu op neer? In eerste aanleg zochten zij naar 'dubbelfuncties' tussen de bovengenoemde vierenzestig produktiebedrijven en tweeëntwintig financiële eenheden (banken en andere instellingen). Dubbelfuncties waren 'meervoudige benoemingen in de raden van bestuur en commissarissen'. Meestal betekende dit dat de directeur van bedrijf A commissaris is van bedrijf B. Zo bleken er 873 dubbelfuncties te bestaan, die door 195 mensen werden vervuld. Sommige directeuren hadden veel commissariaten, anderen hadden er weinig. De meeste directeuren met veel commissariaten behoorden tot een 'centrale groep' van zeventien bedrijven, waaronder negen financiële eenheden en verder zulke notoire 'gezagsdragers' als Thomassen & Drijver, Verblifa en Heineken. Dit was het muisje dat De Pous verwachtte. Bedrijven die een commissaris zoeken, vragen bij voorkeur iemand die op het punt van zaken doen iets in zijn mars heeft. Omdat alle bedrijven met geld omgaan, zijn directeuren van financiële instellingen veelgevraagde commissarissen.

De auteurs hechtten belang aan het feit dat directeuren en commissarissen elkaar veel tegenkwamen: het *ontmoeten* was 'van niet te onderschatten betekenis'. Inderdaad, daarvoor dienen ook de Kamers van Koophandel en Industrie. En de Rotary? Daarvan zijn veel vooraanstaande zakenlieden lid en ze ontmoeten elkaar geregeld! Topfunctionarissen van de Amro-bank en de ABN ontmoeten elkaar twee keer per week, hadden Mokken en Stokman uitgerekend. Niet alleen dat, maar ze kunnen elkaar zelfs opbellen! Nederland is een klein land waar eigenlijk allen die in zakelijk opzicht aan de weg timmeren elkaar kennen. Deze diepzinnige onzin komt in feite neer op een samenzweringstheorie, de zwakste vorm van sociologie. Het was dan ook onbegrijpelijk dat dit boek in een hoofdartikel van NRC *Handelsblad* werd aangeprezen als 'een origineel stuk werk dat vakbekwaam is verricht'.

Het onderdeel over de overheid begon hoopvol: zij is een open systeem, waarbinnen 'bepaalde in de maatschappij levende behoeften en eisen worden omgezet in beleid'. Dit 'houdt in dat de overheid via een groot aantal communicatiekanalen met de verschillende maatschappelijke groeperingen verbonden is'. Maar vijf pagina's verder schreven

Mokken en Stokman weer over ‘het sterk gesloten karakter van het Nederlandse politieke systeem’.

Sociaal-culturele elites probeerden netelige politieke vraagstukken zo veel mogelijk een technisch karakter te geven, zodat zij kunnen worden afgevoerd naar adviescommissies van deskundigen. Aldus behoeft de overheid zo weinig mogelijk hete hangijzers zelf op te lossen. Het gaat dus om de ‘beleidsvoorbereidende adviescommissies’. De top van het Ministerie van Economische Zaken mocht dan door dubbelfuncties uitsluitend zijn verbonden met staatsbedrijven en bedrijven met overheidsparticipatie (‘waarbij het primair gaat om invloedskanalen van de overheid naar de bedrijven’), het bedrijfsleven had zijn stromannen in die commissies: van economische mededinging, energievoorziening en wat al niet. Zo vormde Economische Zaken ‘een overheidssector die sterk vanuit het bedrijfsleven en de ondernemersorganisaties wordt gedomineerd’.

Lidmaatschap van adviescommissies was volgens Mokken en Stokman gebaseerd op deskundigheid, en deskundigheid weer voor een belangrijk deel op maatschappelijke positie. Ik zou het tweede deel van deze stelling liever andersom formuleren, maar men kan niet op alle slakken zout leggen. Bovenal gold dit voor de adviescommissie bij uitstek: de Sociaal-Economische Raad. Deskundigheid prevaleert daar vaak boven representatie, aldus de auteurs, en het leek of zij daar iets op tegen hadden. De conclusie van dit deel was overigens opmerkelijk: de leden van de Sociaal-Economische Raad zijn vooral verbonden met commissies in de overheidssectoren Sociale Zaken en Economische Zaken. Mokken en Stokman gebruikten een moker om een noot te kraken.

Daarbij kraakten ze ook nog de verkeerde noot. Ik keer terug naar hun eigen definitie van macht: het vermogen gedragsalternatieven te bepalen, of eenvoudiger: de spelregels te kunnen vaststellen. Wie kan dat in Nederland? Mokken en Stokman zagen door de bomen het bos niet meer en dat terwijl ze het antwoord zelf al hadden gegeven: ‘De overheid reguleert en reglementeert de economische waardetoedeling.’ En waaraan ontleent de overheid dat vermogen? Wie stelt de spelregels op voor de overheid? Zou dat niet misschien de Tweede Kamer zijn? Of lag deze conclusie te veel voor de hand voor de vier politicologen, de vierentwintig doctoraalstudenten politicologie en de computer, die aan dit onderwerp vierhonderd pagina's tekst - waarvan vijfentwintig met wiskundige berekeningen - en een paar jaar tijd hadden gewijd?

In één opzicht waren de bevindingen van Mokken en Stokman inderdaad opmerkelijk, namelijk waar zij de multinationale ondernemingen

betroffen. Zij schreven het keer op keer: invloed plus toegangsvoordeel geeft macht. Toegangsvoordeel betekent: eerder het oor hebben van de gezagsdragers, dat wil zeggen van de ‘centrale’ bedrijven en van de overheid. Dus hoe cenraler de plaats, des te machtiger het bedrijf. Maar wat bleek? ‘Van het centrum maken de multinationale ondernemingen Unilever, Philips en Shell geen deel uit’, en wat betreft dubbelfuncties van de overheidssector Economische Zaken moesten de auteurs concluderen: ‘Opvallend is het geheel ontbreken van de multinationale onderneminge.’ Hoe nu? Iedereen weet toch dat de multinationale ondernemingen belastingen ontduiken, hun boekhouding vervalsen, het centrum van hun beslissingen in verre landen hebben, te veel loon betalen, te weinig loon betalen, banen exporteren, op valutamarkten speculeren, niet investeren, wel investeren, op moeten krassen maar eerst hun technologie moeten achterlaten, in ieder geval de werkgelegenheid moeten handhaven, zich niets gelegen laten liggen aan de economische politiek van de regering, zich van geen wet iets aantrekken maar wel iedereen die wet voorschrijven, kortom de bezitters bij uitstek zijn van economische macht?

Hoe kan dat? Mokken en Stokman maakten zich er op de volgende wijze van af: ‘De multinationale ondernemingen zijn op een ander niveau werkzaam en zitten daardoor niet in het centrum van het netwerk van het nationale bedrijfsleven.’ Wat is dat ‘andere niveau’? Heeft Shell nu minder macht dan Heineken omdat het minder dubbelfuncties heeft of niet? Of heeft Shell zoveel macht dat het geen dubbelfuncties nodig heeft, want zijn president-commissaris Wagner zit toch al op schoot bij minister-president Lubbers (of omgekeerd)? Als dit laatste het geval is, wat blijft er dan nog over van de hele moeizame theorie van Mokken en Stokman?

Waar de auteurs niet duidelijk konden zijn namen zij hun toevlucht tot insinuaties. ‘Ook in het netwerk van de deelnemingen en de deelgenootschappen spelen de multinationale ondernemingen geen bijzondere rol. Dat komt natuurlijk in de eerste plaats door de ontoereikendheid van onze gegevens.’ Het was verre van de enige insinuatie. Zo bleken er in Nederland weinig dubbelfuncties te zijn tussen de militaire top en belangrijke ondernemingen. Zou het militair-industriële complex (waarvan iedereen toch weet enzovoort) dus niet bestaan? Welnee, de verklaring was dat informatie over het Ministerie van Defensie geheim is.

Mokken en Stokman hadden weinig inzicht in de wijze waarop de Nederlandse economie werkt. Allereerst kenden zij commissarissen meer invloed op het reilen en zeilen van de onderneming toe dan de praktijk

laat zien. Van Amelsvoort wees daar reeds op tijdens het congres van 1972. Commissarissen hebben de ondergang van RSV en OGEM niet weten te verhinderen. Als er vertrouwelijke prijs- of afzetafspraken met andere ondernemingen worden gemaakt, zullen die meestal ontstaan op het niveau onmiddellijk onder de raad van bestuur. Volgens prof. W.C.L. van der Grinten kan de commissaris 'zeker bij de grote onderneming, geen rol van betekenis spelen omdat hij de onderneming hiervoor onvoldoende kent'.[6.]

In de tweede plaats zijn er niet zo veel mensen die een goede commissaris van een onderneming kunnen zijn. Zo iemand moet beschikken over een brede maatschappelijke ervaring en redelijk thuis zijn op het terrein van de economie. Men komt dan al snel bij bestuurders van andere ondernemingen, en omdat het aantal mensen die iets in hun mars hebben in Nederland beperkt is, ontstaan zo 'meervoudige benoemingen'.

Ten derde blijken bijna geen dubbelfuncties voor te komen op eenzelfde markt. Ook dat ligt voor de hand. Een oliemaatschappij past er voor de directeur van een andere oliemaatschappij commissaris te maken. Daarom kan er ook geen sprake zijn van economische machtsposities in de zin van de Wet Economische Mededinging.

In de vierde plaats verkeken zij zich op het begrip 'macht'. Max Weber definieerde dat begrip als 'de mogelijkheid je wil ondanks tegenstand op te leggen'. Volgens J. van den Doel was macht 'invloed, ondersteund door de mogelijkheid tot het toepassen van sancties'.[7.] Dus er moet een stok achter de deur staan. Waar is die stok? Banken willen niets liever dan geld lenen; zij zullen de geldkraan alleen dichtdraaien als het niet anders kan.

Overigens citeerde Van den Doel een studie van de bestuurssocioloog G.P.A. Braam, *De invloed van bedrijven op de overheid.* Braam beperkte zich tot de sector Verkeer en Waterstaat, waarvan altijd wordt verondersteld dat de feitelijke macht er wordt uitgeoefend door het 'hydraulische complex'. In die sector ging hij na welke problemen bedrijven hebben en in welke mate zij die problemen hebben opgelost door medewerking van de overheid. Zijn conclusie was dat de aldus gemeten invloed geen enkele samenhang vertoont met de grootte van het bedrijf, de aanwezigheid van specifieke deskundigheid, het lidmaatschap van clubs of persoonlijke relaties met overheidsfunctionarissen.

Ten slotte hadden Mokken en Stokman meer moeten kijken naar wat er in de echte wereld gebeurt. Zij besteedden veel aandacht aan de SER. Maar heeft dat eerbiedwaardige orgaan invloed, laat staan macht? Zij noemen de Industriële Raad voor de Kernenergie, waarin 'een kleine elite van industriële specialisten een machtige positie heeft'. Hoeveel

kernenergiecentrales zijn er in Nederland sinds 1971 gebouwd? Het was een pressiegroep van vakbond, directie, gemeentebestuur en kamerleden die financiële steun heeft verworven voor de Amsterdamse Droogdok Maatschappij (ADM) en niet eventuele 'meervoudige benoemingen'. En Nederlandse banken mogen slechts 5% van het aandelenkapitaal van een onderneming bezitten, juist ter vermijding van schimmige toestanden waarin zij aan beide kanten van de tafel zouden zitten - als kredietverschaffers en als mede-eigenaars.

Onder politicologen woedt sinds jaar en dag een strijd tussen elitisten en pluralisten. Elitisten zoeken naar een elite die de macht in handen heeft. Pluralisten menen dat macht is verdeeld over een veelheid van centra. Mokken en Stokman zijn onversneden elitisten. Maar de Nederlandse elite hebben zij nog niet opgegraven.

Economische macht blijkt vooral uit de beheersing van bepaalde markten. De mate van economische macht is de mate waarin economische mededinging ontbreekt. Vandaar het belang van een actief anti-kartelbeleid. Het groene front heeft economische macht. Dat blijkt uit de landbouwoverschotten. Maar daarover hadden Mokken en Stokman het niet.

Wij weten weinig over economische macht en nog minder over macht in het algemeen. Althans in het Westen, want in communistische landen ligt dat wat eenvoudiger. Hier moet men het eens zijn met prof. J. Pen: 'De meeste macht wordt in Nederland uitgeoefend binnen organisaties - grote ondernemingen, kleine winkels, restaurants, ziekenhuizen, gemeentesecretarieën - en daar zitten ook de meeste slachtoffers.'[8.]

Maar de boer, hij ploegde voort. In februari 1985 publiceerde Stokman (ondertussen hoogleraar in de methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek te Groningen; Mokken was uitgeweken naar het CBS) het boek *Networks of Corporate Power*, dat hij samen met een Brit en een Duitser had geredigeerd.[9.] De onderzoekers waren hier zes jaar mee bezig geweest. Hier lezen wij dat 'van de zestien belangrijkste ondernemingen in ons land 56% van de directeuren en commissarissen in elkaars vergaderzalen komt'. Stokman had ondertussen wel wat nieuwe inzichten opgedaan. 'Het zijn de mensen die weten wat er in het zakenleven te koop is. Zij hebben ervaring in het besturen van grote ondernemingen en kennen de internationale betrekkingen. Daar wordt gebruik van gemaakt. Toch kun je niet zeggen dat de Nederlandse banken een enorme macht hebben. Zij zijn knooppunten van informatie.'[10.] Van zijn wetenschappelijke methode deugde echter nog altijd geen steek. Stokman vreesde dat veel commissarissen niet gedetailleerd op de hoogte zijn van de gang van zaken en dus te laat ingrijpen als het scheef dreigt

te gaan.[11.] Dat is waar, maar wat bewijzen die ‘meervoudige benoemingen’ dan? En Engeland heeft van alle onderzochte landen het dunste netwerk van economische relaties. ‘In plaats van in de directiekamers worden de besluiten genomen in exclusieve herenclubs.’[12.] Ik ben zelf lid van de Oriental Club in Londen. Zou ik ook...?

In november 1986 publiceerde J. van Hezewijk *De top-elite van Nederland*, met als ondertitel *Leefwijze en familierelaties. Ondernemingen en dubbelfuncties van de meest invloedrijke mensen van ons land.*[13.] Ik sta daarin, omdat mijn grootvader minister was. Dat kan dus niet missen.

Eindnoten:

1. Verslagboek van het Congres Politiek-economisch Netwerk in Nederland, p. 9. (De Nieuwe Linie/van Gennep).
2. *De Nieuwe Linie,* 5 januari 1972.
3. Verslagboek van het Congres, p. 16.
4. *Trouw,* 20 januari 1972.
5. H.M. Helmers, R.J. Mokken, R.C. Plijter, F.N. Stokman m.m.v. J.M. Anthonissen, *Graven naar macht, op zoek naar de kern van de Nederlandse economie.* Amsterdam, (Van Gennep), 1975.
6. W.C.L. van der Grinten, *Economische Macht in Nederland?, Beleid & Maatschappij,* 1977 nr. 2, pp. 59-61.
7. *Economisch Dagblad,* 25/29 maart 1976. Van den Doel noemde de conclusies van Mokken en Stokman ‘fantastisch’. De conclusie van Mertens is tot nu toe door geen enkel feitelijk onderzoek gerechtvaardigd, schreef hij.
8. NRC *Handelsblad,* 12 juli 1986.
9. F.N. Stokman,. R. Ziegler en J. Scott (eds.), *Networks of Corporate Power. A Comparative Analysis of Ten Countries,* Cambridge (Polity Press), 1985.
10. *Algemeen Dagblad,* 28 februari 1985.
11. *Het Vrije Volk,* 27 februari 1985.
12. *Trouw,* 28 februari 1985.
13. Amsterdam (Uitgeverij Balans), 1986.

Regeren zonder macht

Het is niet alleen de Nederlandse overheid die op grenzen stuit bij het regeren. De onmacht van vele overheden in ontwikkelingslanden is notoir. President Michail Gorbatsjov vindt een conservatieve communistische partij tegenover zich; het staat nog te bezien of hij succes heeft met zijn hervormingspogingen. De Amerikaanse regering is tot nog toe niet in staat verbetering aan te brengen in de wanstaltige tekorten op de handelsbalans van dat land, en de Britse regering weet maar geen einde te brengen aan de strijd tussen de twee gemeenschappen in Noord-Ierland. Minder bekend is de onmacht van de Japanse regering. Die kan niet regeren omdat de Japanse samenleving een systeem vormt dat zichzelf in evenwicht houdt in een consensus van verschillende wedijverende belangengroeperingen.

Het zijn slechts enkele voorbeelden. De gedachte dringt zich op dat regeringen meer níet dan wel kunnen. Men kan de zaak ook van de andere kant bezien en het Franse spreekwoord beamen: *à la fin, tout s'arrange, mais mal.*

In het vervolg zal slechts de macht van de Nederlandse overheid ter sprake komen, maar ook dan past het, allereerst de internationale samenhang in ogenschouw te nemen. De gebeurtenissen die plaats hebben, zijn niet of moeilijk te voorzien en onttrekken zich aan beïnvloeding door een regering in Den Haag. Wie had de opkomst van Khomeini kunnen voorspellen? Of die van Gorbatsjov? Of de aidsepidemie, die als een zwaard van Damocles boven ons hoofd hangt? Ook de toepassing van nieuwe technologieën onttrekt zich aan overheidsinvloed. In zijn beruchte Nijmeegse toespraak van 1974 mocht J.M. den Uyl, naar eigen zeggen ‘hogepriester van het socialisme’, vragen om ‘democratisch getoetste gemeenschapsbeslissingen’ aangaande zulke toepassingen, in de werkelijke wereld blijft dat fluiten in het donker.[1.] De invoering van de microprocessoren, met al hun gevolgen voor werkgelegenheid en concurrentiepositie, stoort zich aan geen regering. De opkomst van de nieuwe industrielanden in Oost-Azië, de ruzie met Japan die in een handelsoorlog dreigt te ontaarden, de Latijns-Amerikaanse schulden die een bedreiging inhouden voor het internationale financiële stelsel - het zijn ontwikkelingen die Nederland raken maar waar wij slechts marginale invloed op kunnen uitoefenen.

Een groot deel van de inspanning en tijd van het kabinet Lubbers II werd besteed aan de gevolgen van de enorme daling van de gasinkomsten in 1987: met 11 miljard gulden of bijna 3% van het nationale inkomen. In 1988 daalden de gasinkomsten met nog eens 2 miljard gulden. Die terugval werd grotendeels veroorzaakt door de olieprijs en de stand van de dollar. Ieder dubbeltje dollardaling scheelt het rijk 500 miljoen gulden aardgasbaten per jaar. Iedere dollar die een vat olie minder kost, scheelt jaarlijks 550 miljoen gulden overheidsinkomsten. Wat kunnen wij daaraan doen?

Het zou echter onjuist zijn te concluderen dat de Nederlandse regering niets vermag. Om te beginnen kan zij fouten maken. Een terugblik op de goede bedoelingen van de afgelopen twintig jaar en hun gevolgen maakt dat duidelijk. In de jaren zestig kenden wij een hoge groei en een lage werkloosheid. Men dacht schommelingen in de werkgelegenheid te kunnen bestrijden met Keynesiaans *demand management.* Andere dan economische doelstellingen kregen de nadruk. De bevordering daarvan ging met nieuwe vormen van regulering en groeiende geldstromen gepaard. De schadelijke effecten van deze lastenverzwaringen werden in het begin van de jaren zeventig ontdekt. Tot en met 1983 nam het aandeel van de collectieve uitgaven in het nationale inkomen echter toe. Het Centraal Planbureau heeft voor de periode 1972-1984 berekend dat bij een gematigder loonontwikkeling en een meer beheerste groei van de collectieve uitgaven er in 1984 ongeveer driehonderdduizend werklozen minder zouden zijn geweest.[2.] Tegen ongunstige financiële gevolgen van individuele beslissingen en ongevallen is men collectief verzekerd. Maar de opbrengst van extra inspanningen wordt afgeroomd door hoge belastingen en premies. Van alle vierentwintig OESO-landen (waaronder verschillende met een lange socialistische traditie) heeft Nederland de hoogste marginale druk voor de gemiddelde werknemer. Zowel de risico's van verlies als de kansen op winst zijn dus verminderd. Dat heeft de spankracht van de economie aangetast. Het stelsel van sociale voorzieningen beoogt zekerheid en de inkomensnivellering doelt op gelijkheid. Zij zijn ten dele zichzelf vernietigende verlangens gebleken. De welvaartsgroei is negatief beïnvloed en de daardoor ontstane werkloosheid betekent bestaansonzekerheid en ongelijkheid.[3.]

Het is belangrijk de mechanismen te onderkennen waardoor een autonome - dat wil zeggen politiek bepaalde - eenmalige stijging van de overheidsuitgaven als een uitdijende spiraal door de economie heenwerkt. Een dergelijke stijging heeft vroeg of laat een verhoging van de

inkomstenbelasting tot gevolg. Wanneer deze extra last wordt afgewenteld op de bedrijven is het resultaat een verandering in de relatieve beloning van kapitaal en arbeid. Het aandeel van het kapitaal daalt en dat van de arbeid stijgt. De als gevolg hiervan gestegen arbeidskosten per eenheid produkt veroorzaken werkloosheid, die wordt verzacht door uitkeringen. Zo wordt een verdere stijging van de collectieve sector veroorzaakt. Wanneer bovendien de salarissen van overheidspersoneel en trendvolgers gelijke tred houden met die in de particuliere sector - de koppeling - worden de overheidsuitgaven (die voor 80% uit lonen en salarissen bestaan) nog verder opgedreven. Dit effect wordt versterkt door de nivellering van inkomens, die de arbeidsmarkt doet verstarren en de frictiewerkloosheid doet toenemen, terwijl de belastingopbrengst terugloopt omdat lagere inkomens minder zwaar worden belast dan hogere. Ook deze effecten vergroten de collectieve sector want de lagere opbrengst moet worden gecompenseerd door hogere tarieven.[4.]

Deze spiraalbeweging wordt veroorzaakt door twee belangrijke verschijnselen. Het eerste is de mogelijkheid voor werknemers lasten af te schuiven op het bedrijfsleven. Het tweede is de zogenaamde *negative balanced budget multiplier:* overheidsuitgaven hebben een positief effect op de werkgelegenheid, maar de grotere fiscale last die zo ontstaat (aangenomen dat het financieringstekort niet oploopt) vernietigt meer werkgelegenheid. Dit is een hoofdpunt van economische kritiek op de verzorgingsstaat.[5.]

Voor zover men geneigd zou zijn te denken dat hier niets mee loos is omdat het gevolgen zijn van ‘democratisch getoetste gemeenschapsbeslissingen’ en dus klaarblijkelijk wat de meerderheid heeft gewild, moet er op worden gewezen dat er althans in het economische vlak twee indicatoren zijn die harde grenzen stellen aan het overheidsbeleid, te weten het financieringstekort en de betalingsbalans. Iedereen kan inzien dat de betaling van rente en aflossing op de nationale schuld gelijk een koekoeksjong andere begrotingsposten in de verdrukking brengt zodra zij groter worden dan wat kan worden bijgeleend. En indien zij jaar in jaar uit toenemen als percentage van de rijksbegroting betekent dat op termijn een bankroet. Duurzame betalingsbalansproblemen zouden betekenen dat wij onder curatele komen te staan van het IMF.

Veel problemen zijn weerbarstiger van aard geworden. De milieuvervuiling wordt grotendeels ingevoerd maar het internationale overleg schiet tekort. Tegen de groei van ons autopark valt nauwelijks op te bouwen door de ingenieurs van Rijkswaterstaat. Nergens in de Westerse wereld weet men een antwoord op het drugsprobleem. Soms ook ver-

andert de kwantiteit in kwaliteit. Zo is de kleine criminaliteit door haar massale karakter een grote geworden. Toch wordt de overheid op al deze problemen aangesproken. Minister-president Lubbers heeft in dit verband gesproken over de 'overbelaste democratie'.[6.]

Daargelaten of het nu wel de democratie is die is overbelast: het is buiten kijf dat burgers, zoals Lubbers zei, 'veel, soms te veel, verwachten van de overheid'. Sociale groeperingen zijn veel actiever en veeleisender geworden. Hun verlangens zijn vaak begrijpelijk maar lopen uiteen. Bijstandsmoeders, tweeverdieners, meerjarige echte minima, randgroepjongeren: voor iedere categorie wordt een beleid ontworpen. De vele waarden die alle gerechtvaardigd moeten worden geacht, hoewel zij met elkaar strijden, bemoeilijken de coördinatie van het beleid maar de roep om 'geïntegreerde planning' is nog nooit zo sterk geweest als nu. De combinatie van overspannen verwachtingen en conflicterende eisen garandeert stress en frustratie. De wens naar coördinatie en integratie leidt tot een soort *analysis paralysis* die de effectiviteit van het beleid ernstig ondermijnt.

Beleid wordt geformuleerd voor de toekomst. Daarbij baseert men zich meestal op het verleden. Het verleden leert echter dat het voorspellen van de toekomst een hachelijke zaak is.

In een boeiend artikel[7.] maakte prof. F.W. Rutten, destijds secretaris-generaal van het Ministerie van Economische Zaken, gewag van een onthutsende vergelijking tussen de voorspellingen van de *Macro-economische verkenningen* voor de periode 1962-1982 en een 'naïeve' voorspellingsmethode. Deze laatste komt neer op de voorspelling dat een bepaalde grootheid voor het komende jaar gelijk is aan de realisatie in het lopende jaar.

'De MEV-fouten blijken door de bank genomen niet veel geringer dan de fouten die ontstaan bij deze naïeve methode,' schreef Rutten. Ligt dat aan het Centraal Planbureau? Nee, want volgens hem scoort het CPB goed in vergelijking met soortgelijke instellingen in binnen- en buitenland. Het ligt aan de macromodellen. Zij 'expliciteren niet de flexibiliteit en het aanpassingsvermogen van het marktmechanisme en evenmin de economische schade die optreedt door aantasting van de marktwerking als gevolg van centralistische overheidsregulering respectievelijk van misvorming van financiële prikkels'. De zaken lopen niet zoals men denkt, vooral niet als de regering fundamentele economische wetmatigheden veronachtzaamt.

Zelfs het heden is onvoldoende bekend. In maart 1988 was het officiële aantal werklozen 684.000. Hanteert men echter de definitie: on-

middellijk beschikbaar en bereid tenminste twintig uren per week te werken, dan blijkt dat aantal met ongeveer een derde te dalen. Het aantal werklozen is een kernvariabele in de Nederlandse politieke discussie. De Partij van de Arbeid eiste een 'tijdpad' voor de vermindering ervan. Minister-president Lubbers heeft het voortbestaan van zijn kabinet zelfs afhankelijk gesteld van het verwerkelijken van bepaalde cijfers. Maar het blijft schaatsen in yoghurt.

Te midden van snel veranderende omstandigheden moet het kabinet trachten althans enige greep op de gang van zaken te krijgen. Het wordt in zijn bewegingsvrijheid belemmerd door een aantal factoren die eigen zijn aan ons politieke bestel. Om te beginnen heeft een Nederlandse minister-president lang niet de macht van de Britse premier, de Franse president of zelfs de Bondskanselier met zijn *Richtlinien-Kompetenz.* Premier Lubbers heeft onlangs erkend dat hij in ons bestel ten hoogste 'primus inter pares' is, geen regeringsleider.[8.] De minister-president is voorzitter van de ministerraad. Hij moet zijn macht dus langzamerhand opbouwen door het respect dat hij afdwingt. Zelfs dan is een vastberaden minister of staatssecretaris in staat hem te dwarsbomen, wanneer het onderwerp op het terrein van die bewindspersoon ligt. Dat geldt vooral wanneer deze laatste behoort tot een andere partij dan die van de minister-president.

Dat komt doordat coalitieregeringen - onvermijdelijk in een land met evenredige vertegenwoordiging - berusten op een moeizaam bereikt compromis dat gewoonlijk alleen de oppositie wil verstoren. Het regeerakkoord beperkt de vrijheid van regering en parlement maar bevordert de voorspelbaarheid en de stabiliteit van het beleid. Het werkt verstarrend maar geeft tegelijk houvast. Hier, eindelijk, is een factor die de regeerbaarheid vergroot.

Die regeerbaarheid kan echter weer worden verkleind door persoonlijke factoren. Niet alle bewindspersonen zijn tegen hun taak opgewassen. Sommigen illustreren het *'Peter Principle'*, anderen lijden aan metaalmoeheid. De kans van slagen lijkt het grootst wanneer de minister zowel de Staten-Generaal alsook zijn ambtsgebied kent, maar zelfs die combinatie biedt geen garantie. Meestal kent hij één van beide. Soms kent hij noch het een noch het ander. Dat vraagt om moeilijkheden.

Zoals overal elders aan de top van een organisatie loopt ook een bewindspersoon het risico dat hij zich laat overstelpen door routinewerk zodat hij aan de essentie van het regeren niet toekomt.[9.] Dan neemt efficiency de plaats in van effectiviteit.[10.] Het management van het ministerie behoort echter niet tot zijn eigenlijke taak: daarvoor is de ambtelijke

top. De bewindspersoon moet zich beperken tot de politiek relevante hoofdzaken, die in de gewenste richting sturen, ze verdedigen in de Staten-Generaal en uitdragen via de media. Dat lijkt echter gemakkelijker dan het is.

In dit verband is een vergelijking met de top van een grote onderneming relevant. De afstand tussen Raad van Bestuur en de laag daaronder is meestal geringer dan die tussen bewindspersoon en ambtelijke top. Managers van verschillende niveaus behoren tot eenzelfde categorie maar bewindslieden en ambtenaren verschillen in hun essentie.[11.] Het is het voorrecht van ministers alleen te beslissen; het is ook hun lot.

Overigens hebben de woorden 'leider' en 'leiderschap' in Nederland een negatieve lading. Dat bleek enige jaren geleden toen de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel haar jaarvergadering aan dat thema wijdde.[12.] Geen der inleiders (Dolman, Wagner, Zijlstra, Kok en Rutten) waagde zich aan een beschouwing over dit onderwerp. De toenmalige voorzitter van de Tweede Kamer was van mening dat het woord 'leider' sinds 1922 (het jaar van de Duce) wantrouwen verdient. Hij lichtte die stelling als volgt toe: 'Leiders behoren ondergeschikt te zijn. Het is hun taak knopen door te hakken, wegen te wijzen, keuzeproblemen te formuleren. Zij maken niet de dienst uit.' Volgens W. Kok (toen nog voorzitter van de FNV) zouden er in de 'versterkte participatiemaatschappij', waar het in zijn visie naar toe ging, geen leiders meer zijn. Toch heeft iedere organisatie - een departement, een onderneming, een vakvereniging, een fractie in de Tweede Kamer - leiderschap nodig. Maar het onderwerp als zodanig blijkt onbespreekbaar.

Over macht en functioneren van de ambtenarij, de vierde macht, is veel geschreven dat geen herhaling behoeft. Het is ontegenzeggelijk waar dat ambtenaren veel doen en ook moeten doen waar hun bewindspersoon geen weet van heeft. Toch zou het onjuist zijn deze laatste niet verantwoordelijk te stellen voor ambtelijke fouten. R.B. Andeweg schrijft in dit verband over een 'clausulering van de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid. Een minister wordt slechts verantwoordelijk gehouden in zoverre hij ook daadwerkelijk heeft kunnen sturen.'[13.]

In het debat over de visquotering van juni 1987 heeft minister-president Lubbers prof. D. Simons geciteerd: 'De Tweede Kamer mag een bewindsman slechts heenzenden indien hem een zeer ernstig verwijt wegens zijn eigen handelen of eigen nalaten treft, dat ook het vertrouwen in zijn mogelijkheid tot correctie of tot een aan de Kamer in de toekomst welgevallig beleid te zeer ondermijnt.' In het debat over de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, gevoerd in de Eerste Kamer op 1 december 1987,

zei de minister-president over de uitspraak van de heer Simons: ‘Persoonlijk vind ik die stelling wat te absoluut.’ Nu heeft de minister-president, wanneer hij in de Staten-Generaal spreekt, natuurlijk nooit een persoonlijke mening en uitsluitend die van de premier. Maar dit terzijde. Prof. Elzinga heeft de minister-president naar aanleiding van deze uitspraken verweten van het staatsrecht een ratjetoe te hebben gemaakt. Dat gaat echter wat ver, want in datzelfde debat over de inlichtingen- en veiligheidsdiensten heeft hij erkend dat bewindslieden geen schuldaansprakelijkheid maar een risicoaansprakelijkheid dragen, om de termen van een ander terrein te lenen.

Het belang van dit aspect van de ministeriële verantwoordelijkheid is goed verwoord door de secretaris-generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken, J.J. van Aartsen. Op 7 december 1987 zei hij: ‘Verwijtbaarheid wordt in Nederland niet snel aangenomen. De ontsporing moet ernstige vormen aannemen wil een minister gedwongen worden zijn positie op te geven. De laatste tijd is er zelfs sprake van een verregaande lankmoedigheid.’ Van Aartsen wilde daarover geen oordeel uitspreken, maar hij wees er wel op ‘dat een dergelijke handelswijze doorwerkt in de ambtelijke ethiek’. De marge voor ambtenaren om fouten te maken wordt groter. De minister hoeft toch niet op te stappen voor door zijn ambtenaren gemaakte fouten? Het komt hem misschien zelfs wel goed uit dat zijn ambtenaren risico's nemen die hij zelf moeilijk kan dragen.

Het is duidelijk dat deze vervaging van verantwoordelijkheden onaanvaardbaar is. Hoe meer ministers zich kunnen verontschuldigen, des te groter wordt de ambtelijke macht. Verkieslijker is het Britse systeem, waarin de bewindsman na een ernstige beleidsfout de laan wordt uitgestuurd, ook al had hij - strikt genomen - part noch deel aan de beslissing of nalatigheid. In dat stelsel zouden leden van regeringsfracties iets minder krampachtig aankijken tegen moties van afkeuring. Ook past behoedzaamheid met het horen van ambtenaren door de Tweede Kamer. Waar de gevraagde inlichtingen van ondergeschikte en strikt feitelijke aard zijn, kan een dergelijk gesprek nut hebben, maar ook dan moet de ministeriële verantwoordelijkheid recht overeind blijven. De regeerbaarheid van Nederland wordt gediend door heldere verhoudingen. Waar de politieke leiding erin slaagt de verantwoordelijkheid door te schuiven naar de ambtelijke top of zelfs de niveaus daaronder, ontstaan troebele toestanden die het nemen van corrigerende maatregelen bemoeilijken. Een minister fouten aanwrijven die hij niet persoonlijk heeft begaan moge logisch noch rechtvaardig zijn, hij is nu eenmaal de enige die aanspreekbaar is. Gelukkig heeft het debat over de bouwsubsidie-

enquête helderheid terzake gebracht en de staatsrechtelijk zuivere verhoudingen hersteld.[14.]

De regeerbaarheid wordt eveneens belemmerd door de ambtelijke loopgravenoorlog, die vaak en in levendige kleuren is geschilderd. Een voorbeeld was de paspoortoorlog, die gepaard ging met ambtelijke scheldpartijen, interventies van de minister-president en inschakeling van een extern adviesbureau. De oorzaak lag in een botsing van twee werelden: die van Buitenlandse Zaken en die van Binnenlandse Zaken. De coördinatie tussen die twee departementen was slecht. Buitenlandse Zaken richtte zich zonder vooroverleg met Binnenlandse Zaken tot een adviesraad; Binnenlandse Zaken gaf zonder medeweten van Buitenlandse Zaken een opdracht aan de Staatsuitgeverij; Buitenlandse Zaken hield vast aan een centrale paspoortadministratie, in verband met snelle raadpleging van de gegevens, maar had dienaangaande geen overleg gevoerd met Binnenlandse Zaken. Eindeloos getouwtrek was het gevolg. Het is jammer dat Nederland geen geïntegreerde overheidsdienst zoals de Britse Civil Service kent, en waarschijnlijk ook nooit zal krijgen.

Er is geen reden aan te nemen dat ambtenaren een uitzondering vormen op de regel dat mensen in het algemeen zo veel mogelijk willen verdienen. Hun inkomen en status staan dikwijls in direct verband met de hoogte van de begroting van hun departement en het aantal van hun ondergeschikten. Men kan daarom redelijkerwijs veronderstellen dat ze er op uit zijn hun 'produktie' te verhogen, dat wil zeggen, van de diensten die ze verlenen, en zo dus eveneens hun functie en invloed. Bij dit streven wordt de ambtenaar geholpen door de belangengroepering waarmee zijn dienst te maken heeft, terwijl adequate tegenkrachten ontbreken. Parlementsleden zijn voor informatie over kosten en baten van een overheidsdienst afhankelijk van bureaucraten en belangengroepen die er vaak belang bij hebben de situatie te handhaven, terwijl de hogere echelons van de ambtenarij soms aarzelen tussenbeide te komen daar ze om goed te kunnen functioneren verzekerd dienen te zijn van de medewerking van hun ondergeschikten.

De 'public choice'-theorieën over de bureaucratie behoren nu tot de standaardinventaris van politiciologen. Toch geeft het weer een schok te lezen[15.] dat het gebruik van door de kwartaire sector verleende diensten tussen 1975 en 1983 is toegenomen met 12% maar de kosten met 17% (in reële termen) en het personeelsbestand met 18%. Daardoor stegen de reële kosten per verleende dienst in die periode met 5%

Politici hebben niet altijd een gunstige reputatie gehad. Gladstone zei

dat de kwaliteit van toespraken in het Lagerhuis ‘soms steeg tot het peil der middelmatigheid’. Het Hogerhuis is een ‘bewijs van leven na de dood’ genoemd. De Japanse minister van Justitie zei een paar jaar geleden: ‘Een eerlijke politicus zoeken, is als het vragen naar vis in een groentewinkel.’

Niemand zou dergelijke opmerkingen durven maken over het Nederlandse parlement. Niettemin lijdt de kwaliteit van de Tweede Kamer onder de weerzin van veel oud-bewindslieden om erin zitting te nemen. Ten dele als gevolg daarvan hebben leden van dat college betrekkelijk weinig ervaring. Aan het begin van 1988 bedroeg hun gemiddelde anciënniteit zeven jaar en één maand. De samenstelling van de Tweede Kamer is voorts onevenwichtig. In 1980 kwam 70% der leden uit de kwartaire sector (waaronder 25% uit het onderwijs) terwijl slechts 13% een achtergrond in het bedrijfsleven had.

Daarnaast is het werk sterk toegenomen. Tussen 1976 en 1987 is het aantal officiële stukken gegroeid van 21.000 tot 45.000 bladzijden per jaar. Ingekomen brieven namen toe van 6200 tot 15.000; het aantal demonstraties op het Binnenhof verdubbelde tot 59. In reactie op deze werklast nemen kamerleden soms hun toevlucht tot incidenten. Een motie-inflatie heeft de waarde van dit wapen gedevalueerd. In het parlementaire jaar 1963/1964 werden er 12 ingediend; in 1971/1972 waren het er meer dan 242, terwijl in 1979/1980 over 1376 moties werd gestemd. Vele zijn vergeten zodra ze zijn aangenomen.

Natuurlijk veroorzaken kamerleden voor een deel elkaars werk. Daarom is wel voorgesteld hun aantal terug te brengen tot het oude, tot 1956 gehandhaafde getal van honderd. Het ligt voor de hand dat ten minste een derde der leden tegen dat voorstel zal zijn, zodat de vereiste tweederde meerderheid buiten bereik blijft. Om dezelfde reden past terughoudendheid bij het verlenen van persoonlijke ondersteuning aan kamerleden. Voor een grotere ambtelijke commissiestaf valt daarentegen veel te zeggen: hun werkzaamheden worden in commissievergaderingen besproken en zullen dus meestal beperkt blijven tot wat zinvol is.

Kamerleden koesteren de begrijpelijke wens herkozen te worden. Daarom ontplooien zij veel activiteit, bijvoorbeeld door beleid te ontwikkelen in antwoord op problemen die door bepaalde sectoren van de samenleving worden gesignaleerd. Besteden bewindslieden soms meer tijd aan beheer dan aan beleid, voor kamerleden geldt vaak het omgekeerde - althans tot voor kort. Thans is er meer aandacht voor de uitvoering van de overheidstaak, en dat is een gunstige ontwikkeling.

In zijn studie *Regeren in een dubbelrol* beschreef H.D. Tjeenk Willink

drie beelden van het politiek bestel: de pacificatiepolitiek, de gesloten circuits en het staatsrechtelijke model. Het Nederlandse bestel lijkt thans het meest op dat van de gesloten circuits: ‘Zeer nauwe bindingen die per sector bestaan tussen specialisten in de Kamer, vertegenwoordigers van belangenorganisaties, gespecialiseerde ambtenaren en vakministers. Informatie-uitwisseling en keuzen vinden plaats binnen de circuits; de circuits laten elkaar zo veel mogelijk met rust.[16.] De Tweede Kamer heeft kennelijk gebrek aan generalisten.[17.]

Hierboven is gewezen op de ernstige mate waarin de fluctuaties van de aardgasbaten de overheidsfinanciën hebben verstoord. De ontdekking van dat aardgas doet denken aan een antieke gedachte: de goden straffen de mens door hem te geven waarnaar hij verlangt. Natuurlijk hadden wij die aardgasbaten opzij kunnen zetten in een fonds, bijvoorbeeld ter investering in onze infrastructuur. Dat is destijds ook voorgesteld, onder anderen door de voorzitter van de SER, J.W. de Pous. Maar wij hebben alles potverteerd. Een democratisch verkozen politicus blijkt net zo min in staat te zijn tot een gezond begrotingsbeleid als een hond tot het aanleggen van een worstvoorraad. De aard van het parlement is daardoor veranderd. Vroeger was het een rem op de uitgaven van de koning, die zijn oorlog maar een jaar moest uitstellen, of slechts een halve vloot mocht bouwen. Tegenwoordig is er geen geval te vinden waarbij het parlement minder wil uitgeven dan de regering.

Daarnaast staan politici bloot aan de voortdurende druk van de media. Volgens sommigen zijn er geen aanwijzingen dat de media opinies bepalen, hoewel zij wel invloed hebben op de politieke agenda, algemene indrukken bevestigen en de tendens van openbare meningen versterken. Zelfs indien dit waar zou zijn, dan nog vormen de media nauwelijks een factor die de stabiliteit vergroot. Zij bloeien door de *aphrodisiac* der confrontaties. Politieke meningen die vandaag dringend worden verlangd, halen morgen de achterpagina niet. Televisie is meer geschikt om een atmosfeer te suggereren dan om feiten vast te stellen. Meningen zijn goedkoop, feiten duur, want men heeft tijd, energie en geld nodig om erachter te komen.

Analyse van de feiten is zeldzaam; synthese nog zeldzamer. Televisie communiceert niet want de kijker antwoordt niet. Hoe weet een tv-verslaggever of hij zijn werk goed doet? Hij valt terug op de meningen van zijn collega's en van politici met wie hij omgaat. Zo ontstaat het risico van een soort semi-intellectueel narcisme - een gesloten circuit van aanvaarde opvattingen, die te zamen de heersende intellectuele mode bepalen. Die mode beperkt de mogelijkheden van het beleid.

Woodrow Wilson zei in zijn inaugurele rede van 1913: ‘De hechte basis voor regeren is rechtvaardigheid, niet medelijden.’ Een vergelijkbaar Engels gezegde luidt: *‘Hard cases make bad law.’* Die uitspraken zijn in de traditie van de utilitaristische ethiek. Door de invloed van Marx en Freud is de utilitaristische oriëntatie op de toekomst verlegd naar een oriëntatie op het verleden. Deze nieuwe oriëntatie heeft geleid tot een therapeutische benadering: ‘De overheid als motor van georganiseerd medelijden,’ in de woorden van de Amerikaanse socioloog en senator D.P. Moynihan. Hij voegde daaraan toe: ‘De maatschappij is schuldig tot haar onschuld is gewezen.’

De therapeutische benadering is in wezen elitair. Zij wordt in praktijk gebracht door ‘hen die weten’. Deze nieuwe elite is omstandig beschreven door de Duitse socioloog Helmut Schelsky in zijn boek *Die Arbeit tun die Andere.*[18.] Schelsky zet de producerende klasse, die zorgt voor het functioneren van de maatschappij, af tegen een nieuwe charismatische klasse die een sociaal evangelie verkondigt: eensgezindheid, rechtvaardigheid en een totaal bevredigend bestaan voor iedereen. De nieuwe klasse van *Heilsvermittler* is gebaat bij gevoelens van ontevredenheid; daarom moet zij die gevoelens propageren waar zij nog niet bestaan. Bovendien voelt zij zich boven de wet verheven omdat het wettelijke stelsel wordt beschouwd als concurrerend met en van lagere orde dan het sociale evangelie. De *Heilsvermittler* streven niet zozeer naar een verbetering van het huidige kwaad - dat wordt geringschattend afgedaan als ‘meliorisme’ - alswel naar het blootleggen van de ‘corruptie en onmenselijkheid van het gehele systeem’. De spanningen en frustraties die in elk leven voorkomen, worden veralgemeend tot een basaal lijden teneinde emotionele ruimte te scheppen voor de doctrine van moeiteloze eensgezindheid in futuristische situaties.

Omdat dit basale lijden in tegenstelling is met de alledaagse werkelijkheid van de verzorgingsstaat, besteedt de nieuwe elite veel tijd en energie aan pogingen die staat te ontluisteren. Dat kan alleen in een samenleving waarin het leven gemakkelijk en verzekerd is geworden - in het bijzonder voor hen die zich geen zorgen hoeven te maken over de produktie van goederen en diensten die op een markt moeten concurreren. Vandaar ook de afkeer der nieuwe elite van de prestatiemoraal. Het is kenmerkend dat dit sociale evangelie niet is ontstaan in landen waar werkelijk wordt geleden, zoals in de Derde Wereld of onder het communisme, maar in het welvarende Westen. De nieuwe elite streeft naar overwicht door een waardesysteem te scheppen dat bepaalt wat goed is en wat slecht, wat bevrijdend is en wat vervreemdend, wat progressief is en wat reactionair. Zoals Marx zei: ‘Die klasse heerst die de waarden bepaalt.’

In Nederland was de heersende intellectuele mode een tijd lang in hoge mate het produkt van de kwartaire sector. Hoofdkenmerk was afkeer van economische activiteiten, waarbij winst werd gezien als symbool van een maatschappij die bereid is alles te offeren op het altaar van de materiële welvaart. Zij die in de kwartaire sector werken, hebben vaak een hoge opleiding maar deze heeft gewoonlijk een theoretisch karakter. Ze hebben zelden verantwoordelijkheid voor werkgelegenheid gedragen. Ze hebben zelden oog in oog gestaan met een loonlijst. Er bestaat daardoor een kloof tussen de produkten van maatschappijkritische ideeën en van goederen en diensten voor een markt. Met het inzetten van de recessie in het begin van de jaren tachtig is de heersende intellectuele mode duidelijk milder geworden ten opzichte van economische activiteiten, maar de gevolgen van de hier beschreven geestesgesteldheid voor de collectieve sector, de regulering en de arbeidsmarkt zullen ons nog lang begeleiden.

Een klein land met een relatief grote bevolking en een grote communicatiedichtheid blijkt erg modegevoelig te zijn. Dat wordt duidelijk uit het economische debat in Nederland. Enige jaren geleden stond de arbeidsplaatsenovereenkomst in het midden van de belangstelling. Sommigen spraken zelfs over het 'Jaar van de APO'. Nu weet niemand meer wat die afkorting betekent. Vervolgens kwam het werkgelegenheidsplan. Wie spreekt daar nog over? De 'duale economie' kende een korte vogue. En de arbeidstijdverkorting werd voor sommigen een sjibbolet waaraan men progressiviteit toetst. Wil men 36 uur per week werken in 1992? Nee, 34 uur. Nee, al in 1990. Op naar een 25-urige werkweek! Hoe korter, des te progressiever.

Toch is het een bekend feit dat de gemiddelde arbeidsduur in Nederland 20% geringer is dan die in Japan. En het is evenzeer bekend dat het concurrentievermogen van de Nederlandse industrie minder is dan die van de Japanse. Het ligt dus voor de hand te veronderstellen dat ATV inderdaad banen schept - alleen niet hier maar in Oost-Azië. Tegenwoordig wordt dan ook weinig meer over dit wondermiddel vernomen. In het PvdA-discussiestuk *Schuivende panelen* wordt het afgewezen. Niettemin heeft het de economische discussie een tijdlang beheerst.

Ideeën beperken het waarnemingsvermogen want *there is none so blind as he who does not want to see.* Het ligt voor de hand dat de plaatsing in West-Europa van kernwapens die de Sovjetunie kunnen treffen de onderhandelingsbereidheid van dat land eerder vergroot dan verkleint. Het is onaannemelijk dat de geïndustrialiseerde landen verantwoordelijk zijn voor de onderontwikkeling van Argentinië. Het is waar-

schijnlijk dat een werkloze die er slechts weinig op vooruitgaat wanneer hij een baan aanvaardt, aarzelt zijn vrije tijd (plus eventuele inkomsten uit zwart werken) op te geven voor geen of een magere beloning. Toch hebben velen lange tijd in het tegendeel van deze stellingen geloofd.

Lange tijd hebben wij essentiële prikkels in de economie verwaarloosd. In de Tweede Kamer is het voorstel dat in geval van ziekte het loon gedurende de eerste twee dagen niet zou worden doorbetaald door sommigen als volgt afgewezen: 'Of iemand is gezond en dan gaat hij naar zijn werk; óf hij is ziek en dan moet hij in bed blijven. Het achterhouden van loon gedurende de eerste twee dagen leidt er toe dat mensen die eigenlijk in bed hadden moeten blijven, toch naar hun werk gaan zodat zij zieker worden dan zij anders zouden zijn geweest en de uiteindelijke kosten voor de volksgezondheid hoger worden dan wanneer het loon gewoon wordt doorbetaald.' Niettemin vertonen statistieken van absenteïsme pieken na feestdagen. Iedereen kan dat waarnemen, mits hij dat wil.

Bij de wijziging van de Algemene Bijstandswet in 1971 heeft de regering op aandringen van de VVD een sanctie op misbruik voorgesteld. Die sanctie is weggeamendeerd. Overweging van de PvdA was toen dat 'het effect hiervan overwegend [zal] zijn: een grotere tegenzin in het vragen van bijstand door bonafide burgers'. In 1985 is de sanctie toch opgenomen maar van drempelvrees is tot nu toe weinig gebleken.[19.]

Lange tijd hebben velen in de politiek meer aandacht gehad voor de misdadiger dan voor het slachtoffer. De misdaad moest worden beschouwd tegen de achtergrond van het structurele geweld in de samenleving. Het ongewapende slachtoffer van een steekpartij had de dader maar niet moeten provoceren. Men behoeft evenwel nog geen tegenstander van humaan strafrecht te zijn om tot de conclusie te komen dat de theorie van het structurele geweld weinig bijdraagt aan een bestrijding van de criminaliteit.

Lange tijd hebben velen gemeend dat men alleen al met goede bedoelingen iets kan bereiken bij de leiders van de Sovjetunie. 'De Russen willen toch ook geen oorlog?' Niettemin is het bewijsmateriaal overstelpend voor de stelling dat men met de leiders van een dictatuur alleen vanuit een positie van kracht kan onderhandelen. Iedereen kon dat waarnemen, mits hij bereid was te spreken met Polen, Tsjechen, Hongaren of Afghanen.

Die constateringen stroken evenwel niet met de textuur van de Nederlandse politiek, waarvan schering en inslag worden gevormd door hoogmoed en schuldbesef, en waarvan de hoofdstelling is: de mens is goed.

De mens is goed en de politicus die het tegendeel beweert doet dat voor eigen risico. Jules de Waart, voormalig lid van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer, publiceerde te zamen met zijn CDA-collega Ton de Kok op 29 mei 1985 een artikel in *De Volkskrant* over de ontwapeningsonderhandelingen. Hij schreef daarin over de 'structurele mentaliteitszwakte van de mens', die in 'de laatste twintig eeuwen qua mentaliteit nauwelijks vooruitgang heeft geboekt'. De Waart is niet in de Kamer teruggekeerd. Punt van kritiek op hem tijdens de kandidaatstellingsprocedure was dat hij een aanhanger zou zijn van de christen-democratische opvatting als zou de mens slecht zijn.

Nu is het belangwekkende dat christen-democraten die opvatting wellicht huldigden in de tijd van Gerbrandy en Colijn, toen de Heidelberger catechismus nog in zwang was - die stelt immers dat de mens slecht is en tot alle kwaad geneigd - maar dit allengs minder deden sinds onder invloed van de culturele revolutie na 1968 het marxistische vooruitgangsoptimisme mode werd. Het was geheel in de lijn van deze nieuwe visie dat niemand minder dan prof. A.M. Donner, hoogleraar in het staatsrecht, een toespraak hield bij de publikatie van het WRR-rapport *De komende 25 jaar*, onder de titel: 'Regeren is afwachten'. De regering moet afwachten totdat bij het electoraat het politieke draagvlak is ontstaan dat voor de oplossing van een probleem noodzakelijk is. Dat voorschrift mag van nut zijn ingeval van wetgevende arbeid, bij bestuur lijkt het minder zinvol op te treden volgens het Franse gezegde: *'Je suis leur chef, donc je les suis.'*

De hoofdstelling van de Nederlandse politiek werd overigens erkend door de toenmalige fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, B. de Vries. (Zie blz. 40).[20.] De homo ludens blijkt toch allereerst homo economicus te zijn, zoals het groeiende zwarte circuit duidelijk maakt.

De heersende intellectuele mode laat natuurlijk ruimte voor afwijkende meningen, maar die ruimte is beperkt. De Nederlandse politieke discussie beweegt zich tussen de uiteinden van een scala van meningen, waarbuiten een politicus zich alleen begeeft op straffe van verlies aan geloofwaardigheid. Wat hij dan zegt, wordt wel gehoord maar niet verstaan.[21.] Hij verliest zijn effectiviteit en wordt bij de volgende kandidaatstellingsprocedure meestal niet meer op een verkiesbare plaats gezet. Dat is een krachtig argument om zich niet te ver buiten gebaande paden te begeven.

Het scala van aanvaardbare meningen verandert meestal met de tijd. Vroeger lag de nadruk op ontplooiing van het individu, nu op ontplooiing van de economie. Een toelatingsbeleid voor Antillianen is thans echter nog even onbespreekbaar als een dergelijk beleid voor Surinamers

een dozijn jaren geleden was, hoewel hun massale emigratie overduidelijk slecht is geweest voor zowel Suriname als voor Nederland. En een openbare discussie over het begrip 'leiderschap' is in Nederland niet mogelijk, zoals hierboven opgemerkt.

'Ik vind macht eng,' zei Bram Peper enige jaren geleden. Behalve burgemeester van de grootste haven ter wereld was hij toen vice-voorzitter van de Partij van de Arbeid. Indien de hoofdzonde van het katholicisme oppervlakkigheid is, en die van het protestantisme hypocrisie, dan is de politieke cultuur van Nederland zwaar getekend door de tweede stroming van het christendom.

De toenmalige Britse premier Harold MacMillan zei eens: 'Een politicus streeft zijn hele leven naar de top. Op een goede dag bereikt hij die. Hij kijkt om zich heen op zoek naar macht. Maar die is er niet.' Het is een gevoel dat in Engeland meermalen wordt beschreven. De historicus Elie Kedourie schrijft over *'the futility, the levity, the feeling of make-believe, of being powerless and hamstrung',* waarvan de dagboeken van Richard Crossman zijn doordrenkt. En hij citeert het dagboek van Cecil King: *'Sir Frank Figgures rather astonished me by saying it was curious how nobody had any power today: power had seeped away and none was now left."*[22.]

In Nederland is de situatie niet anders, getuige een soortgelijk citaat van een Nederlandse historicus: 'Aan de borreltafel is het goed praten over de worggreep van Den Haag, maar wie in Den Haag op zoek gaat naar het centrum van de macht zal tot het einde van zijn dagen door de wandelgangen blijven dwalen. De staatsmacht is absoluter dan ooit, maar waar is zij eigenlijk?'[23.] De regering, ook het huidige kabinet, heeft de schijn van macht maar in onvoldoende mate de substantie daarvan. Paul Kalma, staflid van de Wiardi Beckman Stichting, gebruikt het beeld van de maatschappij 'die de staat als een octopus omklemt. (...) De staat is (...) in een democratische samenleving per definitie zwak.'[24.]

Voor Nederland komt daarbij dat wij leven in een consensusmaatschappij. Hier worden geen knopen doorgehakt; hier wordt naar accomodatie gestreefd. Dat verklaart ook de stroperigheid van de Nederlandse politiek. Het hoofddilemma daarvan is dit: om een probleem op te lossen moet men het in alle scherpte op tafel leggen, maar wie dat doet wekt zo veel irritatie en weerstand dat hij de oplossing daardoor vertraagt.

Hebben ondernemers dan macht? Op 9 januari 1976 publiceerden negen bestuurders van grote tot zeer grote ondernemingen een open brief aan de ministerraad en de leden van de Staten-Generaal. Volgens

een der ondertekenaars, J.R.M. van den Brink, was het een document ‘waaraan noch door de politiek, noch door de vakbeweging, noch door de samenleving veel aandacht werd geschonken. (...) Daarvoor bewoog het initiatief zich te veel buiten de bestaande (en platgetreden) organisatorische paden. (...) De oproep van de machtigen werd een machteloos gebaar.’[25.]

Zoals iedereen is ook de Nederlandse regering onderhevig aan de ongewisheid van het leven en de wederwaardigheden van de internationale conjunctuur en politiek, waarover zij geen macht heeft. De aard van sommige problemen is zo weerbarstig geworden dat niemand daarvoor een oplossing weet. De slagkracht van de regering wordt beperkt door institutionele factoren. De positie van de minister-president is relatief zwak. Sommige bewindslieden zijn niet opgewassen tegen hun taak en de ambtelijke loopgravenoorlog doet veel verzanden.

Het Nederlandse politieke systeem wordt gekenmerkt door gesloten circuits, zodat weinigen het overzicht hebben. Hoewel de democratie wel is beschreven als een systeem van georganiseerd wantrouwen, is voor goed functioneren toch ook een zeker vertrouwen noodzakelijk. Maar de culturele revolutie van de jaren zestig heeft de legitimatie van de macht zwaar aangetast. De regering heeft de schijn van macht maar te weinig de substantie daarvan.

Bovenal wordt de Nederlandse politiek sterk beïnvloed door de intellectuele mode, die de kern van de zaak vaak verhult. Zo heeft de politiek van de goede bedoelingen ons afgehouden van waar het eigenlijk om gaat. Het kwade bestrijden is één ding: het goede propageren heeft meestal schadelijke neveneffecten. De overheid moet zich dus bewust zijn van eigen beperkingen en zich bescheiden opstellen. Het beleid moet zich vooral richten op globale, voorwaarden scheppende maatregelen en op het teweegbrengen van een stabiele omgeving.

Eindnoten:

1. J.M. den Uyl: ‘De produktie (behoort) uiteindelijk niet te worden bepaald door vraag en aanbod, zoals ze op de markt tot gelding komen, maar door als tegenstelling geziene, democratisch getoetste gemeenschapsbeslissingen.’ (Nijmegen, 1 oktober 1974.).
2. *Centraal economisch plan* 1986, pp. 90-100.
3. Zie F. Bolkestein, ‘De toekomstige rol van de overheid in de economie’, *Liberaal Réveil,* maart 1986.
4. Zie Th.A. Stevers, ‘Is het overheidsbeleid endogeen?’, *Economisch-Statistische Berichten,* 27 oktober 1976.
5. Zie J. Pen, ‘De crisis van de verzorgingsstaat’, in *Overlevingskansen van de verzorgingsstaat. Praeadviezen van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde 1981,* Leiden/Antwerpen (Stenfert Kroese), 1981, pp. 39-80.
6. Toespraak van minister-president Lubbers ter gelegenheid van het tienjarige jubileum van de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid, 22 april 1987, (NRC *Handelsblad,* 25 april 1987).
7. F.W. Rutten, ‘Het gebruik van voorspellingen bij het macro-economische beleid’, *Economisch-Statistische Berichten,* 26 november 1986.
8. *Trouw,* 13 januari 1988: ‘Waarom maakt de minister-president zich zo klein?’, zo vroeg H.D. Tjeenk Willink daarop in de Eerste Kamer. *(Algemeen Dagblad,* 16 januari 1988).

9. Zie Warren Bennis, *The Unconscious Conspiracy - Why leaders can't lead,* New York (Amacon), 1976.
10. Dat schijnt ook de ambtenarij te kenmerken. R.B. Andeweg citeert een Amerikaans onderzoek waaruit zou blijken dat topmanagers bij de Amerikaanse overheid gemiddeld 54% van hun tijd aan *maintenance* besteden en 45% aan *development.* ('Overheid of Overhead. De bestuurbaarheid van het overheidsapparaat', in M.A.P. Bovens en W.J. Witteveen (red.), *Het schip van staat,* (Tjeenk Willink), 1985, p. 216).
11. Ondernemers en politici verschillen natuurlijk sterk van elkaar. Ondernemers zijn vooral resultaatgericht; politici vooral persoongericht. De eigenschappen waardoor een ondernemer succes heeft, laten hem als politicus struikelen. Er zijn dan ook weinig ex-ondernemers die slagen in de politiek.
12. 'De rol van de leiders. Verantwoordelijkheid en beleidsmarges', in *Maatschappij-belangen* 149, (1985), 211-272.
13. R.B. Andeweg, a.w., p. 209.
14. *Handelingen der Staten-Generaal,* Tweede Kamer, 25 mei 1988, pp. 4219-4223.
15. In een gezamenlijke studie van SCP en CBP: *Kosten van kwartaire diensten 1970-1983.*
16. H.D. Tjeenk Willink, *Regeren in een dubbelrol. Rapport over een studie naar de marges van een samenhangend overheidsbeleid,* in *Elk kent de laan, die derwaart gaat,* rapport nr. 3 van de Commissie Hoofdstructuur Rijksdienst, 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij), 1980, pp. 32-33.
17. Zie 'Macht en onmacht van het Parlement', *Economisch-Statistische Berichten,* 13 februari 1985: 'Veel kleine fracties zijn - door de nood gedwongen - generalistisch van aard. Kwalitatief steken zij uit boven het gemiddelde (politieke) niveau van de kamerleden.'
18. Opladen (Westdeutscher Verlag), 1975.
19. Zie eindverslag dd. 10 mei 1972, p. 3. Tevens *Handelingen der Staten-Generaal,* Eerste Kamer, 16 december 1986, p. 505, waar de PvdA-woordvoeder Van de Zandschulp betoogt: 'Fraudebestrijding betekent ook een zekere bescherming voor de overgrote meerderheid van bonafide uitkeringsgerechtigden tegenover allerlei gevoelens in de publieke opinie over verondersteld parasitair gedrag. Ook en juist in linkse kringen dient fraudebestrijding geen taboe onderwerp te zijn.' De ervaringen van de daaraan voorafgaande vijftien jaar hadden hun uitwerking niet gemist.
20. B. de Vries, 'Hoe verder met het sociaal-economische beleid?', *Economisch-Statistische Berichten,* 14 augustus 1985.
21. Men leze het interview met J. Zijlstra in *Vrij Nederland* van 17 oktober 1981: 'Ik heb het in 1971 met de werkgelegenheid zien mislopen (...) omdat de loonkosten zich zo begonnen te ontwikkelen los van de arbeidsproduktiviteit, en niemand zich er zorgen om maakte. Dat móest mislopen. Ik móest mijn waarschuwingen herhalen, (...). Het was mijn plicht te waarschuwen (...). En toen zei men: ...ach ja.'
22. Elie Kedourie: 'This sense of unreality - of Ministers who, despite their enormous powers and their control over the legislative factory, are hemmed in by crises which they cannot control or alleviate, being engaged in play-acting rather than in taking action - is not confined to the Diaries or the Labour Government of the 1960's. It is conveyed just as powerfully in The Cecil King Diary 1970-1974...' En dan volgt het citaat. *Encounter,* december 1977, p. 23.
23. Prof. E.H. Kosmann in NRC *Handelsblad,* 14 februari 1987.
24. Paul Kalma, 'Politieke en sociale democratie', in *Socialisme en Democratie,* juni 1984, p. 185.
25. J.R.M. van den Brink, *Zoeken naar een heilstaat,* Amsterdam/Brussel (Elsevier), 1984, p. 376.

III New Left, nieuw links

Nineteen Sixty-Eight and All That

Huey Newton, medeoprichter van de Zwarte Panters, werd in oktober 1967 beschuldigd van moord. Zijn advocaten zeiden dat niet hij maar het Amerikaanse systeem schuldig was. Newton werd het middelpunt van een cultus. De foto die hem met zwarte baret, leren jack, geweer en speer afbeeldde, versierde de wand van menige studentenkamer. Hij werd een toetssteen van progressiviteit: wie twijfelde aan zijn onschuld trok daarmee de racistische aard van Amerika in twijfel en de onderdrukking van de zwarten.[1.]

Een der verdedigers van Newton was de journaliste Fay Stender. Fay bezocht Huey in de gevangenis en hij wees haar op George Jackson, de bekendste van de Soledad Brothers. Jackson zat al tien jaar gevangen in wat Fay 'het Dachau van Amerika' noemde. Weer wees zij het Amerikaanse systeem als de schuldige aan: de drie Soledad Brothers waren gecriminaliseerd omdat zij zwart waren en radicaal.

Met tomeloze energie wierp Fay zich op de verdediging van hen met wie zij zich identificeerde: de zwarte gevangenen. Toen een inval van de politie in het gebarricadeerde hoofdkwartier van de Zwarte Panters dreigde, sliep zij naast de automatische wapens die daar waren opgeslagen. Zij geloofde stellig dat gevangenen de voorhoede zouden vormen in de komende sociale revolutie.

Op 7 augustus 1970 ontketende Jonathan Jackson, de jongere broer van George, een schietpartij in een rechtszaal waarin hijzelf, de rechter en twee gevangenen stierven. De daarnaar genoemde '7 augustus-beweging' bestond uit een revolutionair 'leger', waarvan de kern werd gevormd door de Zwarte Panters en een paar blanke radicale studenten. Het 'leger' moest Jackson uit de gevangenis ontzetten. Deze wilde daarom geld van het 'Soledad Brothers Defense Committee' naar de '7 augustus-beweging' overhevelen, maar Fay Stender weigerde dit omdat zij de rechtszaak in het openbaar wilde winnen. Tegen het einde van 1970 kwam het tot een confrontatie. Fay gaf toe maar niet lang daarna, in februari 1971, liet zij de verdediging van Jackson aan anderen over. Huey Newton en George Jackson keerden haar de rug toe.

In mei 1979 drong een lid van de 'Black Guerilla Family' haar huis binnen. Eerst dwong hij haar een verklaring te ondertekenen waarin zij bekende George Jackson te hebben verraden. Daarna schoot hij vijf ko-

gels op haar af die haar vanaf het middel verlamden. Een jaar later pleegde zij zelfmoord: een briljante vrouw die haar leven lang had geprobeerd van de wereld een beter oord te maken.

De geschiedenis van Fay Stender is een van de episodes van Nieuw Links in Amerika die worden beschreven in *Destructive Generation* van Peter Collier en David Horowitz.[2.] Ooit - tegen het einde van de jaren zestig - waren zij redacteuren van het nieuwlinkse weekblad *Ramparts.* Als zodanig bevonden zij zich in het hart van die beweging. Om de kern van het Amerikaanse systeem beter bloot te leggen schreven zij biografieën van de Rockefellers, de Kennedy's en de Fords. Het resultaat daarvan was echter dat zij anders tegen hun land gingen aankijken. Nu behoren zij tot de groep ‘second thoughts’ die zich bezig houdt met een kritische evaluatie van de radicale doelstellingen van weleer.

Voor Bernadine Dohrn kan men minder sympathie opbrengen dan voor Fay Stender. In 1968, zesentwintig jaar oud en zeer aantrekkelijk, verscheen zij op de *sien*, gekleed in een strakke minirok, hoge Italiaanse laarzen en een oranje trui waarop zij orale seks adverteerde. Als ‘revolutionaire communist’ werd zij in 1968 verkozen tot een van de topposities van de organisatie Students for a Democratic Society (SDS). Haar doelstelling was Amerika door het stichten van chaos te verlammen zodat de moreel superieure Derde Wereld de zaak kon overnemen. Ter voorbereiding van de SDS-conventie van 1969 schreef haar minnaar JJ een manifest van dertigduizend woorden waarin hij een bijna mystieke visie neerlegde van een politiek armageddon. Hij gaf zijn traktaat de naam van een lied van Bob Dylan mee: *‘You don't need a Weatherman to tell which way the wind blows.’* De *Weatherman*-organisatie was ontstaan, gereed voor harde actie.

Weatherman werd geleid door het ‘Weather Bureau’, waarin Bernadine en JJ de lakens uitdeelden. Zij wilden de Vietnamoorlog thuis brengen, en daartoe riepen zij alle SDS-troepen op tot nationale ‘Dagen van Woede’, die moesten samenvallen met de berechting van de ‘Chicago Seven’ in oktober 1969. Volgens Bernadine zouden er 10.000 komen. Ten slotte gingen minder dan zeshonderd activisten met de politie op de vuist. Na drie ‘Dagen van Woede’ waren er tientallen gewonden en zaten driehonderd Weathermensen in de bak. Ook Bernadine zat daar, als steeds buitengewoon chic. Toch waren de Dagen geen onverdeeld succes geweest, en in februari 1970 stichtte Bernadine een nieuw collectief, ‘The Fork’ genaamd, naar de vork die in opdracht van Charlie Manson in de buik van de actrice Sharon Tate was gestoken. Dit collectief betrok een huis in Greenwich Village, dat door een verkeerd gemonteerde bom

door henzelf werd opgeblazen. Drie activisten kwamen daarbij om (Bernadine overigens niet): zij hadden de apocalyps gevonden die zij hadden gezocht.

Het objectieve is moeilijk van het subjectieve te scheiden. Toch is duidelijk dat persoonlijke motieven bij vele activisten een doorslaggevende rol speelden. Ook het persoonlijke is politiek, zei men toen. Maar die stelling kan ook worden omgedraaid. Fay Stender kwam uit een belijdend joods-conservatieve familie, waar zij de invloed onderging van een veeleisende moeder. Zij was dynamisch en rusteloos en hongerde naar vervulling van de grote droom. Een collega noemde haar diepe gevoelens van schuld en onzekerheid, die haar de zwarte gevangenen deden romantiseren. Toen zij achter in de veertig was, verlegde zij haar aandacht naar het feminisme, maar zij bleef een romantische revolutionair.

Bernadine Dohrn was half-joods (zij heette oorspronkelijk Ohrnstein), maar haar moeder was Christian Scientist. Haar jeugd werd evenmin als die van Fay door armoede getekend. Ongeremde seks, onbeperkte drugs, het vooruitzicht op geweld en de hang naar bekendheid hebben deze radicale *pin-up girl* tot haar egotrip verleid.

Bernadine maakte grote indruk op Jane Alpert, die later wegens het plaatsen van bommen tot drie jaar gevangenisstraf werd veroordeeld. Ook Jane was joods. Zij was te zien in een van de vier Nederlandse televisie-uitzendingen die zijn gewijd aan de revolutie van 1968 en waarnaar later een boek is gemaakt.[3.] Zij zei: ‘De meeste actieve jongeren die ik kende waren joods. Ik denk dat we ons ervoor schaamden dat we joods waren. (...) Ik geloof niet dat we iets wisten van wat er in het Midden-Oosten aan de hand was. (...) Maar we waren blind pro-Palestijns en anti-zionistisch, anti-Israël. En ik geloof dat dat voortkwam uit een soort afkeer van ons joods middenklasse milieu.’ Wanneer intellectuelen over de wereld praten, hebben zij het meestal over zichzelf.

Destructive Generation is een belangrijke bron voor wie zich interesseert voor de harde kern van Nieuw Links in Amerika. Het bevat een aantal opmerkelijke vignetten, bijvoorbeeld van de opportunist Tom Hayden, de latere man van Jane Fonda, die Bobby Kennedy een fascist noemde en de Zwarte Panters Amerika's Vietcong; van Jane zelf, die verkondigde dat Amerika oorlog voerde in Zuidoost-Azië om de grondstoffen daar, ‘zoals tung en tinsten’; en van Noam Chomsky, die niet naar Cuba wilde gaan want dan zou hij moeten schrijven hoe verschrikkelijk het daar was.

Stelde dit alles meer voor dan een spel van *cops and robbers*, met de

robbers vervuld van *Weltschmerz*, hormonen en oedipale opstand? Horowitz en Collier beschrijven ook het verval van Berkeley, eens het 'Athene van Californië', dat in de tweede helft van de jaren zestig een toevluchtsoord voor radicalen werd. De echte vijanden van de radicalen waren niet de conservatieven maar de *liberals* - sociaal-democraten in Europese zin. Om hun goede trouw te tonen gaven de geïntimideerde *liberals* in de gemeenteraad van Berkeley de radicalen steeds meer ruimte. Die ruimte was echter nooit genoeg. Eenmaal aan de macht dreven de radicalen hun stokpaardjes door. Maar de afgedwongen huurprijsbeheersing keerde zich bijvoorbeeld als een boemerang tegen hen doordat het onderhoud van huizen werd verwaarloosd en er niet meer werd bijgebouwd. Experimentele scholen gebaseerd op etniciteit werden een academisch fiasco. Tussen 1971 en 1973 nam de helft van de politie ontslag. De zwarte gemeenschap verzette zich tegen het gebruik dat de radicalen van hun raciale problemen maakten. Ex-Harvard professor Carroll Williams verklaarde: 'Wij zwarte mensen worden gebruikt door de blanke radicalen van Berkeley, (...) die de nieuwe elite willen worden.' In de radicale decade 1970-1980 verliet een kwart van de zwarte bevolking Berkeley. De mensen om wie het ogenschijnlijk was begonnen, kwamen het meest in de verdrukking. Burgerschap had plaatsgemaakt voor cynisme, fatsoen voor gemoraliseer, overreding voor dwang. Berkeley was te klein voor een natiestaat, te groot voor een gekkenhuis. Berkeley werd *Berserkeley.*

De invloed van Nieuw Links in Berkeley was dus rampzalig. Even verwoestend was hij op vele andere universiteiten, waar massademonstraties, bezettingen, vernielingen, het verstoren van lezingen en het overhoop halen van bibliotheken een terreur uitoefenden die slechts kon worden vergeleken met de McCarthy-periode van de jaren vijftig. In 1968 bekeerde de SDS zich tot het marxisme-leninisme. De mythe vatte post dat Amerika niet rijk en machtig was door eigen inspanning maar doordat het de rest van de wereld arm en onmachtig hield. In een paar jaar tijds werden de dictators van China, Vietnam en Cuba de helden van Nieuw Links. Susan Sontag vertelde hoe men de Cubaanse revolutie moest liefhebben. Later noemde Jesse Jackson Daniel Ortega de 'Abraham Lincoln van zijn volk'. Volgens Horowitz en Collier speelde Nieuw Links een cruciale rol bij de overwinning van het communisme in Zuid-Vietnam. Daarin hebben zij waarschijnlijk gelijk. Maar de radicalen in Amerika waren niet zozeer geïnteresseerd in de toekomst van Vietnam alswel in de nederlaag van het Amerikaanse leger daar.

In het laatste deel van hun boek beschrijven Horowitz en Collier hun persoonlijke *Werdegang*: van de tijd dat zij zich beschouwden als de

Americong tot voorjaar 1985, toen zij hun artikel 'Lefties for Reagan' publiceerden in de *Washington Post Magazine.* 'Wij revolutionairen waren de vijanden van juist die mensen die wij zeiden te verdedigen,' bekenden zij. De goflengte van Nieuw Links was niet mededogen maar rancune.

Horowitz en Collier hebben de essentie van hun boek al in 1985 gepubliceerd in *Encounter* (waarvan zij de redacteuren eens hadden uitgemaakt voor *'running dogs of imperialism'*) onder de titel 'Who killed the Spirit of '68?' Hun voorbeelden daar betroffen weer de buitenlandse politiek. Vele Nieuwlinksers - Noam Chomsky voorop - sloten hun ogen voor de onderdrukking in Vietnam na de nederlaag van de Zuidvietnamezen en voor de massaslachtingen in Cambodja. Weinig radicalen verhieven hun stem tegen de terreur in Ethiopië en de Russische invasie van Afghanistan. Terecht hekelden Horowitz en Collier het geromantiseer met de Derde Wereld en het modieuze anti-amerikanisme.[4.]

Maar zij overdreven. In *Encounter* schreven zij dat de wereld steeds onherbergzamer voor de democratie werd en steeds gevaarlijker voor Amerika. Ook in 1985 was dat kortzichtig. In *Destructive Generation* noemen zij de ongeremde groei van de invloed van links in Amerika. In 1989 is dat buitenissig. Horowitz en Collier schrijven met de gedrevenheid van de bekeerden. Erger, zij beschrijven veel maar verklaren weinig. Waarom toch dat culturele masochisme en die voorkeur voor allerhande dictaturen?

Dan is *In the New World* van Lawrence Wright[5.] evenwichtiger en subtieler en daardoor overtuigender. De ondertitel luidt *Opgroeien in Amerika tussen de jaren zestig en de jaren tachtig.* Lawrence beschrijft zijn jeugd in Dallas, een conformistische stad vol achterdochtige protestanten op zoek naar samenzweringen. Het politieke spectrum liep er van rechts naar ultra-rechts. In de jaren vijftig blonk Dallas van zelfverzekerdheid en haat. Dallas haatte Lyndon Johnson, de *'closet socialist'*. In 1963 werd Adlai Stevenson, toen ambassadeur bij de Verenigde Naties, er op zijn hoofd geslagen met een bord waarop stond: 'Wie vrede zoekt, vraagt Jezus'. Een atmosfeer van fanatisme trok chaotische en beïnvloedbare mensen aan, zoals Lee Harvey Oswald, de moordenaar van Kennedy.

Toen Kennedy werd neergeschoten ging dat beeld in scherven. Het leek alsof de wereld zich van Dallas afwendde. De eerste reactie van onzekerheid werd gevolgd door ontgoocheling. Twijfel aan oude waarden schoot wortel. De ouders van Lawrence hadden de crisis van de jaren

dertig meegemaakt en daarna een bestaan voor hun kinderen opgebouwd dat idyllisch leek. In plaats van dankbaar te zijn, waren die kinderen boos, rebellerend en in de war.

Met de Vietnamoorlog was de generatiekloof compleet. Niet democratie maar winst leek het echte doel van de Amerikaanse buitenlandse politiek. Robert Kennedy werd vermoord. Martin Luther King werd vermoord. In 1968 was Lawrence een van de dertigduizend mensen die op de zwarte schrijver Eldridge Cleaver stemden. Diens *Soul on Ice* vond hij romantisch, existentialistisch en gewelddadig - drie woorden die zijn generatie kenschetsten.

Lawrence had genoeg van Amerika: genoeg van de reclameborden en de auto's, genoeg van de wolkenkrabbers, genoeg van de leegheid en de lelijkheid en van de steriele geesten die dat alles hadden gemaakt. En bovenal genoeg van de oorlog in Vietnam. In 1968 keken Lawrence en zijn generatie naar Europa met het gevoel dat zij in alles ondermaats waren. Het was een gevoel dat in 1987 nog werd beaamd door Susan Sontag, toen zij Horowitz en Collier toebeet: ‘Luister, Europese cultuur is gewoon een *betere* cultuur.’[6.]

Vervuld van vooroordelen tegen de blanke zuiderling - dus tegen zichzelf - ging Lawrence werken voor het Race Relations Information Center in Nashville, Tennessee. Daar zag hij de revolutie in de rassenverhoudingen die zich in Amerika voltrok. De gehele wereld bekritiseerde Amerika maar nergens, meende Lawrence, bestond iets wat ook maar leek op een plan voor raciale rechtvaardigheid: alleen daar. Zeker, er was weerstand; maar er was geen massale doodslag. De Amerikaanse regering gaf minderheden een voorkeursbehandeling en discrimineerde dus tegen de meerderheid van blanke mannen. Lawrence kreeg een nieuwe collega, een zwarte vrouwelijke journaliste. Toen hij voor haar dezelfde journalistieke regels van toepassing wilde verklaren als voor allen in het Center golden, werd hij ontslagen.

Het keerpunt voor Lawrence kwam met Charles Manson, die een hippiecommune had veranderd in een moorddadige bende. Manson werd een held voor de radicale gemeenschap. Bernadine Dohrn en Jerry Rubin bewierookten hem. Radicale politiek grenst aan radicale godsdienst. De hippiebeweging had altijd verlangd naar een Jezus van de tegencultuur, maar de Mansonverering liet zien waartoe de revolutionaire agenda was vervallen.

Lawrence en zijn liberale vrienden geloofden in de maakbaarheid van de menselijke natuur. In het midden van de jaren zeventig betekende dit dat ieder op zijn eigen manier al volmaakt was en dat niemand een ander kon beoordelen. Maar daarmee begon de afbraak van de samenleving.

Dat werd onmiddellijk duidelijk bij de rechtshandhaving en in het onderwijs. Lawrence besefte dat hij maatstaven voor minderheden aanlegde die hij voor zichzelf nooit zou aanvaarden. Hij begon in te zien hoe neerbuigend dat was. Op dat moment begon de communistische regering van Vietnam de etnische Chinezen de zee in te drijven. Voor Lawrence was de maat vol. Amerika was niet onschuldig maar ook niet schuldig; niet goed maar ook niet slecht. De revolutie was een oude droom die niemand meer wilde.

Als een rode draad loopt door het boek van Lawrence Wright de tegenstelling tussen Jack Kennedy en Richard Nixon. Zij waren de twee mannen die het beeld van de jaren zestig en zeventig bepaalden. De tegenstelling tussen hen bracht een breuklijn tot uitdrukking die door het gehele Amerikaanse electoraat liep. Kennedy was het produkt van de *New England establishment*, rijk en *liberal.* Zijn beroemdheid overheerste alles. Hij was niet alleen president: hij was een ster. Vrouwen werden door hem aangesproken als vliegen door stroop. Alles wat Kennedy zei of niet zei, droeg of niet droeg, had een onmiddellijk effect op Lawrence en zijn omgeving. Hij was de lieveling van de intellectuelen. En hij zond bedreigende vibraties uit. In het presidentschap van Kennedy braken de jaren zestig met de burgerlijke waarden om experimenteler te worden, moreel losser, hip.

Lawrence is opvallend kritisch over Kennedy. Hij vond hem te glad. Alles ging hem te makkelijk af. Wat het binnenlands beleid betreft waren zijn duizend dagen een mislukking. Hij liet een regering achter die nagenoeg verlamd was. Wat hij wel bereikte, was een belastingverlaging, een *test-ban*-overeenkomst met de Sovjetunie en een militaire expansie die relatief groter was dan wat Reagan twintig jaar later deed. Zelfs in Texas kregen ze door dat Kennedy een conservatieve president was.

Kennedy zag dat in het zuiden en westen van Amerika een nieuwe en gevaarlijke bedreiging opkwam, een enorme politieke cultuur die tegengesteld was aan alles wat hij vertegenwoordigde. Eigenlijk was Kennedy de laatste van de traditionele presidenten. De toekomst lag in Georgia en Texas, en in het Californië van Nixon. Dat was de Nieuwe Wereld waarnaar het boek van Lawrence Wright is genoemd.

Zo kritisch als het oordeel van Lawrence is over Kennedy, zo mild is het over Nixon. Meer dan wie ook bracht Nixon de vrees en de hoop van die tijd tot uitdrukking. Kennedy was elitair, Nixon vertegenwoordigde de gewone man. De haat tegen Nixon had altijd een klasse-element gehad: de rijken en intellectuelen aan de ene kant, Nixon en de vergeten

mensen, de zwijgende meerderheid aan de andere kant. Nixon had een electoraat ontdekt waarvan niemand het bestaan had vermoed. Voor de ouders van Lawrence waren de Kennedys de mensen die zij wilden zijn maar de Nixons de mensen die zij waren. Nixon vertegenwoordigde vele miljoenen klasseloze Amerikanen. Hij putte zijn kracht uit het diepe reservoir van hun rancune.

Rancune is een bepalend woord in zowel *Destructive Generation* als *In the New World.* Ressentiment motiveerde de harde kern van Nieuw Links, die wilde doorstoten tot het centrum van de macht. Ressentiment jegens de bureaucratie, de media en de machtige instellingen van het noordoosten motiveerde de vergeten Amerikanen van de Nieuwe Wereld. Verongelijktheid verenigde ultra-rechts en uiterst links. Beiden illustreerden het Franse gezegde: 'Niets is gevaarlijker dan algemene ideeën in lege hoofden.' Het was een rancune die samenhing met de *future shock*, naar het beroemde boek van Alvin Toffler uit 1970.[7] De ondertitel daarvan luidt *Een studie van massale verbijstering in het zicht van versnellende verandering.*

In 1960 was er in Engeland nog geen versnellende verandering; de atmosfeer was er nog naoorlogs. Het land was vreedzaam en redelijk welvarend. Grote politieke problemen waren er niet. Vrouwen konden nog geen abortus krijgen en homoseksualiteit was nog strafbaar. Maar dicht onder de oppervlakte lag verzet. De *baby-boom*-generatie was in aantocht, die zou twijfelen aan oude waarden en vol verzet zou zijn tegen al die grijze mensen met kurken in hun achterste. De jonge mensen wilden nieuwe antwoorden want iedereen had het mis: de ouders, de instellingen en bovenal de regering. Een maatschappij waarin je van school kon worden gestuurd om het dansen van de twist deugde niet.

Swinging London. Jonathon Green heeft de culturele revolutie van de jaren zestig in de Engelse hoofdstad gedocumenteerd in zijn boek *Days in the life.*[8] Hij heeft een honderdtal deelnemers aan die revolutie geïnterviewd over de tijd tussen de *poetry reading* in de Albert Hall van juni 1965 en de rechtszaak tegen de redactie van OZ in juli 1971. Het waren (en zijn) mensen uit de wereld van de media en de muziek: schrijvers, schilders en ontwerpers. Dat was de culturele *avant-garde.* Green heeft die interviews per onderwerp gegroepeerd, zonder verbindende tekst, zonder inleiding en zonder eigen conclusies. Het resultaat is een belangrijk document van 442 bladzijden - een fascinerend tijdsbeeld.

Het begon met poëzie en kunst en jazz en de anti-kernenergiebeweging.

Londen was bijzonder, gehuld in een gouden waas waaruit nieuwe kleren en een onbekommerd bestaan opdoemden, en nieuwe muziek en jonge mensen op zoek naar immateriële waarden. Ontdek jezelf en vernietig de machinemens! De vitaliteit was aan de beurt: tien feesten op een nacht met de regenboog in je ogen, in volslagen onbekende huizen - één feest dat nooit ophield. Zoals Timothy Leary zei: *'Turn on, tune in, drop out.'* NATO werd de *North Atlantic Turn On.*

De westerse beschaving moest op zijn kop worden gezet, het liefst vóór de middagpauze. Dat was wat moeilijk want de *beautiful people* kwamen niet zo vroeg hun nest uit, maar met een beetje seks en opwindende muziek en bloemen moest de wereld toch kunnen worden veranderd?

De begrippen 'goed' en 'kwaad' hadden afgedaan. Kritiek op anderen was verkeerd: *do your own thing!* Iedereen die wat wilde doen, kon dat ook. Of je ook écht iets kon, was onbelangrijk. Het kwam aan op je gemoedstoestand. Industrie en kernwapens en smerige politiek zouden wegsmelten door de machtige *vibes* van de *good people.*

In 1964 kwam de *Labour*-regering van Harold Wilson aan de macht. Maar was die wel progressief genoeg? Jennie Lee, de vrouw van Nye Bevan en minister van Cultuur onder Wilson, zei: 'Nye en ik hebben ons hele leven gewerkt voor een betere maatschappij. Ik vind dat we daarin zijn geslaagd. We hebben nu gratis gezondheidszorg en onderwijs. Waarom zeggen jullie dat politiek *pigshit* is?'[9.]

Individualisme werd beleden maar conformisme was troef. Alternatieve mannen droegen snorren en lang haar, of kaftans. Voor vrouwen waren veel zwarte oog make-up, witte lipstick, kousen van kant en zwarte plastic regenjassen *de rigueur.* Zo kort mogelijke rokken. Als het even kon, geen ondergoed. En zo min mogelijk wassen.

Eerst waren er *pot* en *hash.* Toen kwam LSD. Dat kreeg je soms zonder dat je het wist: in je glas, in je cake, in je soep. LSD verruimde je bewustzijn maar zonder discipline viel daar weinig mee te doen. Met *purple hearts* kon je de hele nacht feesten en de volgende nacht werken zonder te eten of te slapen. Iedereen had zijn eigen chemische chaos.

Het was een tijd van schijnbare economische stabiliteit. Geld was onbelangrijk. Succes was onbelangrijk. Zakendoen was verwerpelijk. Werkloosheid bestond niet. Voor het eerst gingen kinderen naar de universiteit zonder aan een baan te hoeven denken. Die studenten hadden dan ook niet het flauwste benul van het economische systeem. Wie werk zocht, kreeg toch zo een baan?

De alternatieve psychiatrie kwam in de mode. Wie in de war was, moest dat mettertijd zelf kunnen verwerken. Medicijnen of shockthera-

pie waren daarbij niet nodig. Op een avond liet antipsychiater Ronald Laing zijn verpleegde patiënten de straat op gaan: dat zou ze goed doen. Wartaal kwekkend liepen ze rond.

Er waren fantastische tentoonstellingen. Sommigen vertoonden zichzelf. Dat was de *People Show.* Anderen maakten sculpturen van condooms. *Pop Art* werd geboren. De *poetry reading* in de Albert Hall trok een publiek van 7500 mensen, ook al waren de meeste gedichten bar slecht.

Het was de tijd van de *underground*-bladen, van IT en OZ. IT wilde een internationaal cultureel blad zijn, dat Londen zou verbinden met New York, Parijs en Amsterdam. Het was een onmogelijke onderneming. Toch steeg de oplage van 10.000 in het begin naar een top van 44.000 in mei 1968. IT stond een extreem libertarisme voor: ieder mens had het recht met zijn of haar lichaam te doen wat hij of zij wilde. *'It's your life, baby, do it.'*

OZ was voorstander van drugs, seks en *rock'n'roll.* De mensen van OZ zagen zichzelf als visionaire dichters, als idealistische dromers. Het Openbaar Ministerie zag in hen echter 'een samenzwering om de openbare moraal te verderven'. Daarop stond een levenslange gevangenisstraf. Maar na veel vijven en zessen werd alleen 'het verzenden van een oneerbaar artikel per post' bewezen geacht. Die rechtszaak was de climax van de *underground movement*, die natuurlijk nauwelijks ondergronds kon worden genoemd.

Hoe evalueren de deelnemers deze *high noon* van de creativiteit? Over één ding zijn de meesten het eens. Het feminisme was niet zozeer een gevolg van als wel een reactie op de tegencultuur van de jaren zestig. Vrouwen werden destijds met achteloosheid behandeld. *Chicks* waren er om thee te zetten, *joints* te draaien, voor het afwassen en voor het bed. Hoe meer bed, des te beter. Toch was het meestal de man die het eerste vreemd ging en tegen zijn klagende partner zei: *'Don't crowd my space.'* Het seksisme van de 'ondergrondse' pers was ontstellend. Er was een soort vooroordeel tegen ordinair geluk waar veel vrouwen onder leden. Andrea Adam zei: 'Ik weet niet waarom, maar ik heb mijzelf pas in het huwelijk seksueel bevrijd.'[10.]

Voor het overige lopen de meningen uiteen. De een vond het een ongelofelijk romantische tijd, toen mensen ideeën hadden die groter waren dan zijzelf; een tijd van genoeg geld en drugs, van muziek en seks te over. Voor een ander was het een tijd met veel slachtoffers: veel mannen en (vooral) vrouwen die aanspoelden op een onherbergzame kust zonder geld of baan; een tijd die omstreeks 1975 onderdook om in de tweede

helft van de jaren tachtig weer op te duiken in de vorm van *Narcotics Anonymous.* Voor een derde was het een beweging die bevrijding bracht voor homoseksuelen, begrip voor andere godsdiensten, waardering voor de kleine ondernemer en nieuwe vormen in de kunst.

Een vierde reactie is het oordeel van Robert Wyatt: 'Door het systeem niet te verslaan, hebben wij het versterkt. De cultuur waarvan wij onderdeel waren, was opgewarmd Anglo-Amerikaans cultureel narcisme. Dat weerspiegelde de onbeschrijflijke macht van de Angelsaksische media. Het enige wat wij deden, was het *establishment* flexibeler maken. Ik ben dan ook niet verbaasd dat wij buitengewoon rechtse en chauvinistische regeringen aan de macht hebben geholpen.'[11.]

Het beeld van de jaren zestig dat oprijst uit *Days in the Life* is creatief en ludiek. Elders was dat beeld aanmerkelijk grimmiger. De Polytechnic of North London (PNL) is een technische hogeschool die in februari 1971 werd gevormd door samenvoeging van twee totdien onafhankelijke instellingen. Nog voordat de PNL ontstond voorspelde Mike Hill, voorzitter van de studentenvakbond, 'de ernstigste verstoring van een technische hogeschool die het land ooit heeft gezien'. Dat was geen grootspraak, zoals drie lectoren van PNL in hun boek *Rape of Reason*[12.] overtuigend hebben aangetoond. De ondertitel van dat boek luidt *The Corruption of the Polytechnic of North London.* Hun boek legt de massale haat en rancune bloot die de aanvoerders van de studenten en een deel van de staf jegens de leiding van de PNL aan de dag legden. Aan die rancune gaven zij uiting door een systematische strijd tegen de cohesie van de PNL en persoonlijke aanvallen op de integriteit van individuele stafleden. De schrijvers documenteren ook het gebrek aan ruggegraat van vele bestuurders en de struisvogelmentaliteit van een groot aantal anderen.

Socialisme in één universiteit was niet mogelijk, meenden de studentenleiders. 'We kunnen de universiteit niet bevrijden zonder de rest van de maatschappij radicaal te veranderen.' Hun doel was een radicaal politiek bewustzijn te doen ontstaan bij hen die later invloedrijke posities zouden bekleden. De middelen die hun ten dienst stonden, waren even eenvoudig als doeltreffend. Neem alle interne communicatiemiddelen over en 'verzadig alle geestelijke ruimte'. Werk binnen de studentenorganisaties maar houd je niet aan de regels. Stel buitensporige eisen en vraag nooit om geleidelijke verbeteringen. Beheers alle politieke, sociale en culturele evenementen. Bekritiseer colleges op grond van inhoud, structuur, aantal toehoorders, het systeem van onderwijs en de kapitalistische omgeving. Verstoor de gehele universiteit.

Het gezag over de PNL berustte bij een raad van bestuur waarvan ook

buitenstaanders lid waren en een academische raad of senaat die voor ruim een derde uit studenten bestond. De leden van de raad van bestuur waren duidelijk niet bestand tegen de onophoudelijke aanvallen en de dogmatische en monotone stellingnames van de studentenleiders. Op 18 november 1974 vergaderde de raad van bestuur over het voorstel het aantal studentleden van de senaat te verminderen van 36% naar 21%. De vergadering werd onmogelijk gemaakt door de kakofonie van studenten die de deur probeerden te forceren en ten slotte luidsprekers door de ramen staken om zo het spreken binnen te beletten. Zelfs na deze onverhulde intimidatie bleven disciplinaire maatregelen uit, want ‘dat middel zou erger zijn dan de kwaal’.

Een van de lectoren, die dankzij druk van de studentenleiders hoofd van een afdeling was geworden, verbeterde examencijfers tegen de wil van de examinatoren. Toen het voorstel hem van zijn post te ontheffen door de raad van bestuur dreigde te worden aangenomen, verliet de leider van de studenten de vergadering om met een vijftigtal studenten terug te keren. Spreekkoren maakten het vergaderen verder onmogelijk. Zoals de plaatsvervangende directeur, die de zijde van de studentenvakbond had gekozen, het uitdrukte: ‘Hou op met die irrelevante academische criteria: het komt aan op de politieke werkelijkheid.’

Collegezalen werden bezet door studenten met slaapzakken, voedsel en radio's. Hoogleraren die het waagden met het geven van colleges door te gaan, werden daarin belemmerd door dweilploegen van schreeuwende Rode Gardisten. Er werden alternatieve programma's over de ‘zwarte cultuur’ en de ‘permanente revolutie’ georganiseerd. Onwelgevallige gastsprekers zoals prof. S. Huntington van Harvard werd het optreden onmogelijk gemaakt. Immers, het abstracte begrip ‘vrijheid van meningsuiting’ paste alleen in een ideale maatschappij: in een tijd van klassestrijd was het een luxe die men zich niet kon veroorloven. Een dergelijke luxe waren ook geheime stemmingen. Alleen het stemmen door handopsteken strookte met de revolutionaire gezindheid. De opkomst bij verkiezingen was overigens absurd laag. Het quorum bestond uit 5% van de totale studentenpopulatie. Dat aantal van tweehonderd werd vaak niet gehaald, waarna het quorum werd verlaagd tot honderd. Zo kon het gebeuren dat enkele tientallen studenten de spelregels veranderden voor een universiteit van duizenden. Het resultaat was een atmosfeer die meer leek op een éénpartijstaat dan op een liberale democratie.

Grootste triomf der studentenvakbond was de inaugurele bijeenkomst van de PNL in de Queen Elizabeth Hall in november 1972. *Designation Ceremony* werd *denigration ceremony.* Een falanx van ongeveer

tweehonderd studenten schreeuwde beledigingen tegen sprekers die hen niet aanstonden. Een studentenleider werd van het podium verwijderd waarop zijn claque door te stampen voor een totale chaos zorgde.

De leiders van de studentenvakbond zouden nooit zo veel succes hebben gehad als ze niet actief of passief waren gesteund door een groot aantal *liberals.* De meerderheid van deze progressieve intelligentsia bleef gevangen in een denkraam waarin een onschuldige jeugd die vocht voor een betere wereld een belangrijke rol speelde en waarin geen plaats was voor arrogante simplificaties of cynische manipuleerders. Die intellectuelen hielden vast aan hun vooroordelen - zoals een automatische afkeer van elke vorm van autoriteit, een verheerlijking van de jeugd en een voorkeur voor 'progressieve' verandering - ook al betekenden die de ondergang van de universiteit als belangengemeenschap op zoek naar kennis. Voor zover leden van de academische staf niet verstrikt waren in een dergelijke onkritische ideologie hielden zij hun mond uit vrees voor intimidatie. Hoe grof en arbitrair de beledigingen immers ook waren, er bleef altijd wel iets van hangen.

Ongeveer gelijktijdig met de ongeregeldheden aan de Polytechnic of North London kookte de Universiteit van Essex over. Deze universiteit was ook nieuw maar had zich al een reputatie op het gebied van onderzoek verworven. Zij was gevestigd in de oude stad Colchester, in de hoogbouw die in de jaren vijftig zo geliefd was. De troebelen duurden van november 1973 tot april 1974. Lord Annan, afkomstig uit academische kringen maar beschouwd als onafhankelijke buitenstaander, werd gevraagd er een rapport over te schrijven. Lord Annan werkte snel. Op 28 mei begon hij met het horen van de meer dan honderd getuigen en op 4 juli was het rapport klaar. Aan die snelheid kunnen Nederlanders een voorbeeld nemen. Het Annan-rapport[13.] is een zorgvuldig afgewogen analyse van wat plaats had gevonden. Het is geschreven in het kristalheldere en tegelijk ongedwongen proza waarin Engelsen vaak een meester zijn.

De gebeurtenissen volgden hetzelfde patroon als aan de PNL. Op 15 november 1973 werden de colleges verstoord uit protest tegen te lage studietoelagen. Een paar dagen later werden de kantoren van de universiteit bezet en de archieven van de rector opengebroken. Het merendeel van de studenten was niet geïnteresseerd, maar voor een aantal was dit een welkome afwisseling. Zij leerden elkaar beter kennen; sociale barrières verdwenen en een opgewekte camaraderie ontstond. Het was als de *Battle of Britain* maar dan zonder bommen. De bezetting eindigde op 12 december. In februari 1974 werden disciplinaire maatregelen geno-

men, wat voor één student betekende dat hij voor een jaar van de universiteit werd verwijderd. Daarop werd de toegang tot de universiteit door de radicalen gebarricadeerd. Op 18 maart werden vijftien studenten door de politie gearresteerd, op 20 maart nog eens negentig. Op 26 april werd weer ingebroken in het kantoor van de rector, die zelf een paar uur werd vastgehouden en ondervraagd. Daarna zakte de actie in.

Ook hier was een kleine minderheid in staat de gebeurtenissen beslissend te beïnvloeden. Het quorum was 182 studenten of 9% van het totale aantal. De dagelijkse gang van zaken in een universiteit met tweeduizend studenten kon dus afhangen van minder dan honderd. Tijdens vergaderingen pasten de radicalen de vertrouwde taktiek toe: onwelgevallige moties werden ontkracht door amendementen en proceduredebatten werden zolang uitgesponnen dat de meeste studenten uit verveling verdwenen. Bij onvoldoende steun werd een gehandicapte militant naar voren geschoven om sympathie te verwerven. Sommige studenten werden geïntimideerd, anderen werd het spreken belet. Alleen welgevallige moties werden gepubliceerd. Een petitie van vierhonderd studenten tegen een staking werd terzijde gelegd. Het was de tactiek die de communisten met zoveel succes in Oost-Europa hadden toegepast.

De rector probeerde een dialoog met de studenten te openen maar er was geen respons. De activisten hadden dan ook niet het voornemen te onderhandelen. Bovendien konden zij het niet eens worden over wie hen zou vertegenwoordigen. Daarop vroeg de rector in kort geding een gerechtelijke maatregel. Maar toen die kwam durfde de rector hem niet toe te passen. Hoewel Lord Annan meende dat de rector beter een paar dagen met dat kort geding had kunnen wachten, had hij, toen de maatregel afkwam, hem ook moeten toepassen. Het had weinig zin te kiezen voor een harde benadering als men daarna toegeeflijkheid ging tonen. Lord Annan steunde overigens het nemen van disciplinaire maatregelen: alle instellingen hadden de plicht interne gedragsregels op te stellen en te handhaven. Was dat niet gebeurd, dan had de universiteit zich belachelijk gemaakt.

Uit zowel *Rape of Reason* als het *Annan*-rapport blijkt duidelijk welk maatschappijbeeld de radicale studentenleiders voor ogen stond. De samenleving vormde volgens hen een kluwen van belangentegenstellingen. Conflict was dus de norm en geen symptoom van ondoelmatigheid of subversiviteit. Ook de universiteit kon aan die conflicten niet ontkomen. Studenten waren arbeiders in dienst van hun werkgever de universiteit, die moest worden omgevormd tot de stadstaat van de jeugd. Daar zou een soort consumentenmoraal heersen: hedonistisch, *permissive* en

parasitair. ‘Studeer sociologie,’ riep een advertentie voor de *Middlesex Polytechnic:* ‘Je studeert onderwerpen als de filosofische en historische achtergrond van het marxisme, de wortels van racisme en seksisme, revolutionaire bewegingen en de dynamiek van overheersing in industriële samenlevingen en in de Derde Wereld.’[14.] Het afnemen van examens en het geven van cijfers werd beschouwd als archaïsche repressie. Wie toelatingsexamens wilde controleren werd beschuldigd van fascisme. Leraren waren instrumenten van onderdrukking. De enige legitieme rol van de universiteit was die van arena voor de persoonlijke ontplooiing. Mensen konden het beste samenwerken wanneer zij zo weinig mogelijk door institutionele regels werden gehinderd.

Hun extreme relativisme ontkende het bestaan van een objectieve werkelijkheid. De regels van de logica werden aangepast aan de doelstellingen van de spreker. Volgens David Harvey, schrijver van het destijds veel besproken boek *Social Justice and the City*, bestond een revolutionaire theorie uit proposities die naar gelang der omstandigheden waar of onwaar werden.[15.] Deze opvatting kwam er op neer dat feiten niet konden worden losgezien van interpretaties die weer werden bepaald door waarden. Zoals de Amerikaanse socioloog A.W. Gouldner schreef: ‘Objectiviteit is de ideologie van hen die vervreemd en politiek dakloos zijn.’[16.] Inderdaad is een waardenneutrale werkwijze problematisch. Maar de radicale studentenleiders leidden hier uit af dat elke poging daartoe een futiele en reactionaire onderneming was die plaats diende te maken voor het onderwijzen van ideologie.

Deze kennistheorie weerspiegelde zich in een moreel relativisme. Er bestonden geen correcte antwoorden op vragen naar een juiste handelswijze. Alle meningen waren immers van gelijke waarde. Scholen moesten de samenleving weerspiegelen. Als een bepaalde levensstijl buiten de school bestond, dan mocht die toch ook binnen het klaslokaal tot uitdrukking komen? Alle minderheidsculturen waren toch op hun eigen wijze volmaakt, alle leefwijzen toch gelijkwaardig?[17.]

Maar het morele relativisme bleek in de praktijk onhoudbaar. Sommige minderheidsculturen hadden zo hun nadelen. Neem de voetbal-*hooligans*.

In mei 1985 veroorzaakte een horde dronken Britse voetbalsupporters de dood van negenendertig Italiaanse toeschouwers in het Heizelstadion te Brussel. Jeffrey Richards, lector geschiedenis aan de Lancaster Universiteit en schrijver over populaire cultuur, heeft in twee in *Encounter* gepubliceerde artikelen aard en achtergrond van de *hooligans* geanalyseerd.[18.]

Richards is zelf voetbalfan; zijn club is Aston Villa. Hij heeft die club jarenlang gevolgd en is dus vaak in aanraking gekomen met de supporters van zijn eigen en andere clubs. Het meest opvallende kenmerk van de *hooligan* is volgens Richards zijn haat. Haat heeft een object nodig om zich op te richten, en dat object wordt gevonden in de supporters van andere clubs, ook al hebben die een soortgelijke achtergrond en wonen zij in dezelfde stad. Voetbalwedstrijden vormen dus een uitweg voor geweld; het spel zelf is niet de oorzaak.

Sinds de opkomst van de industriële maatschappij heeft Engeland een gewelddadige onderklasse gekend. De *hooligans* zijn dus niet nieuw. Het woord werd voor het eerst in 1898 gebruikt. 'Veel jongens,' schreef E. Urwick in 1904, waren 'een Jekyll in het klaslokaal, een Hyde op straat.'[19.] Voetbalrellen vonden al voor de Eerste Wereldoorlog plaats. Maar in de eerste helft van deze eeuw is het Engelse *establishment* erin geslaagd ruiterlijkheid, sportiviteit en goede manieren als idealen onder alle klassen van de bevolking te verspreiden. Het waren de Victoriaanse idealen. Dat die idealen gepaard gingen met een grote mate van hypocrisie neemt niet weg dat zij door de gehele samenleving als zodanig werden aanvaard. Die aanvaarding kwam tot stand door middel van populaire films, de radio en goedkope lectuur zoals stripverhalen. In 1937 kon George Orwell schrijven dat die massacultuur de revolutie in Engeland had verhinderd.[20.]

Een van de meest onaangename aspecten van de *hooligans* is hun racisme. Chris Lightbown van de *Sunday Times* was aanwezig bij de wedstrijd tussen de Engelse en de Zweedse elftallen in Stockholm van begin 1987. Gedurende het gehele Britse volkslied brachten twee Engelse supporters de Nazi-groet en niemand die er aandacht aan schonk.[21.]

De jonge Brit op vakantie in het buitenland staat nu bekend om zijn dronkenschap, gewelddadigheid en algehele hufterigheid. In Engeland is onder veel jongeren een tegencultuur ontstaan die wordt gekenmerkt door racisme, seksisme, verzet tegen elke autoriteit, geweld en alcohol. Die tegencultuur wordt natuurlijk bevorderd door de werkloosheid. Maar de jaren dertig kenden massale werkloosheid en toch waren er toen veel minder voetbal*hooligans*.[22.] Het verschil is dat toen de Victoriaanse moraal nog werd beleden.

De *swinging sixties* waren de tijd waarin de kinderen van de bourgeoisie met elkaar speelden tot de wind het spel wegblies. De nadruk kwam te liggen op individuele ontplooiing, niet op algemene waarden; op stijl eerder dan op inhoud. Hoe je er uitzag was belangrijker dan wat je deed. Het was een jeugdcultuur die een grote mate van vrijheid bood. Zulke vrijheid kan alleen op aanvaardbare wijze worden benut volgens

een ethische code, die wordt geïnspireerd door respect voor anderen. Maar het is duidelijk dat de filosofie van *doing your own thing* die functie niet kan vervullen.

Volgens Jeffrey Richards is het Engelse onderwijssysteem medeverantwoordelijk voor het ontstaan van de tegencultuur van chauvinisme, stompzinnigheid en hedonisme die hij aan de kaak stelt. Zeker, het was een goede zaak dat er sinds de jaren zestig meer aandacht werd gegeven aan verbeeldingskracht en vrijheid van uitdrukking, maar men kon keuzevrijheid en ontplooiing niet de voorrang geven boven kennisoverdracht zonder het peil van het onderwijs aan te tasten. Het woord 'discipline' werd taboe en daarmee verloor ook het begrip 'zelfdiscipline' aan betekenis. Het onderwijs daalde in aanzien, terwijl het vroeger toch werd beschouwd als de sleutel tot succes.

De revolutie van de jaren zestig bracht voor velen in Engeland bevrijding uit een verstopte en autoritaire cultuur. De prijs daarvoor was echter hoog. De visie op politiek en economie die in zwang raakte, was onsamenhangend en gespeend van elke zin voor de werkelijkheid. De invloed op het onderwijs was rampzalig. In intellectueel opzicht was de tegencultuur van die jaren steriel. In december 1984 stelde de *Independent London Education Authority* een commissie in om na te gaan hoe het had kunnen gebeuren dat een technische hogeschool met een goede academische reputatie als de PNL te gronde was gericht.[23] De voornaamste slachtoffers daarvan waren natuurlijk de studenten zelf, want de academische graad die door de PNL werd uitgereikt, devalueerde in snel tempo. De Victoriaanse moraal werd overboord gezet. Maar wat kwam er voor in de plaats? De morele ruimte die ontstond, werd te vaak gevuld met gemakkelijke seks, escapistisch drugsgebruik en naargeestig machismo.

Eindnoten:

1. De organisatie der Zwarte Panters is opgericht door Huey Newton en Bobby Seale. De Nederlandse televisie toonde Bobby in maart 1986 in de keuken van een *fancy* restaurant. Tegen Dany Cohn-Bendit zei hij toen: 'Wij hebben de verbeeldingskracht van de mensen veroverd. Wij hebben ertoe bijgedragen dat de Ku Klux Klan is opgehouden onze wijken af te schuimen en op onze mensen te schieten. (...) En we hielpen veel zwarte politici, die inmiddels in dit land zijn verkozen, aan meer bekendheid.' Hij heeft een kookboek geschreven 'om geld bijeen te krijgen voor een stichting die leningen verstrekt aan organisaties van gewone mensen die sociale veranderingen nastreven'. Zie Daniel Cohn-Bendit, *In de ban van de revolutie. Omzien naar de jaren '60.* Amsterdam (Van Gennep), 1986, pp. 38-41. Met Huey Newton liep het slechter af. In 1974 vluchtte hij naar Cuba na te zijn beschuldigd van moord op een zeventienjarige zwarte prostituée. Hij verdween in de VS nog verschillende malen in de gevangenis. In maart 1989 bekende hij $15.000 bestemd voor een school voor zwarte gehandicapte kinderen zelf te hebben opgemaakt. Eind augustus 1989 ten slotte, werd hij vermoord in Oakland, in een buurt waar veel cocaïne wordt verhandeld. Hij was een gevangene van de straat gebleven.
2. New York (Summit Books), 1989.
3. D. Cohn-Bendit, *In de ban van de revolutie.*
4. *Encounter,* september-oktober 1985, pp. 69 e.v.
5. New York, (Vintage Books), 1989.
6. *Destructive Generation,* p. 338.
7. London (The Bodley Head), 1970.
8. Jonathon Green, *Days in the Life,* Londen (Heinemann), 1988.

9. Idem, p. 126.
10. Idem, p. 425.
11. Idem, p. 426.
12. Keith Jacka, Caroline Cox en John Marks, *Rape of Reason: The Corruption of the Polytechnic of North London,* Enfield, Middx. (Churchill Press), 1976.
13. The University of Essex, 1974.
14. Donald G. MacRae, 'Who Reads a Sociology Textbook?', *Encounter*, maart 1976, p. 69.
15. Julius Gould, *The Attack on Higher Education,* London (Institute for the Study of Conflict), 1977, pp. 17-18.
16. A.W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology,* Londen (Heinemann), 1971, p. 103.
17. Geoffrey Partington, 'The Disorientation of Western Education', *Encounter,* januari 1987, pp. 5-15.
18. 'The Hooligan Culture. Violence and the Ethic of the Undermass', *Encounter,* november 1985; 'Yobbery with Violence. On the New Cult of Barbarism', *Encounter,* februari 1987.
19. Geoffrey Pearson, 'Perpetual Novelty: A History of Generational Conflicts in Britain', in: Dieter Dowe (Hrsg.), *Jugendprotest und Generationenkonflikt in Europa im 20. Jahrhundert,* Bonn (Verlag Neue Gesellschaft), 1986, p. 172.
20. *The Road to Wigan Pier,* Harmondsworth (Penguin), 1962, p. 80.
21. *Encounter,* februari 1987, p. 7.
22. John Muncie schrijft: 'Analysis of the rate of reportage of soccer violence indicates the following pattern: between 1870 and 1914 high; between 1914 and 1960 low, but never approaching zero point; increasing between 1960 and 1966; and from then on high.' Zie zijn 'Anarchy in the United Kingdom? Youth in Britain 1975-1985', in: Dieter Dowe, a.w., p. 262.
23. *The Times,* 17 december 1984; *The Economist,* 26 mei 1984.

Mario Vargas Llosa, de intellectuelen en Peru

‘Mayta’ is een Indiaanse naam. Uit solidariteit met de armen van Peru at Alejandro Mayta in zijn jeugd zo weinig mogelijk, tot hij in het Loayza-ziekenhuis belandde. Toen was hij nog gelovig katholiek, maar spoedig na het verlaten van de middelbare school verwisselde Mayta zijn geloof in Christus voor dat in de revolutie. De honden van de rijken aten beter dan de Indianen van de Andes. Hij voelde zich onmachtig tegenover zoveel onrecht. De hel, dat waren de straten van Lima. De landgoederen moesten worden bezet, de barakken overgenomen en de troepen tot opstand gebracht. Ondertussen leidde Mayta een ongemakkelijk en armoedig bestaan. Hij had een baantje bij Agence France Presse en schreef een klein blaadje vol, de *Stem der Arbeiders*, dat geen arbeider ooit las. Hij was lid van de Revolutionaire Arbeiders Partij (T), die na de laatste splitsing zeven leden telde. ‘T’ stond voor ‘Trotskistisch’. Het trotskisme was het enige ware marxisme: de revolutie zonder bureaucratie, despotisme of corruptie. De RAP (T) moest een kleine, goed bewapende voorhoede zijn met een duidelijk doel. Mayta was de meest linkse en radicale van allen. Een collega uit die tijd zei van hem dat hij naar volmaaktheid streefde. ‘Maar wie zuiverheid zoekt in de politiek, eindigt bij onwerkelijkheid,’ zei deze man. De revolutie was voor Mayta tastbare actie, gelijkheid, broederschap, het rijk der rechtvaardigheid, de hemel op aarde.

Samen met Vallejos, een luitenant in het leger, beraamde Mayta de opstand van Jauja, een plaats hoog in de Andes. Als die opstand een succes werd, zou de bourgeoisie worden gedwongen haar masker af te werpen en haar bloedige gelaat te tonen; dan zou de arbeidersklasse haar lethargie afschudden en zich in de strijd gooien. Mayta probeerde zijn partij te overtuigen maar faalde. De RAP (T) bevond Mayta schuldig aan het onderhouden van politiek onwenselijke contacten en nam hem zijn lidmaatschap af. Voortaan was hij politiek verweesd. Toch bleef hij geloven in de actie: de zuivere, heilzame, absolute actie. Hij was nu revolutionair zonder partij. Hij klonk als een man die alle beproevingen had doorstaan en die zeker was van de uiteindelijke overwinning.

Luitenant Vallejos was commandant van de gevangenis van Jauja, en samen met hem beraamde Mayta een plan. Met zijn tweeën zouden zij de bewakers ontwapenen en in de cellen gooien. Tegelijk zouden er

mijnwerkers uit Uchubamba komen. Ze haalden zeven schooljongens over om aan de actie deel te nemen. Samen met twee gevangenen vernielden ze daarop het telegraafkantoor en onteigenden ze twee banken. Op het dorpsplein riep Mayta: 'Wij rebelleren tegen de bourgeoisorde, zodat het volk zijn ketens kan afwerpen en de uitbuiting van de massa's kan ophouden.' Maar niemand kwam naar hem luisteren en de beloofde vrachtauto met mijnwerkers uit Uchubamba kwam niet opdagen. Geen van de vier volwassenen en zeven schooljongens wist hoe je een auto moest besturen. Dus bevalen zij de chauffeurs van een taxi en van een vrachtauto hen naar Uchubamba te brengen, waar zij zeker waren van steun. Ondertussen hadden de gevangen genomen bewakers zich weten te bevrijden. Omdat Mayta en Vallejos hadden nagelaten de spoorwegtelegraaf te vernielen konden de bewakers gemakkelijk om hulp telegraferen. Een vijftigtal gendarmes was binnen twee uur in Jauja en zette de achtervolging in. Aan het einde van die revolutionaire dag werd Vallejos neergeschoten en Mayta gevangen genomen. Jaren later, toen een nieuwe president aan het bewind kwam, werd hem gratie verleend.

Aldus de boeiende roman *Het leven van Mayta* die Mario Vargas Llosa, een van Zuid-Amerika's meest beroemde schrijvers, in 1984 heeft gepubliceerd. Daarin beschrijft Vargas Llosa hoe een schrijver op zoek gaat naar Alejandro Mayta en iedereen ondervraagt die iets met deze revolutionaire idealist te maken heeft gehad. In hoofdstuk na hoofdstuk komen zij allen aan het woord: Mayta's tante Josefa, zijn collega's in de RAP (T), een zuster van Vallejos die non is, de senator, de communist, zijn ex-vrouw, de schooljongens en de taxichauffeur die Mayta en Vallejos naar Uchubamba had moeten brengen. Het tijdstip van deze gesprekken ligt vijfentwintig jaar na de mislukte opstand van Jauja. Moeiteloos schakelt Vargas Llosa over van 1958 naar 1983 en terug, aldus een band scheppend tussen verleden en heden, en een vergelijking makend tussen de toestand van Peru toen en nu.

In die tussentijd was Peru langzaam maar zeker verarmd, noteert de schrijver in *Het leven van Mayta.* Alles was achteruit gegaan. De revolutionairen vermoordden mensen die zij voor verraders hielden. Daarna kwamen de 'vrijheidseskaders' om wraak te nemen. Zij onthoofden, ontvoerden, verminkten met zwavelzuur. Vroeger vonden de meeste moorden plaats in de rijke buurten van Lima, nu in de achterbuurten. Door de werkloosheid en de drugs was alle solidariteit verdwenen. Nu beroofden de armen elkaar. In 1958 liepen er venters door de trein met fruit, frisdrank, sandwiches en snoep. Nu verkochten ze alleen rommel en kruidenthee. De terroristen veroorzaakten met hun springstof voort-

durend lawines, zodat het verkeer over de weg bijna onmogelijk was geworden. De opstandelingen hadden Jauja onlangs zelfs een tijd bezet en hun rode vlaggen op de heuvels rondom de stad geplant. Vervolgens internationaliseerde het conflict: Cubanen en Bolivianen vielen Peru vanuit het zuiden binnen. Het moreel van het Peruaanse leger verdween als sneeuw voor de zon, en Amerikaanse mariniers kwamen de regering in Lima te hulp. De verhouding tussen de mariniers en de lokale bevolking was slecht want de Amerikanen aten goed en rookten veel sigaretten. Hun ontbrak het aan niets. Terwijl de Peruanen...!

De ontwikkeling van Peru die Vargas Llosa hier schetst, is geromantiseerd maar in wezen dicht bij de waarheid. In 1968 schoof generaal Velasco Alvarado de burgerregering terzijde. Dat was de 'revolutie der strijdkrachten' onder leiding van linkse generaals. Tien jaar later bleek die op een fiasco te zijn uitgelopen. De economische politiek der generaals was dan ook rampzalig. De overheidsuitgaven stegen in snel tempo en de lonen in de industrie stegen niet minder snel. Daardoor kwam het land met een negatieve handelsbalans te zitten. De generaals bleven de koers van de munt echter verdedigen, want een devaluatie was tegen hun militaire eer. De handelsbalans verslechterde daardoor nog meer. De inflatie deed elke loonsverhoging te niet, zodat de eerste levensbehoeften moesten worden gesubsidieerd. Het aandeel van de openbare sector in de kredietverschaffing steeg van 9% in 1970 tot 46% in 1976, zodat er voor de particuliere sector te weinig overschoot. In 1978 was de inflatie opgelopen tot 70% per jaar en de buitenlandse schuld tot $8,2 miljard.

Van de sociale hervormingen der generaals kwam even weinig terecht. De landhervorming had veel land in handen gebracht van inefficiënte coöperaties met als gevolg een stagnatie van de landbouw. Een golf van nationalisaties riep een reusachtig en ondoelmatig bureaucratisch apparaat in het leven. In 1971 richtte het leger een 'agentschap voor propaganda en openbare werken' op dat een instrument van onderdrukking werd. De nationalisatie van de pers in 1974 kwam neer op censuur. De gehele of gedeeltelijke werkloosheid werd geschat op 50% van de bevolking en het aantal van hen die op de grens van de honger leefden op 40%. De generaals hadden het land aan de rand van het bankroet gebracht.[1.]

Op 10 oktober 1978 hield Vargas Llosa een toespraak in de grote synagoge te Lima ter gelegenheid van de uitreiking van de Prijs voor de Mensenrechten, die het Joods-Latijnsamerikaanse Congres hem in 1977 had toegekend. Daarin velde hij het volgende oordeel over het bewind van de generaals: 'De balans die door wie dan ook, van rechts of

links, van die tien jaar militair bewind kan worden gemaakt, (kan) in vier keiharde punten worden samengevat: meer honger, minder werk, meer onwetendheid en minder vrijheid.'[2.]

Mario Vargas Llosa werd in 1936 geboren in Arequipa, een provinciehoofdstad in het zuiden van Peru. Op zestienjarige leeftijd begon hij te werken als journalist. Hij studeerde vervolgens rechten, kreeg een beurs voor Madrid, werkte in Parijs voor Agence France Presse (net als Alejandro Mayta) en publiceerde zijn eerste roman in 1963. In twee boeken nam hij de Peruaanse militairen op de hak. *Kapitein Pantoja en de speciale dienst* is een satire waarin deze 'speciale dienst' een verplaatsbaar bordeel is voor het gemak van de troepen in het gebied van de Amazone. *De stad en de honden* beschrijft het sadisme, de buitensporige discipline en het klasseconflict in de militaire academie Leoncio Prado, waar Vargas Llosa zelf twee jaar heeft doorgebracht. De woedende directeur van die academie liet duizend exemplaren van de roman in het openbaar verbranden.[3.] Vargas Llosa heeft nooit een geheim gemaakt van zijn weerzin tegen de militaire dictatuur die Peru tussen 1968 en 1980 in haar greep heeft gehad.

In 1953 werd hij lid van de communistische partij van Peru. Zijn lidmaatschap duurde niet lang want hij kon het socialistisch-realisme niet verteren. Hij hield van Faulkner, Fitzgerald en Dos Passos en in de ogen van de communistische partij waren dat decadente schrijvers. Toch is hij lange tijd heel links gebleven. De Cubaanse revolutie maakte hem 'razend enthousiast'.[4.] Dat was het socialisme in vrijheid, het niet-stalinistische, het niet-bureaucratische socialisme! In augustus 1967 schreef hij nog dat het 'uur van de sociale gerechtigheid' voor Cuba was aangebroken.[5.] Zijn breuk met Havana dateert van 1971, toen Castro de Cubaanse schrijver Heberto Padilla liet arresteren. De affaire-Padilla deed hem, evenals vele andere Zuidamerikaanse schrijvers, beseffen dat de Cubaanse revolutie een illusie was. Politieke illusies heeft Vargas Llosa daarna nooit meer gehad. Sinds die tijd heeft hij zich een voorstander van de sociale markteconomie betoond, maar onder de intellectuelen van zijn werelddeel staat hij daarin nagenoeg alleen.

In 1980 kwam weer een democratisch verkozen president in Peru aan het bewind, Fernando Belaunde Terry, leider van de conservatieve Acción Popular, met wie Vargas Llosa bevriend was. De president bood Vargas Llosa aan minister van Economische Zaken dan wel minister-president te worden, maar deze wilde dat alleen indien hij het gehele kabinet kon samenstellen en daarvoor paste de president. In de verkiezingen van 1985 kreeg de Acción Popular minder dan 7% van de stem-

men; Belaunde Terry werd opgevolgd door de zesendertigjarige charismatische socioloog Alan García, die besloot de handschoen op te nemen tegen de internationale financiële wereld. Met veel bombarie lanceerde hij op 28 juli 1987 het rampzalige plan de banken te nationaliseren. Het is dit plan dat Vargas Llosa er toe bracht zich definitief in de politiek te begeven.[6.]

Hij meende dat het plan van president García 'de belangrijkste stap (was) die in Peru is gezet om dit land onderontwikkeld en arm te houden, en om er voor zorg te dragen dat de prille democratie die het sinds 1980 geniet niet wordt geperfectioneerd maar afbrokkelt en uiteindelijk een fictie wordt'. De banken zouden voortaan het belang van ambtenaren dienen en dat 'van de politieke macht in de schaduw waarvan zij gedijen'. Nationalisaties gingen steevast gepaard met ondoelmatigheid. Tijdens de dictatuur van generaal Velasco, zo betoogde Vargas Llosa, waren al veel Peruaanse industrieën door onteigening om zeep gebracht. Generaal Velasco had Peru zelfs tot importeur van aardappelen gemaakt, hoewel dat land toch de bakermat daarvan was geweest. 'Door de publieke sector uit te breiden van minder dan tien tot bijna 170 ondernemingen vergrootte de dictatuur van Velasco de armoede en de ongelijkheid en gaf zij de praktijk van omkoperijen en illegale handel een onweerstaanbare impuls.' Dat was het model dat president Alan García tot het zijne had gemaakt. Alle Peruanen moesten zien te voorkomen dat hun land veranderde in een 'door incompetente bureaucraten geleide pseudo-democratie waar alleen de corruptie tiert'.[7.]

García's poging het bankwezen te nationaliseren mislukte. Nu, voorjaar 1990, is de Peruaanse economie een zinkend schip. President Alan García fulmineerde tegen het IMF maar hij heeft zijn land een diepere recessie ingeleid dan welk saneringsprogramma van het IMF dan ook ooit had kunnen doen. Het bruto nationaal produkt is de laatste achttien maanden met een kwart verminderd. De inflatie bedraagt 25% per maand. Wanneer Alan García zijn post medio 1990 verlaat, zal hij een gecumuleerde inflatie sinds zijn aantreden in juli 1985 van 1 miljoen procent nalaten.[8.]

'In Latijns-Amerika is een schrijver niet alleen schrijver,' beweerde Vargas Llosa in zijn essay 'Onder landgenoten' uit juni 1984.[9.] Van hem wordt een actieve bijdrage aan de oplossing van problemen verwacht. Het volk eist dat hij uitspraken doet over wat er gaande is en dat hij anderen helpt positie te kiezen. 'Het gaat om een verschrikkelijke verantwoordelijkheid.' Het is in overeenstemming hiermee dat Pablo Neruda, winnaar van de Nobelprijs voor literatuur, de communistische

kandidaat was bij de Chileense presidentsverkiezingen van 1970 (en zich alleen terugtrok om Salvador Allende meer kans te geven). Gabriel García Márquez is een vurig verdediger van Fidel Castro. De romanschrijver Sergio Ramírez is vice-president van Nicaragua. En zo zijn er meer voorbeelden.

Met zijn kandidatuur voor de presidentiële verkiezingen van april 1990 plaatste Vargas Llosa zich in deze traditie van de geëngageerde intellectueel. Hij zegt niet te verlangen naar macht. 'Politiek levert mij geen enkel voordeel op, alleen maar hoofdpijn.' Wat hem interesseert, is dat zijn land niet verder achteruit holt naar nog ergere vormen van ellende. 'Voor mij is het belangrijkste niet het predikaat anti-imperialistisch te verwerven waarmee ik de sympathie win van de progressieve intellectuelen in de wereld, maar dat mijn land zich redt van deze barbarij.'[10.] Hij is kandidaat van het Democratisch Front (Fredemo), waarvan zijn eigen Vrijheidsbeweging, de Acción Popular van Belaunde Terry en een derde partij deel uitmaken.

Vargas Llosa is compromisloze tegenstander van elke dictatuur en groot voorstander van de burgerlijke vrijheden, zonder welke geen duurzame economische ontwikkeling mogelijk is. Volgens hem moeten de Latijnsamerikaanse volkeren begrijpen 'dat de belangrijkste oorzaak van hun crisis in henzelf ligt, in hun regeringen, hun mythen, hun gewoonten en in hun economische cultuur'. Daarom kan de oplossing voor hun probleem ook alleen uit henzelf voortkomen.

Hij keert zich dus tegen de theorie die de armoede van Latijns-Amerika toeschrijft aan de Verenigde Staten. Deze theorie is lang in de mode geweest en doet hier en daar nog steeds opgeld. Zij is gepopulariseerd door de bekende film *Etat de siège* van Costa Gavras. Die film gaat over de ontvoering van een Amerikaan door de goedgeklede kinderen van de Argentijnse bourgeoisie. De Amerikaan wordt in de 'volksgevangenis' ondervraagd door leden van de stadsguerilla, die zich even sympathiek voordoen als de generaals er onsympathiek uitzien. Hij wordt schuldig bevonden aan het verstrekken van hulp, in dienst van het Amerikaanse kapitaal, aan de lokale politie, die onderdrukt en martelt. 'Elke dag draagt elke burger van ons land bij aan uw economische ontwikkeling,' zegt de ondervrager tegen de Amerikaan. 'Wij zijn arm omdat u rijk bent.' Het is een aangename theorie omdat een ander de schuld krijgt, maar zij klopt niet. Latijns-Amerika gaat gebukt onder maatschappelijke structuren die in de zestiende eeuw zijn ontstaan. Het werd gekoloniseerd in een tijd dat Spanje rationalisme en vrijheid van denken de rug toekeerde zodat dat werelddeel het obscurantisme van de contrareformatie onderging. De onafhankelijkheid van Spanje bracht geen vooruit-

gang. In 1812 had Simón Bolivar alle hoop dat hij zijn land kon regeren zonder een ijzeren vuist laten varen. De rest van de negentiende eeuw heeft Latijns-Amerika verdaan aan burgeroorlogen en staatsgrepen. Het was achterlijk en gedesoriënteerd en de heersende klasse werd gekenmerkt door egoïsme en onbekwaamheid. De dictatuur daar is van eigen makelij.

In 1879 was de Amerikaanse marine zwakker dan die van Chili. Tot aan de Eerste Wereldoorlog waren de meeste buitenlanders in Latijns-Amerika Britten en Fransen, niet Amerikanen. Voordien hadden deze laatsten nauwelijks belangstelling voor dit werelddeel, behalve voor Mexico. In het begin van deze eeuw lagen de sociale structuren er muurvast en waren dictatoriale regeringen er niet weg te denken. Als de Amerikanen zich nooit ten zuiden van de Rio Grande hadden vertoond, zouden er dan geen dictators of ellende hebben bestaan in Latijns Amerika? Als Teddy Roosevelt in 1903 niet had besloten het Panamakanaal te voltooien zou Panama nu waarschijnlijk dezelfde achterlijke en verlaten provincie van Colombia zijn die het destijds was.

Door de druk van de traditie, meent Vargas Llosa, verwacht de Latijnsamerikaan alles 'van een persoon, een institutie of een mythe, die machtig of verheven is, en waarvoor hij zijn burgerlijke plichten aflegt'. Tegenwoordig vervult de staat die functie. 'Die staat, zijn opbouw, grootte en de verhouding tot de maatschappij, is naar mijn mening de fundamentele oorzaak van onze economische onderontwikkeling.' Daarom moet de publieke sector van de economie worden geprivatiseerd, niet alleen om hem doelmatiger te maken en van corruptie te bevrijden maar vóór alles om 'een sociaal doel te bereiken: het eigendom te verdelen onder diegenen die het nog niet bezitten'.

Vargas Llosa geeft het voorbeeld van de vismeelindustrie. In 1960 was Peru de grootste vismeelproducent ter wereld. Enige tijd was het zelfs de grootste visserijnatie. 'De socialistisch georiënteerde dictatuur van generaal Velasco nationaliseerde deze sector en natuurlijk is zij toen door de politieke bureaucratie geruïneerd.' De arme inwoners van Atico, een vissersdorp in het zuiden van Peru, voeren nu een heldhaftige strijd voor de privatisering van de vismeelfabriek in hun dorp. Zij kunnen rekenen op de steun van Vargas Llosa.[11.] In landen als Peru is de bureaucratie een parasitaire klasse die als een zware deken alle initiatief verstikt. De Peruaanse econoom Hernando de Soto heeft een studie gemaakt van de informele economie en daar het boek *El otro sendero* ('Het andere pad') over geschreven.[12.] De informele sector, die aan de officiële regels weet te ontsnappen, verschaft volgens hem een inkomen aan 48% van de werkende bevolking, die te zamen meer dan een derde

van het nationale inkomen produceren. Die sector neemt bovendien 93% van de busdiensten en 42% van de woningbouw voor zijn rekening. De Soto heeft berekend dat het verkrijgen van een vergunning voor een snoepwinkeltje 43 dagen aan tijd en 590 dollar aan steekpenningen kost. Vandaar dat de informele sector ook zo groot is. Overigens zijn ondernemingen in de formele sector er niet veel beter aan toe. Administratief personeel moet 40% van zijn tijd besteden aan officiële rompslomp. 'Het wettelijke systeem is een Kafkaesque valkuil,' schrijft hij.[13.] De Soto is nu economisch adviseur van Vargas Llosa.

In *De cultuur van de vrijheid en andere essays* zijn opstellen en toespraken gebundeld die Vargas Llosa tussen augustus 1967 en november 1985 heeft geschreven. Niet het minst belangrijke deel daarvan wordt gevormd door de zes artikelen die te zamen het opstel 'Bespiegelingen over een stervende' vormen. Die stervende is de Peruaanse universiteit. Vargas Llosa memoreert de universitaire hervormingsbeweging, die in de jaren twintig in de Argentijnse stad Córdoba ontstond. Met die hervorming vond het idee ingang dat de universiteit niet diende voor het bewaren, scheppen en overdragen van cultuur, maar voor activiteiten die de maatschappij van onmiddellijk en meetbaar nut moesten zijn. De universiteit moest de politiek niet ondergeschikt maken aan haar doelen en activiteiten; deze moesten integendeel dienstbaar worden gemaakt aan de politieke idealen. Uiteindelijk betekende dit dat de universiteit revolutionairen in plaats van ijverige doktoren en accountants moest voortbrengen. Als gevolg van deze gedachtengang kregen studenten steeds meer rechten, steeds minder plichten. Hoogleraren hadden ten slotte de keus hun studenten een graad te geven, ook al hadden dezen niets uitgevoerd, of te worden gedoodverfd als medeplichtigen aan de uitbuiting van de armen. Daarmee pleegde de universiteit verraad aan zichzelf en aan de gehele maatschappij.

Natuurlijk bestond er een verband tussen de herkomst van een student en zijn academische prestaties, betoogde Vargas Llosa. Maar werd dat kwaad bestreden door de universiteit academisch te verzwakken? De politisering van de collegezalen betekende de intellectuele neergang van de universiteit, die werd opgesloten binnen een vestingmuur van ideologische onwerkelijkheid. De universiteit civiliseerde niet de politieke gewoonten; deze verruwden juist de universiteit. De radicalisering van de universiteit had het sociale proces vertraagd in plaats van versneld en zo de meest obscurantistische en reactionaire sectoren in de kaart gespeeld.

Deze hartekreet van Vargas Llosa is niet gespeend van zelfkritiek.

Ook hij had, met de hartstocht van zijn zeventien jaar, het spel van de revolutie gespeeld door muren te bekladden, op te roepen tot stakingen en te pogen hoogleraren af te zetten. ‘Als zovele anderen heb ik mijn korreltje zand bijgedragen aan de vernietigingsoperatie van de Peruaanse universiteit,’ schreef hij in december 1979.

De politisering van de Peruaanse universiteit gaat terug op de essayist José Carlos Mariátegui, die sympathiek stond tegenover de universitaire hervormingsbeweging omdat deze hem deel leek uit te maken van de strijd voor de vernietiging van de kapitalistische maatschappij en de vervanging daarvan door de socialistische. De ideologie van Sendero Luminoso of Lichtend Pad is een mengsel van Lenin, Mao en deze zelfde Mariátegui, opgedist door Abimael Guzmán - alias kameraad Gonzalo - een voormalig docent filosofie van de Universiteit van Ayacucho. Lichtend Pad is dus niet gesticht door boeren of fabrieksarbeiders maar door intellectuelen. Zijn aanhangers geloven dat de weg naar de wereldrevolutie in de Andes begint en ‘rivieren van bloed’ moet oversteken. Net zoals Alejandro Mayta zeven schooljongens had overgehaald deel te nemen aan de actie van Jauja, zo heeft de charismatische intellectueel Abimael Guzmán vele studenten bewogen te moorden en te worden vermoord voor de wereldrevolutie.

‘Het morele gehalte van onze intellectuelen,’ zei Alejandro Mayta, ‘is ongeveer gelijk aan de prijs van een vliegtuigkaartje naar een vredescongres.’ Vargas Llosa is geen bewonderaar van intellectuelen - of beter: van progressieve intellectuelen. In zijn essay ‘De goedkope intellectueel’, dat dateert van 1979,[14.] neemt hij voornamelijk de Latijnsamerikaanse variant onderhanden. Hij beschrijft hem als de man die, hoewel zelden lid van een revolutionaire partij, zich toch marxist noemt en ervan overtuigd is dat het Noordamerikaanse imperialisme de oorzaak is van de onderontwikkeling van Peru. Toch is hij een permanente kandidaat voor de beurzen van de Guggenheim en Rockefeller Foundations, die hij ook steevast krijgt. Wanneer de dictatuur in eigen land hem tot ballingschap noopt, hoeft men hem niet te zoeken in Cuba, China of de Sovjetunie. Hij zet de revolutie voort als *visiting professor* aan de Universiteit van New York of Californië. Zijn pseudo-revolutionaire prietpraat wordt voor een aanzienlijk deel betaald door stichtingen in West-Duitsland of andere westerse landen. Als tegenwicht voor het feit dat zijn teksten door ‘imperialistische’ landen worden bekostigd, druipen zij van de revolutionaire gemeenplaatsen. Maar de universiteiten van hun eigen land zijn door zulke progressieven veranderd in verbeten vijanden van de cultuur, waar iemand die de persvrijheid of de parlemen-

taire democratie verdedigt het risico loopt te worden beschouwd als een agent van de CIA. ‘Zo verwordt de revolutionaire ideologie (...) uiteindelijk tot een wapen dat zo schadelijk is dat het zijn eigen ontwerpers te gronde richt.’ Bijgevolg heerst aan de Peruaanse universiteiten een klimaat van ‘een bijna onbegrijpelijk retorisch extremisme’.

Zulke progressieve intellectuelen kunnen rekenen op de steun van hun Westeuropese collega's, die slechts belangstelling hebben voor een fictief Latijns-Amerika, ‘waarop ze de ideologische verlangens hebben geprojecteerd die de realiteit in hun eigen land niet kan verwezenlijken’. Ze zoeken compensatie voor hun lot ‘te moeten leven en schrijven in een ontwikkeld en democratisch land, waar vakbondsmensen liever thuis naar de televisie zitten te kijken dan romans uit te geven van revolutionaire schrijvers die hun bewustzijn zouden verheffen’.

Hoe is het toch mogelijk, vraagt Vargas Llosa zich vertwijfeld af, dat iemand als Pablo Neruda, winnaar van de Nobelprijs voor de literatuur, die de meest rijke en bevrijdende Spaanse poëzie van deze eeuw heeft geschreven - een poëzie even wijd als de schilderijen van Picasso -, dat zo'n begenadigd dichter dezelfde ‘gedisciplineerde en militante persoon is die lofdichten op Stalin schreef en ethisch volkomen onberoerd bleef onder alle wandaden van het stalinisme’?[15.]

Pablo Neruda is niet de enige schrijver die Vargas Llosa verwijten maakt om diens politieke opstelling. Zijn ruzie met Günter Grass is beroemd geworden. In zijn essay ‘Vrijheid voor vrije mensen’ van augustus 1983 stelde Vargas Llosa de schizofrenie aan de kaak van westerse intellectuelen die in eigen land het volle respect voor de klassieke burgerrechten opeisen en elk cultureel dirigisme verontwaardigd van de hand zouden wijzen maar voor Latijns-Amerika daarentegen de revolutie voorstaan, ‘de gewelddadige overname van de macht, het éénpartijstelsel, gedwongen collectivisatie, bureaucratisering van de cultuur, concentratiekampen voor dissidenten en horigheid aan de Sovjetunie’.[16.] Dit fundamentele scepticisme over het vermogen van Latijns-Amerika tot democratie beschouwde Vargas Llosa als een ‘soort diep weggestopt racisme’. De meest gezaghebbende kranten van de Westerse wereld, zo vervolgde hij, laten zich met betrekking tot Latijns-Amerika regelmatig tot eenzelfde discriminatie verleiden, door schendingen van mensenrechten breed uit te meten wanneer zij worden gepleegd door regeringen maar te vergoelijken wanneer zij worden begaan in naam van de revolutie. Het Westen ziet volgens hem de Latijnsamerikanen als barbaren, die van nature onbekwaam zijn voor de vrijheid en dus gedoemd zijn tot de keuze tussen Pinochet en Fidel Castro.

De aanleiding voor dit artikel was een interview met Günter Grass, waarin deze beweerde dat de Latijnsamerikaanse landen hun problemen nooit zouden kunnen oplossen zonder het voorbeeld van Cuba te volgen. De Duitse schrijver liet in het Amerikaanse tijdschrift *The Atlantic Monthly* weten dat dit journalistieke laster was geweest. In zijn 'Brief aan Günter Grass' van maart 1984 trok Vargas Llosa zijn opmerkingen terzake terug, maar voor het overige bleef hij bij zijn beweringen, die niet zozeer gemunt waren op Günter Grass alswel op westerse intellectuelen, politici en persorganen 'die in Latijns-Amerika methoden, ideeën en systemen rechtvaardigen waartegen zij zich in eigen land resoluut zouden verzetten'.[17.]

Op het PEN-congres in New York van januari 1986 noemde Vargas Llosa de Colombiaanse schrijver Gabriel García Márquez een hoveling van Fidel Castro. Op het volgende PEN-congres, in Hamburg, eiste Günter Grass dat Vargas Llosa deze kwalificatie zou terugnemen. Omdat Vargas Llosa in Hamburg niet aanwezig was, schreef hij een tweede 'Brief aan Günter Grass', die op 5 juli 1986 in *De Volkskrant* werd gepubliceerd. Daarin weigerde hij zijn opvatting over de Colombiaanse Nobelprijswinnaar bij te stellen. Hij begreep niet waarom García Márquez zich zo opstelde tegenover het Cubaanse bewind, 'want zijn bijval gaat verder dan ideologische solidariteit en neemt op zijn minst de vormen aan van religieuze lichtgelovigheid of van kruiperij'. Dat een begaafd schrijver als García Márquez zo warm liep voor een bewind dat een strikte censuur hanteerde, niet de minste kritiek toestond en vele intellectuelen had gedwongen in ballingschap te gaan, vervulde hem met plaatsvervangende schaamte. Door zijn prestige in dienst van Fidel Castro te stellen, bracht García Márquez veel mensen in verwarring over de ware aard van het Cubaanse regime.

Het oordeel van Vargas Llosa over intellectuelen is hard: 'Intellectuelen zijn, soms in meerdere maar nooit in mindere mate dan de militaire instituties en landelijke oligarchieën, een essentiële factor in de onderontwikkeling van het gros van de Derde-Wereldlanden.'[18.] Dat oordeel is te algemeen. George Orwell, Raymond Aron, Daniel Moynihan en Renate Rubinstein zijn voorbeelden van intellectuelen die nooit zijn bezweken voor de totalitaire verleiding. En zo zijn er natuurlijk meer.

Dat neemt niet weg dat er zeer veel spraakmakende en trendsettende intellectuelen zijn die dat wel hebben gedaan. Standaardwerken als Paul Hollanders *Political Pilgrims*[19.] en David Caute's *The Fellowtravellers*[20.] staan er vol mee. Voor Nederland geeft A. Aarsbergen in zijn boekje *Verre paradijzen*[21.] vele voorbeelden, van Jan Romein tot Anja Meulen-

belt (‘De Chinese vrouwen zijn lesbischer dan de westerse’). Wat heeft hen bewogen? Misschien kunnen een paar voorbeelden wat licht op de zaak werpen.

De kritiek van Vargas Llosa op Gabriel García Márquez is terecht. Deze wereldberoemde schrijver is in zijn bewondering voor Fidel Castro alle perken te buiten gegaan. In een voorwoord bij een biografie van de Cubaanse *lider maximo* beschrijft hij hem als volgt.[22.] Castro heeft een brede smaak, een onoverwinnelijk geduld, een uitstekende lichamelijke conditie, een ijzeren discipline en een oneindige nieuwsgierigheid. Zijn inspiratie is een onweerstaanbare en verblindende genade. De juistheid van zijn totaalvisies is in de loop der tijden aangetoond. Zijn geheugen stelt hem in staat tot verbazingwekkende staaltjes van redeneren en ongelooflijk snelle rekensommen. Hij ontbijt met niet minder dan tweehonderd pagina's nieuws uit de hele wereld. In een willekeurige zin kan hij de geringste tegenstrijdigheid ontdekken. Kortom, Fidel Castro is niet in staat een idee te krijgen dat niet groots is. Het is geen wonder dat Gabriel García Márquez een graag gezien gast is in Havana.

De Nederlandse schrijver Harry Mulisch heeft een kleiner talent dan García Márquez maar doet in zijn bewondering voor Fidel Castro niet voor hem onder. Dat blijkt uit zijn boek *Het woord bij de daad. Getuigenis van de revolutie op Cuba.*[23.] Iedere keer dat Castro met hem sprak kreeg Mulisch zand in zijn mond: ‘Wat zou *ik* hem te vertellen kunnen hebben?’

Dit boek, dat Mulisch na twee reizen naar Cuba (in 1967 en 1968) schreef, getuigt niet zo zeer van die revolutie als wel van Mulisch zelf. Hij voelde zich als een vogel die onverwacht werd bevrijd. De Cubaanse revolutie was voor hem de authentieke revolutie omdat zij een voortgaande beweging was. De kern van die revolutie was het ontstaan van de integrale mens, en Fidel en Che waren exemplarisch voor die integrale mens: door hun solidariteit en door hun vertijdelijking (sic!). Je wist nooit waar zij waren, voortgedreven als zij werden door ‘de onrust van de dialectiek’.[24.] Mulisch had niet zozeer zand in de mond alswel in de ogen. Om de mond had hij stroop.

In 1971 schreef Mulisch een nawoord, ‘Over de affaire Padilla’.[25.] Heberto Padilla is een Cubaanse schrijver die in 1969 werd beschuldigd van ‘contrarevolutionaire handelingen’, waardoor hij zijn baan kwijtraakte. Mulisch kende Padilla van gezicht maar voelde niets voor een ontmoeting. ‘Ik had geen zin om in de revolutie te *snuffelen.*’ Op 20 maart 1969 werd Padilla gearresteerd. Een aantal kunstenaars en intellectuelen ondertekende daarop een protestbrief aan Castro, en voor Vargas Llosa was dit reden om met hem te breken. Zo niet voor Mu-

lisch. Dat zou koren op de molen van de vijanden van de revolutie zijn. Na zijn vrijlating putte Padilla zich uit in zelfkritiek. Was die afgeperst? ‘Ik geloof er geen bal van,’ schreef Mulisch. ‘Ik denk dat het minder met geweld te maken heeft dan met inzicht in een tragische situatie.’ Waren de protesterende intellectuelen CIA-spionnen? Subjectief niet, objectief wel, vond Mulisch. ‘Het Amerikaanse imperialisme heeft in laatste instantie de affaire Padilla op zijn geweten.’ In 1980 mocht Padilla ten slotte zijn vaderland verlaten.

Ook voor Régis Debray waren Fidel Castro en Che Guevara intellectuelen op het toppunt van hun kunnen. Dit produkt van de Parijse école normale supérieure ging als journalist naar Zuid-Amerika, werd medestrijder van Che Guevara en zat maandenlang ter dood veroordeeld in een Boliviaanse gevangenis, waaruit hij door tussenkomst van de Franse regering werd vrijgelaten. Hij werd daarop adviseur van François Mitterand - toen nog leider van de socialistische oppositie - en een figuur van belang onder de Franse progressieve intelligentsia. In zijn essay ‘De rol van de intellectueel’ zette hij uiteen hoe hij die rol zag. De revolutionaire intellectueel moet de theorie formuleren waardoor de Partij de revolutie kan bereiken. Hij moet de marxistisch-leninistische voorhoede organiseren die op zijn beurt de cultuur ontwikkelt.[26.] Het is een totalitaire visie. Che Guevara noemde hem in zijn dagboek: ‘Die Fransman die te veel praat.’[27.]

In zijn romans laat Debray zien waar het bij hem om draait. *L'indésirable* (vertaald als *De buitenstaander*)[28.] beschrijft hoe de jonge Zwitserse intellectueel Frank naar Zuid-Amerika gaat om daar de revolutie te helpen waaraan hij in Europa is gaan wanhopen. Maar hoezeer hij zijn leven ook op het spel zet, hij blijft buitenstaander in de Latijnsamerikaanse guerrillabeweging. Dat stemt hem somber, maar gelukkig hoort hij de stem van Fidel op de radio: alle moraal van de wereld op de korte golf. Barber van de Pol noemde het boek ‘een stukje koketterie van een over het paard getild persoon’.[29.] In zijn *La neige brûle* toonde Debray dezelfde schaamte voor het comfortabele bestaan te midden van de Parijse *beau monde*, terwijl de kameraden in de maquis sterven - kameraden die hij beschrijft als ‘dat bronzen ras met onheuglijke (sic) schaduwen’.[30.]

Anti-amerikanisme is een belangrijke factor in het leven van Graham Greene. In een ingezonden brief aan *The Times* van september 1967 erkent hij dat hij liever in Cuba zou wonen dan in Zuidamerikaanse republieken, zoals Bolivia, die door de Verenigde Staten worden gedomineerd. ‘Hoe meer men op een land gesteld is, des te meer voelt men zich geroepen protest aan te tekenen wanneer het rechtsysteem daar te kort

schiet.'[31.] Dat geldt evenwel niet voor Panama, zoals zijn boek *Getting to Know the General*[32.] duidelijk maakt. Dat boek is het verhaal van zijn vijf reizen naar Panama. De eerste vier waren op uitnodiging van de Panamese dictator Omar Torrijos, die in 1968 de macht had gegrepen en de oppositie had verbannen; de vijfde reis had plaats om diens opvolger te ontmoeten nadat Torrijos in 1981 in een vliegtuigongeluk was omgekomen. Greene steekt zijn bewondering voor de sterke man van Panama niet onder stoelen of banken. Hij werd goed verzorgd en van alles voorzien. Aldus kon hij zich ontspannen in het sjieke gezelschap van de Sandinistische *comandantes* en hun mooie vrouwen, die hij nu zijn vrienden mocht noemen.[33.]

De voorkeur van veel intellectuelen voor dictators is vaak beschreven maar nog nooit afdoende verklaard. Sommige aspecten van dit verschijnsel zijn evenwel duidelijk. Ten eerste worden veel intellectuelen aangetrokken door macht als bijen door honing. Dit is een oud thema dat teruggaat op Plato's mislukte tocht naar Syracuse waar hij zijn ideeën in praktijk wilde brengen maar bijna in slavernij geraakte. Sommige intellectuelen lijken zich voor hun beroep te schamen. Sartre vond literatuur burgerlijk. Hij zei: 'Ik schrijf. Dat is mijn verslaving. Maar daarmee kan ik geen hongerige kinderen voeden.'[34.] Het toneelstuk *The Party* van Terry Griffiths gaat over de communistische partij. 'Jullie zijn intellectuelen,' schrijft hij daarin. 'Jullie zijn gefrustreerd door de halfslachtige aard van jullie weerstand tegen de dingen die jullie verafschuwen. Jullie protest bestaat alleen uit woorden. (...) Het put zich uit in herhalingen maar bereikt niets.'[35.] De daad hoort dus bij het woord. Vandaar ook de titel van Mulisch' boek over Cuba. Volgens Régis Debray ligt de verdienste van de intellectueel niet in wat hij denkt maar in de verhouding tussen wat hij denkt en wat hij doet.[36.]

Op een laag niveau uit dit verlangen naar de revolutionaire daad zich in een stengun-romantiek die zich vooral heeft gericht op de Cubaanse leiders en de Nicaraguaanse *comandantes.* Op een hoger niveau, en dat is het tweede aspect, manifesteert het zich als een hang naar de complete mens, de *uomo universale*, die 's ochtends jaagt, 's middags een staking leidt en 's avonds een *teach-in* toespreekt. In China, meende Simone de Beauvoir, waren generaals en staatslieden tevens geleerden en dichters.[37.] De Vietnamezen waren totale mensen, vond Susan Sontag, en geen versnipperde zoals wij.[38.] Voor García Márquez en Harry Mulisch manifesteerden Fidel en Che deze volmaakte integratie van denken en doen.

Die integratie, ten derde, staat in scherp contrast tot de veronderstel-

de leegheid en vervreemding van de westerse welvaartsstaat waar het bestaan is teruggebracht tot een bloedeloos consumentisme. De braafheid van de burgerlijke democratie heeft de plaats ingenomen van een bezielend geloof. Avond aan avond horen en zien wij dezelfde beleefde opponenten op de televisie terwijl ginds een geheel nieuwe maatschappij uit de grond wordt gestampt. Dat vele westerse intellectuelen goed betaald en geëerd worden in de eigen samenleving brengt hen er toe in de verre revolutie een compensatie te zoeken voor hun comfortabele bestaan hier. Ons aarzelende en halfzachte zelfbeeld steekt pijnlijk af bij de revolutionaire dynamiek. 'Het enorme energieniveau is misschien het eerste wat een bezoeker aan Cuba merkt,' schreef Susan Sontag.[39.] Eigen kritiek op het Westen wordt natuurlijk krachtig ondersteund vanuit het andere kamp. Aldus wordt een spiegelbeeld van ons bleke bestaan gevonden in de Derde Wereld.

In de vierde plaats zijn intellectuelen gehecht aan algemene ideeën en abstracte redeneringen. Alexis de Tocqueville heeft dat reeds opgemerkt in zijn boek *L'ancien régime et la Révolution.* In het hoofdstuk 'Hoe in het midden van de achttiende eeuw intellectuelen (hommes de lettres) de leidende politici van het land werden en wat voor gevolgen dat had' kunnen wij lezen: 'Het beroep van deze schrijvers bracht hen er toe de voorkeur te geven aan algemene en abstracte theorieën en daar blindelings op te vertrouwen.'[40.] Zo verklaarde Bertrand Russell in 1937 dat Engeland moest ontwapenen. 'Mochten Hitlers soldaten ons land binnenvallen, dan zullen wij hen in vriendschap, als toeristen, ontvangen.'[41.] Maar het organiseren van een samenleving lijkt niet op het schrijven van een verhandeling. Wie ideeën laat gelden boven de werkelijkheid moet spoedig zijn toevlucht nemen tot dwang.

Op het niveau van de praktijk, ten vijfde, moet worden genoemd de totalitaire gastvrijheid die iedere bezoekende intellectueel het gevoel gaf dat hij geëerd en belangrijk was. Intellectuelen vinden bevrediging in erkenning. Die kregen zij daar volop. Slechts weinigen bleken daaraan weerstand te kunnen bieden.

Ten slotte verdient nadruk de invloed van het christendom. Het messianistische verlangen naar een betere wereld weerspiegelt zich in de romantische hang naar een harmonieuze samenleving. Door de deconfessionalisering zoeken vele geestelijk ontheemden naar een nieuw ideologisch anker. Het hiernamaals wordt verplaatst naar de Derde Wereld. Beide zijn ver. Van beide weten we weinig. Stalin, Mao, Oom Ho en Fidel: zij werden, ieder op zijn beurt, incarnaties van de Heiland. In haar 'Gebed voor Nicaragua' zegt de bekende Duitse theologe Dorothee Sölle: 'Ho Chi Minh droeg een boerenkiel net als Sandino.'[42.] Het christen-

dom moge voor velen hebben afgedaan, het schuldbesef blijft. Aan het einde van *Het woord bij de daad* schreef Mulisch: 'Zelfs wanneer (...) de (Cubaanse) samenleving zou veranderen in een politiestaat, dan zal dat *onze* schuld zijn, zoals het onze schuld was dat de Russische revolutie stalinistisch misging.'

Na vele jaren van ontbering in dienst van de revolutie werd Alejandro Mayta verlinkt door zijn kameraden. Hij belandde in de Lurigancho-gevangenis: een gruwelijk oord, een hel op aarde. En wat deed deze trotskist daar? Hij begon een winkeltje. 'We hebben een echte revolutie gemaakt,' zei hij trots. 'We kregen het respect van iedereen. Wij kookten het water om vruchtensap en koffie mee te maken (...) Vóór alles hygiëne. En óf het een revolutie was! We organiseerden een systeem van spaarzegels (...) We hebben zelfs een soort bank opgezet want veel gevangenen gaven ons hun geld ter bewaring.'

De boodschap van Vargas Llosa is duidelijk. De Lurigancho-gevangenis staat model voor Peru. De revolutie, dat is alledaagse handelingen goed en gewetensvol verrichten. De mensenrechten worden bevorderd door economische ontwikkeling en niet door geweld, door een parlementaire democratie en niet door de dictatuur van links of rechts. Voor groei en ontplooiing is het nodig dat de loden hand van de ambtenarij wordt gelicht. Progressieve intellectuelen die een grotere rol van de staat voorstaan, schaden de belangen van het Peruaanse volk. Het initiatief moet van onderen komen, niet van boven.

De kandidatuur van Mario Vargas Llosa voor het presidentschap van Peru is een daad van opmerkelijke moed. Of hij in staat zal zijn het geweld van het Lichtend Pad te weerstaan en zijn land uit de chaos te halen, is natuurlijk onzeker. Maar hij verdient een kans. De stem van progressieve intellectuelen zal hij niet krijgen. Hij zal het moeten doen met die van het volk.

Eindnoten:

1. *The Economist,* 2 september 1978; NRC *Handelsblad,* 7 oktober 1978; *Neue Zürcher Zeitung,* 11 januari 1979; *The Financial Times,* 27 november 1984.
2. Zie Mario Vargas Llosa, *De cultuur van de vrijheid en andere essays,* Amsterdam (Meulenhoff), 1989, p. 67.
3. Cees Zoon, 'De Presidentskandidaat', *De Volkskrant,* 9 juni 1989; *The Economist,* 22 april 1989.
4. Zie zijn interview met Maruja Torres in *De Volkskrant,* 11 maart 1989.
5. *De cultuur van de vrijheid,* p. 10.
6. Marcel Niedergang: 'M. Vargas Llosa "sauveur" du Pérou', *Le Monde,* 5 juni 1989.
7. M. Vargas Llosa: 'Nationalisatie ondermijnt prille democratie in Peru', *De Volkskrant,* 8 augustus 1987.
8. 'Round one for democracy', *The Economist,* 18 november 1989; 'Peru kiest bij het IMF eieren voor zijn geld', NRC *Handelsblad,* 5 december 1989.
9. *De cultuur van de vrijheid,* p. 166.
10. Tegen Maruja Torres, *De Volkskrant,* 11 maart 1989.
11. M. Vargas Llosa, 'Herstel democratie geen garantie voor economische hervormingen', NRC *Handelsblad,* 23 februari 1989.

12. Hernando de Soto, *El otro sendero. La revolución informal,* Lima (Instituto Libertad y Democracia), 1987.
13. 'Amerikaanse banken echte profiteurs drugshandel', *De Volkskrant,* 23 december 1989. 'An informal way to grow', *The Economist,* 18 februari 1989.
14. *De cultuur van de vrijheid,* pp. 72-84.
15. Idem, p. 165.
16. Idem, pp. 132-137. Dit essay is eveneens gepubliceerd in *De Volksrant* (24 maart 1984) en in *Encounter* (maart 1985).
17. Idem, pp. 138-142.
18. *De cultuur van de vrijheid,* p. 128.
19. Oxford (Oxford University Press), 1981.
20. New Haven, Conn. (Yale University Press), 1988.
21. Utrecht, (HES uitgevers), 1988.
22. *De Volkskrant,* 28 maart 1988.
23. Amsterdam (De Bezige Bij), 1968.
24. Mulisch, a.w., p. 84.
25. Harry Mulisch, *Over de affaire Padilla. Nawoord bij 'Het woord bij de daad',* Amsterdam (De Bezige Bij), 1971.
26. 'The Role of the intellectual', in: Régis Debray, *Strategy for Revolution,* Londen (Jonathan Cape), 1970, pp. 155-159.
27. Zie J.E. Hallier in *Le Monde,* 14 december 1976.
28. Régis Debray, *L'indésirable,* Paris (Le Seuil), 1975. Ned. vert. *De buitenstaander,* Utrecht/Antwerpen (Bruna), 1977.
29. NRC *Handelsblad,* 30 december 1977.
30. Régis Debray, *La neige brûle,* Parijs (Grasset), 1977.
31. Marc Chavannes, 'Nederland moet blijven', NRC *Handelsblad,* 16 februari 1990.
32. London (Bodley Head), 1984.
33. David Pryce-Jones, 'Cracked by a Sound. Graham Greene in Panama', *Encounter,* februari 1985.
34. Flora Lewis, 'Sartre Traditon', *The New York Times,* 14 juni 1980.
35. National Theatre, 1973; geciteerd in *Encounter*, januari 1988, p. 66.
36. 'The Role of the Intellectual'.
37. Zie Paul Hollander, *Pilgrims on the Run. Ideological Refugees from Paradise Lost,* Londen (Encounter), 1986, *Encounter* Pamphlet Series, nr. 16.
38. Susan Sontag, *Reis naar Hanoi,* Utrecht (A.W. Bruna & Zoon), p. 75.
39. Zie Paul Hollander, 'Pilgrims on the Run'.
40. Alexis de Tocqeville, *L'ancien régime et la Révolution,* Parijs (Gallimard), 1967, p. 232.
41. Zie J.F. Revel, 'Intellectuals in the Dock', *Encounter,* december 1987.
42. Zie *Ander nieuws uit Nicaragua,* december 1986, van de Werkgroep basisbeweging Amsterdam-Managua, p.a. Het Kompas, Haarlemmerdijk 173-175, 1013 KH Amsterdam.

IV Excursie

Op 11 oktober 1988 schreef ik een artikel in NRC *Handelsblad* waarin ik het gedachtengoed van prof. Noam Chomsky aan de kaak stelde. Dat artikel is hieronder in iets uitgebreide vorm afgedrukt. Prof. Chomsky antwoordde met een publikatie in dezelfde krant op 29 december 1988. Mijn repliek, hieronder ongewijzigd afgedrukt, verscheen op 4 januari 1989. De dupliek volgde op 22 februari 1989. Het laatste bedrijf van de discussie vond plaats in Groningen, en wel in het kader van een door de universiteit van die stad georganiseerde conferentie over het thema: kennis en taal. Ik was toen nog minister van Defensie. Mijn inleiding tot dit mondelinge debat, dat op 22 mei 1989 in de Nieuwe Kerk in Groningen heeft plaatsgehad, is hier niet gepubliceerd omdat het een aantal argumenten naar voren brengt die reeds in de twee artikelen worden genoemd.

De wereld volgens Noam Chomsky

De beroemde Amerikaanse hoogleraar in de linguïstiek, prof. Noam Chomsky, heeft in 1988 twee boeken doen verschijnen: *The Culture of Terrorism*[1.] en *The Chomsky Reader*.[2.] Hun publikatie vormt een geschikte aanleiding om de gedachten van deze eigenaardige geleerde over de wereldpolitiek nader te beschouwen. Een uiteenzetting daarvan wordt vergemakkelijkt door de opmerkelijke consistentie van zijn ideeën, zoals die blijken uit deze en vroegere publikaties.

Hieronder zal ik eerst een samenvatting geven van Chomsky's visie op de politiek. Vervolgens wijd ik enige woorden aan de twee zojuist verschenen boeken. Daarna geef ik zijn mening over de tragedie die de Rode Khmers in Cambodja hebben aangericht. Ik bespreek een voorwoord dat Chomsky heeft geschreven voor een boek waarin wordt ontkend dat de gaskamers van de Nazi's hebben bestaan. Ten slotte opper ik een aantal beweegredenen die Chomsky's houding zouden kunnen verklaren.

In navolging van Bakoenin zegt Chomsky dat een kleine minderheid in het bezit heeft weten te komen van de technische kennis en zich zo meester heeft gemaakt van de sociale en economische macht. Zowel onder het staatssocialisme als onder het kapitalisme hebben bureaucratische elites zich aldus privileges toegeëigend. Deze elites zien betrokkenheid van de kiezer bij de politieke besluitvorming als een bedreiging daarvan.

Chomsky wijst de kapitalistische maatschappij af omdat de vertegenwoordigers van het bedrijfsleven de staat beïnvloeden en zo een systeem van onrechtvaardigheid in stand houden. De mens wordt daar in de rol van slaaf gedrongen. Dat er vanuit de kapitalistische samenleving zelf zo weinig tegenactie komt, wijt hij aan de economische groei. ‘Onbeperkte economische groei heeft de fantastische eigenschap ongenoegen tot bedaren te brengen en tegelijkertijd privileges te handhaven.’[3.] Internationaal wordt de kapitalistische maatschappij volgens hem gekenmerkt door imperialistische interventies.

Chomsky's ideale maatschappij is een ‘werkelijk arbeiderssocialisme’, dat wordt gekenmerkt door rechtvaardigheid, menselijkheid, economische vrijheid en de afwezigheid van overheersing. De ware democratie kan alleen tot stand komen door middel van een revolutionair socialisme, waarbij de technocratische elite plaats maakt voor een be-

stuur van arbeiders, de echte producenten, want alleen zij zijn in staat tot werkelijke samenwerking. Alleen in vrijheid komt de mens tot volle ontwikkeling van zijn krachten. Maar het intellectuele toezicht van de regering belemmert die ontwikkeling.

Voor Chomsky is hierbij de rol van de intellectueel cruciaal. Zijn basis is veelal de universiteit. Deze behoort subversief te zijn en een kritische analyse te geven van instellingen en ideologieën, vooral van de Amerikaanse. Alleen op zo'n universiteit kan de intellectueel eerlijk onderzoek doen. Alleen daar kan hij de conventionele wijsheid uitdagen en zich bezig houden met het naderbij brengen van een radicaal alternatieve samenleving. De studentenbewegingen van de jaren zestig waren een aanzet tot die vrije kritische universiteit en de 'waarden-georiënteerde' intellectueel, omdat zij de zelfvoldaanheid van een belangrijk deel van de Amerikaanse samenleving vernietigden en kritisch denken en sociale actie stimuleerden. Maar die aanzet is verzand. In plaats van de 'waardengeoriënteerde intellectuelen' hebben wij nu de 'technocratische en politiek georiënteerde intellectuelen', die een 'seculier priesterschap' vormen ter rechtvaardiging van de heerschappij der rijken en machtigen.

Chomsky heeft in Nederland onder andere bekendheid gekregen door zijn Huizinga-lezing van december 1977.[4.] In die rede vroeg hij naar de rol van de intellectueel in de moderne samenleving. Hij noemde onze intelligentsia een nieuwe klasse, die heerste 'in naam van de kennis' en die een onverbiddelijke realiteit was geworden. Hij gaf toe dat in een democratie de stem van het volk werd gehoord, maar die stem moest dan wel de juiste woorden spreken. Dit vroeg om propaganda, die werd gehanteerd als de hendel van een pomp door hen die de economie beheren. Indoctrinatie vervulde in een democratie dezelfde functie als dwang in een dictatuur. Intellectuelen waren 'experts in het legitimeren'. Zij vestigden een geloof dat de belangen diende van de mensen die de objectieve macht bezaten.

In een totalitaire staat, zo vervolgde de hoogleraar in de linguïstiek, waren de middelen tot indoctrinatie simpel. Intellectuelen dienden daar als spreekbuizen van de officiële leer, die gemakkelijk te herkennen was. Dat gaf zelfs een gevoel van vrijheid. In een kapitalistische maatschappij was de toestand ingewikkelder. Natuurlijk was daar kritiek maar die bleef binnen enge grenzen. De grondbeginselen van het propagandasysteem van de staat werden door de critici immers als vaststaand aangenomen. 'Het democratische systeem van beheersing van het denken is verleidelijk en onweerstaanbaar. Hoe heftiger het debat, des te beter het propagandasysteem wordt gediend, omdat de stilzwijgende, onuitge-

sproken veronderstellingen dan het stevigst worden ingehamerd.'[5.] Deze methode van de 'geveinsde afkeuring' was kenmerkend voor het democratische propagandasysteem. Aldus Chomsky te Leiden in 1977.

Omdat deze stelling centraal staat in het denken van Chomsky past hier wellicht een opmerking. Natuurlijk is het waar dat 'het bouwen van toestemming de essentie van het democratische proces uitmaakt', zoals hij zegt. Roosevelt bouwde toestemming voor de New Deal in de Verenigde Staten. Churchill bouwde toestemming voor het voortzetten en winnen van de Tweede Wereldoorlog. Adenauer, De Gasperi en Schuman bouwden toestemming voor de EEG. Het eerste kabinet-Lubbers werd verweten dat het te weinig toestemming bouwde. Dan heette het dat het maatschappelijke draagvlak te klein was. In een democratie is zonder toestemming geen enkele omvangrijke onderneming mogelijk. Wie zich keert tegen het bouwen van toestemming verzet zich tegen elke vorm van effectief gezag. Daarnaast geeft Chomsky in twee opzichten een karikaturale voorstelling van zaken. In de eerste plaats kan men in de Iran-contra- en Watergate-affaires de Amerikaanse media nauwelijks van 'geveinsde afkeuring' betichten. En er zijn meer voorbeelden; men kan gerust stellen dat de Amerikaanse pers juist de meest levendige en kritische ter wereld is. In de tweede plaats gaat Chomsky er aan voorbij dat het Amerikaanse belang kan samenvallen met een veel groter belang. Dat gold vooral voor de periode 1945-1955, die de meest creatieve van de Amerikaanse buitenlandse politiek is geweest. De NAVO, de Marshallhulp, de Wereldbank en het IMF werkten misschien ten voordele van hen die in de Verenigde Staten 'objectieve macht bezaten', maar die organisaties dienden vooral een breder belang: dat van de Westerse democratieën en van de wereldeconomie. De luchtbrug naar Berlijn, de oorlog in Korea en de onafhankelijkheid van de Filippijnen - in wiens belang waren die? Zeker, geen democratie zonder toestemming. Maar om welke toestemming gaat het?

Tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben de intellectuelen de VS de oorlog in Europa helpen binnenleiden, zei Chomsky in zijn Huizinga-lezing. De Britse propagandamachine met zijn produktie van 'Moffengruwelen' was daarbij uiterst effectief gebleken. Wat wil hij daarmee zeggen? Dat de VS zich afzijdig hadden moeten houden? Dat de fusillering van Belgische burgers door de Duitsers niet heeft plaatsgehad? Chomsky blijft hier steken in insinuaties. *'Brainwashing under freedom'* ligt aan de basis van de 'catastrofe van de Westerse beschaving van de twintigste eeuw,' zegt Chomsky met overslaande stem.[6.]

The Culture of Terrorism is een verzameling artikelen die voornamelijk

gaan over de bemoeienis van de VS met Centraal-Amerika. Het artikel waarnaar het boek is genoemd, betreft niet Libië of de IRA maar Amerika. Daar ‘telt niets behalve het succes van het geweld’. Met lompe ironie vermeldt Chomsky dat Pol Pot-achtige gruweldaden in El Salvador en Guatemala een bewijs zijn van ‘onze diepgevoelde betrokkenheid bij democratie en de rechten van de mens’. Dit ‘opmerkelijke systeem van intellectuele zelfverdediging’ slaagt erin elke misdaad, hoe grotesk ook, in alle gemoedsrust te absorberen. Mocht de lezer enige moeite hebben dit te herkennen als een beschrijving van de VS dan ligt dat misschien aan ‘het hulpmiddel van historisch geheugenverlies en tunnelvisie dat in intellectuele kringen wordt gebezigd’. Vele pagina's van *The Culture of Terrorism* besteedt hij aan de misdaden en wreedheden van de contra's in Nicaragua en van de regering van Duarte in El Salvador. Zonder twijfel hebben zeer vele gruweldaden plaats gehad. Maar waar is de andere kant? Moeten wij geloven dat ‘Sandinistische troepen in een veldtocht nooit halt hielden bij het huis van een boer anders dan na toestemming van een officier - en dan alleen om buiten te wachten op water om te drinken’? Chomsky slikt het als zoete koek.[7.]

Grote delen van Latijns-Amerika worden inderdaad gekenmerkt door bijna feodale economische en sociale verhoudingen en alledaags geweld. Maar die hangen niet noodzakelijk samen met de politiek. De oorzaken van die explosieve cocktail zijn niet gemakkelijk te onderkennen. De aard van de Spaanse kolonisering - of van de Spanjaarden zelf - heeft daar waarschijnlijk iets mee te maken. Misschien is de Indiaanse erfenis mede een oorzaak. De *gringo* heeft er echter niets mee van doen. In de jaren vijftig had een vreselijke burgeroorlog plaats in Colombia, die preuts ‘la violencia’ wordt genoemd. Die was niet ‘made in USA’. Evenmin is het grootgrondbezit in El Salvador dat. De dictatuur in Latijns-Amerika is van eigen makelij. Maar Chomsky lijkt de VS als nagenoeg de enige actor ter wereld te beschouwen.

De haat-liefdeverhouding tussen de Verenigde Staten en Latijns-Amerika is zo ingewikkeld en zwaar van emoties dat de Amerikanen nauwelijks iets goeds kunnen doen. Hun fouten zijn ook onmiskenbaar. Men kan het met rede oneens zijn met het leggen van mijnen in de havens van Nicaragua. Maar Chomsky sluit zijn ogen voor de daden en bedoelingen van de Sandinisten en bederft zo zijn pleidooi. De Sandinisten hebben hun afkeer van het meerpartijenstelsel nooit onder stoelen of banken gestoken. Chomsky wil de stem van het volk kracht bijzetten. Hij had wat meer kunnen luisteren naar die mensen in Nicaragua die nee zeggen tegen zowel Sandinisten als contra's.

Chomsky gooit met citaten en feiten als een op hol geslagen PC. Een

veelheid van voetnoten moet de schijn van nauwkeurigheid wekken. Maar sommige feiten zijn aantoonbaar onjuist. Zo leest men hier voor het eerst dat de CIA in 1958 een invasie van Indonesië sponsorde, en men kan toch evenmin volhouden dat het de Vietnamoorlog was die de Japanse economie in een hogere versnelling bracht. Zulke 'feiten' doen twijfelen aan de juistheid van andere. Chomsky schrijft dat het volk van Nicaragua moet worden gestraft 'voor het misdadige streven van de Sandinistische regering middelen naar de arme meerderheid te sluizen'. Zulke *overkill* overtuigt niet. Erger, het verveelt. En waar hij het heeft over het 'merkwaardige amalgaam van maoïsme en hedendaags neoliberalisme-neoconservatisme' wordt hij onbegrijpelijk.

The Chomsky Reader bestaat uit oude artikelen en toespraken, behalve een stuk over Guatemala van 1986 en, vermoedelijk, het ongedateerde interview waarmee het boek begint. Het valt uiteen in twee delen. Het eerste deel bevat algemene artikelen, zoals over 'Taal en vrijheid' en een interessante verhandeling uit 1968 over de lotgevallen van het anarchisme tijdens de Spaanse burgeroorlog. Het tweede deel betreft de rol van de Verenigde Staten in de wereld. Daar is het van hetzelfde laken een pak. Chomsky is vóór alles consequent. Door het Nationale Bevrijdingsfront van Vietnam te vernietigen, hebben de VS ervoor gezorgd 'dat alleen de hardste en meest autoritaire elementen in Indochina zouden overleven'. Dus geen Amerikaanse interventie, geen bootvluchtelingen? Waarom trokken miljoenen Vietnamezen dan van het noorden naar het zuiden in de jaren vijftig? In Cambodja heeft het Amerikaanse bombardement de Rode Khmer de 'psychologische ingrediënten (verschaft) voor een geweldddadige, wraakzuchtige en niet aflatende sociale revolutie'. Hebben de Duitsers, hebben de Japanners één vijfde van hun eigen bevolking afgeslacht na de Tweede Wereldoorlog? Zo niet, waarom de Rode Khmer na de aftocht van de Amerikanen wel? En zo gaat Chomsky door, stelling na bizarre stelling, zonder ooit een grein van twijfel. Over Cambodja merkt hij bijvoorbeeld op dat 'weinig goed geïnformeerde commentatoren hierover ernstig van mening kunnen verschillen'.

Chomsky zal misschien beweren dat die massaslachting onder Pol Pot nog nooit is aangetoond. Het loont de moeite zijn gedachtengang hierover uit te pluizen. Zijn oorspronkelijke visie op de Cambodjaanse tragedie is te vinden in een artikel dat hij te zamen met Edward Herman in 1977 schreef in het Amerikaanse weekblad *The Nation.*[8.] Daarin bespreekt hij drie boeken over Cambodja, alle gepubliceerd nadat de Rode Khmer in april 1975 aan de macht was gekomen. Het eerste boek ver-

meldt de genocide in Cambodja onder het regime van Pol Pot. Chomsky vecht het aan want de schrijvers gaan voorbij aan de Amerikaanse bombardementen, gebruiken twijfelachtige bronnen of citeren verkeerd. Het is niet meer dan 'derderangspropaganda'. Het tweede boek geeft daarentegen een 'zeer gunstig beeld van de plannen en het beleid van de Cambodjaanse revolutionairen' (dat wil zeggen Pol Pot c.s.) en is gebaseerd op een 'grote verscheidenheid van bronnen'. Chomsky gispt de *Wall Street Journal* die in een hoofdartikel over dit tweede boek 'alleen al het idee dat de Rode Khmer een constructieve rol kon spelen met minachting van de hand wees'. In het algemeen, vindt Chomsky, hebben de westerse massamedia een gunstig beeld van Cambodja voor het grote publiek verborgen gehouden.

Het derde boek dat hij bespreekt is van François Ponchaud, *Cambodge année zéro*,[9] het eerste relaas van Pol Pots gruwelen dat internationale bekendheid verkreeg. Chomsky is hier voorzichtiger. Ponchauds boek is het lezen waard maar 'de serieuze lezer treft veel aan dat hem op zijn hoede doet zijn'. Ook Ponchaud is volgens Chomsky onbetrouwbaar waar het citaten en getallen betreft. Dat geldt vooral waar hij afgaat op verhalen van vluchtelingen. Immers, 'vluchtelingen die door westerlingen of door Thais worden geïnterviewd hebben er belang bij de Cambodjaanse revolutionairen van onmenselijkheden te betichten'. Ponchauds boek getuigt van een anticommunistisch vooroordeel, meent Chomsky.

Wat vindt Chomsky zelf? Hij zegt niet te weten waar de waarheid ligt te midden van zulke verschillende schattingen. Maar die opmerking is niet meer dan een formaliteit. Want het beeld van 'de beweerde gruwelen van de Rode Khmer' berust op een 'ernstige verdraaiing van het beschikbare bewijsmateriaal'. 'Terzake kundige specialisten' hebben geconcludeerd dat het aantal executies 'slechts in de duizenden liep en dat zij plaatshadden in gebieden waar de invloed van de Rode Khmer gering was en de ontevredenheid van de boeren groot'. De eigenlijke schuldigen zijn de Amerikanen, die met hun bombardementen Cambodja veranderden in een land van 'moordpartijen, hongersnood en ziekten'.

Deze visie veranderde met de tijd slechts weinig. In een gesprek met Régis Debray in 1979 liet Chomsky zich ironisch uit over westerse intellectuelen die te veel ruchtbaarheid zouden geven aan de Cambodjaanse genocide.[10] Zijn boek *The Political Economy of Human Rights*, eveneens van 1979, was sarcastisch over degenen die voorspelden dat na de Amerikaanse terugtocht uit Vietnam op bloedige wijze zou worden afgerekend met niet-communistische leiders en intellectuelen. Hij noemde dat 'het geval van het ontbrekende bloedbad'.[11] In 1985 schreef hij een

artikel over Cambodja[12.] waarin hij de Amerikaanse bombardementen weer als oorzaak aanwees en een vergelijking trok met de rekeningen die in Frankrijk na de bevrijding in 1944 werden vereffend, 'toen dat land zich onder Amerikaans civiel-militair bestuur bevond'.

In *Peacework*, het blad van de American Friends Service Committee (een door de Quakers geïnspireerde organisatie voor internationale hulp), stelde Ed Lazar in 1987 de vraag waarom de Amerikaanse vredesbeweging zo weinig aandacht had gegeven aan de massaslachting van de Rode Khmer. Hij merkte zelf op: 'Soms is een merkwaardig soort imperialisme aan het werk bij de Amerikaanse vredesbeweging, die beweert dat andere landen niet in staat zijn destructief beleid te verzinnen, en dat alle kwaad voortkomt uit de Verenigde Staten.'[13.] Als om Lazars stelling te bewijzen, schreef Chomsky in het volgende nummer dat de propagandacampagne over de gruweldaden van de Rode Khmer een factor was die het de VS mogelijk maakte 'massale slachtingen in Centraal-Amerika te organiseren en te ondersteunen, die naar omvang en aard een vergelijking met Pol Pot kunnen doorstaan'.

Hoe verhoudt Chomsky zich tot die andere genocide? Op 29 december 1978 publiceerde *Le Monde* een brief van Robert Faurisson onder de titel 'Het probleem van de gaskamers of het gerucht van Auschwitz'. In zijn brief ontkende deze professor in de literatuurwetenschap aan de Universiteit van Lyon dat de gaskamers van de Nazi's ooit hadden bestaan. De brief besloot als volgt: 'Het niet-bestaan van de "gaskamers" is goed nieuws voor de arme mensheid. Goed nieuws dat men ten onrechte langer verborgen zou houden.' In een eerdere brief aan *Le Monde* (van 1 november 1978) had hij geschreven: 'Hitler heeft nooit bevolen noch toegestaan dat iemand werd vermoord wegens godsdienst of ras.' Een aantal organisaties van verzetstrijders en Nazi-slachtoffers klaagde hem aan wegens smaad en de universiteit van Lyon schorste hem. Daarom tekenden vijfhonderd intellectuelen, waaronder zowel strijders voor burgerrechten als mensen uit radicaal-linkse hoek, een petitie tegen die schorsing. Een van hen was Chomsky.[14.]

Faurisson heeft zijn stelling te zamen met een uitvoerige polemiek in november 1980 gepubliceerd bij de anarchistische uitgeverij La Vieille Taupe ('De oude mol') in Parijs. Hij zette daarin uiteen dat de gaskamers en de holocaust 'de mythe van de eeuw' vormden. Dat zoveel mensen in Auschwitz waren omgekomen kwam volgens Faurisson door de tyfus die daar heerste. 'Eenvoudige wetten van scheikunde maken het geloof in de moorddadige "gaskamers van Hitler" onmogelijk,' schreef hij. Faurisson schijnt ook een boek te hebben gescheven met de titel *Is het*

dagboek van Anne Frank echt? Wat daarin staat, laat zich raden.

Faurissons boek over de gaskamers droeg een ingewikkelde titel: *Pleidooi ter verdediging tegen hen die mij van geschiedvervalsing betichten.* Het had een voorwoord van Chomsky met een even ingewikkelde titel: 'Enkele eenvoudige opmerkingen over het recht van vrije meningsuiting'. Chomsky schreef zijn voorwoord alleen om dat recht te verdedigen; van het werk van Faurisson wist hij weinig. Hij kon ook geen bijzonder licht laten schijnen op het onderhavige onderwerp. Men moest zijn woorden niet in een ander kader plaatsen dan waarin zij waren geschreven. Het recht van vrije meningsuiting moest juist in het geval van schokkende ideeën krachtig worden verdedigd. Het was namelijk al te gemakkelijk die vrijheid te verdedigen in het geval van hen die niet behoefden te worden verdedigd. Zelfs indien Faurisson een verwoed antisemiet of fanatieke Nazi-aanhanger was geweest, dan nog zou dat van geen belang zijn voor de verdediging van diens burgerrechten. Maar hij kon niets in het werk van Faurisson vinden dat op antisemitisme wees. 'Voor zover ik kan oordelen is Faurisson een tamelijk apolitiek soort liberaal,' schreef Chomsky.

In het voorbijgaan kreeg de Franse intelligentsia ervan langs. De traditie van burgerrechten was daar verre van stevig gevestigd en totalitaire neigingen hadden haar gedurende vele jaren geteisterd. Vele Franse intellectuelen waren er dol op in de pas te lopen en hadden zich laten verleiden tot leninisme uit minachting voor de eenvoudige beginselen van de vrijheid van grondrechten. Dat Faurisson in Frankrijk zo was aangevallen kwam wellicht door schuldgevoelens over de Vichytijd, het gebrek aan protest tegen de oorlog in Indochina of het oude antisemitisme dat nu de kop weer opstak, aldus Chomsky.

Heeft Chomsky beseft in welk gezelschap hij zich begaf? In zijn voorwoord noemde hij Arthur Butz, de leider van de Amerikaanse 'no holocaust'-school. Butz en Faurisson geven de *Journal of Historical Review* uit. In het tweede nummer daarvan schreef Faurisson over de 'leugen van de holocaust': 'Deze leugen is grotendeels van zionistische oorsprong (...) waarvan de staat Israël de meeste vruchten plukt. De belangrijkste slachtoffers van bedrog zijn het Duitse volk (...) en het hele Palestijnse volk.'[15.] Kende Chomsky deze uitspraken?

Het Engelse weeklad *The New Statesman* publiceerde op 2 november 1979 een artikel over de 'no holocaust'-school van de hand van Gitta Sereny. Naar aanleiding van dit artikel schreef Faurisson een brief aan dit weekblad met de mededeling: 'Chomsky is op de hoogte van mijn onderzoek naar wat ik het "gaskamer en genocide"-bedrog noem. Hij bracht mij ervan op de hoogte dat Gitta Sereny mijn naam had genoemd

in een artikel in uw blad. Hij zei mij dat “op een buitengewoon incorrecte manier” naar mij was verwezen.’ Volgens deze brief stond Chomsky in direct contact met Faurisson.

Chomsky was ook bevriend met de linkse Franse socioloog Serge Thion, die in een boek over de Faurisson-affaire probeerde het ‘debat’ over het al dan niet bestaan van de gaskamers een wetenschappelijk voorkomen te geven. Hun vriendschap dateerde van de protesten tegen de Vietnamoorlog waaraan beiden deel hadden genomen. Het was Thion die Chomsky om het voorwoord van Faurissons boek had gevraagd.

In een brief aan het Franse dagblad *Libération* van 7 maart 1979 schreef Pierre Guillaume, de eigenaar-uitgever van La Vieille Taupe, dat de constante overbelichting van het Nazisme politiek ongewenst was. Zij verving de analyse van ‘werkelijke problemen’. Guillaume zag Hitler liever als ‘dood en voorbij’. Daarom was hij ook tegen het vertonen van de film *Holocaust.* Chomsky heeft ook zelf een boek in Franse vertaling bij La Vieille Taupe laten verschijnen. Kende Chomsky zijn uitgever dan niet?

In mei en juni 1981 stond Faurisson terecht wegens drie aanklachten. De eerste was wegens laster. De tweede ging over de sociale verantwoordelijkheid van de historicus. De derde betrof een radiouitzending van 17 december 1980 waarin hij de substantie van zijn artikel in de *Journal of Historical Review* herhaalde: het was alles een gigantische politieke en financiële zwendel ten voordele van Israël en ten koste van de Duitsers en de Palestijnen. Alle drie de aanklachten werden bewezen geacht.

In de zomer van 1980 schreef Chomsky aan W.D. Rubinstein, lector in de sociologie aan de Deakin-universiteit in Australië, dat een ontkenning van het bestaan van de gaskamers of van de holocaust nog geen antisemitisme betekende. ‘Evenmin impliceert de stelling dat de holocaust (...) wordt misbruikt, en nog wel op doortrapte wijze, door verdedigers van Israëlische onderdrukking en geweld, op zichzelf antisemitisme.’[15.]

Maar Faurisson en zijn medestanders kunnen niet worden vrijgepleit van een antisemitisme dat zich vermomt als antizionisme. Door zijn reputatie heeft Chomsky hen een gehoor verschaft dat zij anders nooit zouden hebben gehad. Faurisson een ‘tamelijk apolitiek soort liberaal’ noemen is naïef of erger.

Chomsky schrijft dat Faurisson in de VS beter zou zijn behandeld dan in Frankrijk. In Amerika wordt immers aanhangers van de ‘no holocaust’-school en optochten van neo-nazi's geen strobreed in de weg gelegd. Hoe valt die vrijheid van meningsuiting echter te rijmen met de

‘brainwashing under freedom’ die het Amerikaanse opinieklimaat volgens hem bepaalt?

Wat bezielt Chomsky zulke politieke stellingen te betrekken? Wat motiveert hem? Verschillende mogelijkheden dienen zich aan. De eerste is dat hij een dalende wetenschappelijke produktie tracht te compenseren door buitenissige politieke standpunten. Vakgenoten beweren echter dat zijn werk nog steeds van hoog niveau is, hoewel zijn grote ontdekkingen achter hem liggen.

Verreweg het meest interessante deel van de *Reader* is het interview waarmee het opent. Daarin vertelt Chomsky over zijn achtergrond, die werd gevormd door het culturele zionisme van een gemeenschap van immigranten, waardoor hij ook zeer thuis is in de joodse en Hebreeuwse literatuur. Over zijn jeugd zegt hij: ‘Ik ben altijd op de hand van de verliezer geweest. (...) Sinds ik politiek bewust werd, heb ik mij altijd alleen gevoeld of deel van een zeer kleine minderheid.’ Voelt hij zich een profeet die met Jahweh heeft gesproken en die het recht en de plicht heeft de machtigen der aarde te wijzen op hun zondigheid?

Een derde mogelijkheid is dat Chomsky een extreem geval van joodse zelfhaat is. Wat betreft martelingen meent hij dat de Israëliërs ‘in bruutheid alles wat wij van Vietnam weten verre overtreffen’.[16.] Zijn ‘oplossing’ voor het Palestijns-Israëlische conflict is een federale structuur van ‘gedeeltelijk autonome gemeenschappen’, gebaseerd op binationaliteit, binnen de grenzen van Palestina (dat wil zeggen Israël plus de westelijke Jordaanoever). Het recht op terugkeer dat Israël alle joden gunt, is volgens hem het fundamentele obstakel voor vrede in het gebied.[17.] Wie zaken van defensie, politie en immigratie mag uitmaken, laat hij in het ongewisse. Zijn ‘oplossing’ zou het einde van de staat Israël betekenen, een soort ‘Endlösung’ dus. Maar voor de vaststelling van de joodse zelfhaat is een psychiatrisch onderzoek nodig. Het is een onwerkbare hypothese.

Chomsky streeft naar een ‘echte libertaire socialistische revolutie’ Met Rosa Luxemburg droomt hij van de ‘creatieve, spontane, zelfcorrigerende kracht van de massale actie’. Is hij een anarchist? Hij houdt niet van hun negatieve houding ten opzichte van de wetenschap. Toch was hij een der goeroes van de revolutionaire romantiek der jaren zestig, die de rol van de zwaartekracht in de zaken van deze wereld verwaarloosde.

Een interessante vijfde hypothese komt van bovengenoemde W.D. Rubinstein.[15.] Hij vat Chomsky's *Weltanschauung* als volgt samen. De algemeen aanvaarde bronnen van nieuws verdraaien alle de werkelijkheid. Deze bronnen bevinden zich hoofdzakelijk in de Verenigde Staten en in West-Europa. Zij dienen de belangen van de heersende elite die tot

in de kern bedorven en duivels slim is. De basis van deze elite en dus van de haar dienende media is economische macht. De desinformatie van de westerse pers is zo universeel dat slechts een handvol verlichte geesten dat door heeft. Deze *illuminati* worden alleen geduld zolang ze in het duister blijven. Chomsky vecht een eenzame en dappere strijd tegen die duisternis. De westerse media verzinnen of overdrijven moordpartijen om de aandacht af te leiden van de echte massaslachtingen. Voor Faurisson was de holocaust zo'n verzinsel, voor Chomsky de genocide in Cambodja.

De hypothese van Rubinstein is aantrekkelijk want zij wordt geschraagd door veel wat Chomsky zelf beweert. Het is een *Weltanschauung* met zeer oude wortels. Zij gaat terug op het gnosticisme, op het manicheïsme, op de Kabbala en op de laster van de 'Protocollen van de wijzen van Zion'.

Een verklaring die deze hypothese ondersteunt is door prof. Frits Staal geopperd.[18.] Volgens hem zegt Chomsky zelf dat er een verband bestaat tussen zijn filosofie en zijn politieke activiteit. Dat verband zou het volgende zijn. Met empirisch onderzoek naar de taal heeft Chomsky aangetoond dat de mens niet als *tabula rasa* wordt geboren maar dat hij een algemeen substraat van begrippen meekrijgt. Daaruit volgt dat hij zich kan en moet verzetten tegen indoctrinatie die indruist tegen dat algemene substraat. Het is een visie die teruggaat op Plato. Zoals Socrates vroedvrouw was bij het ter wereld brengen van inzicht, zo is Chomsky nu bezig de *'brainwashing under freedom'* te bestrijden.

Ten zevende is er de visie die Chomsky beschouwt als de archetypische vervreemde intellectueel, de culturele masochist die gelooft in de nieuwe maatschappij van de Sandinisten, kortom de Westerse intellectueel die lijdt aan doodsdrift.[19.] Dit is eigenlijk een algemene vorm van de joodse-zelfhaathypothese.

Maar misschien is het een veel eenvoudiger syndroom. Wat opvalt in de discussies die Chomsky met anderen voert, is de toon van agressieve verontwaardiging die hij aanslaat zodra hij geen gelijk krijgt. Zo beschuldigt hij Rubinstein van een totalitaire mentaliteit en van een visie die kenmerkend is voor Nazi's en stalinisten. In zijn inleiding tot de bundel die Chomsky's Huizinga-lezing bevat schreef de Leidse hoogleraar in de geschiedenis prof. H.L. Wesseling dat hij in de eerste helft van 1978 een uitvoerige briefwisseling met Chomsky voerde. De reden daarvan was Wesselings ergernis over de vergelijking die Chomsky in zijn toespraak had gemaakt tussen de VS en Nazi-Duitsland. 'Mijn onbegrip voor zijn argumenten wond Chomsky buitengewoon op, met als gevolg dat zijn brieven een steeds grimmiger inhoud en een steeds heftiger toon kregen,' zo schreef Wesseling.

Het soort linguïstiek dat Chomsky beoefent, heeft veel weg van logica. Uit bepaalde uitgangspunten worden stellingen streng logisch afgeleid. Voor sommige standpunten van Chomsky valt wat te zeggen. Inderdaad maken de media zich soms schuldig aan stemmingmakerij. Inderdaad moet iemand ook impopulaire gedachten kunnen uiten. Maar door daar *rücksichtslos* consequenties uit te trekken gaat Chomsky over alle schreven, vervuld van irritatie over de domoren die niet bij machte zijn eenvoudige logische verbanden te zien. Volgens deze hypothese zou Chomsky dus aan een soort beroepsdeformatie lijden.

Alleen Noam Chomsky zelf kan ons zeggen welk van deze veronderstellingen waar is. De lezer van zijn buitenissige artikelen kan slechts betreuren dat deze 'Einstein van de linguïstiek' zijn grote intellectuele gaven niet op een meer produktieve wijze weet aan te wenden.

*

Op 29 december 1988 heeft prof. Noam Chomsky commentaar gegeven op mijn eerdere artikel over zijn gedachtenwereld. Dat commentaar vraagt om een repliek. Ik beperk mij tot een paar hoofdpunten.

Chomsky's meningen zijn zo extreem dat hij zich buiten de werkelijkheid plaatst. Dat is de kern van mijn kritiek. Zijn commentaar toont dit ook aan. In mijn artikel vroeg ik aandacht voor het voorwoord bij Faurissons boek, waarin het bestaan van de Nazi-gaskamers wordt ontkend. Dat voorwoord is door Chomsky geschreven - met dit of een ander doel, dat is om het even. Hieruit leidt Chomsky af dat ik reden heb gehad 'om de zaak-Faurisson een enorme publiciteit te bezorgen'. Wat mag die reden zijn geweest? Chomsky impliceert dat ik mij de denkwijze van de Nazi's eigen zou hebben gemaakt. Een onzindelijke redenering.

Volgens het verzoekschrift ten behoeve van Faurisson, waaronder Chomsky's handtekening als eerste staat, heeft Faurisson sinds 1974 'uitgebreid historisch onderzoek gedaan naar de "kwestie van de holocaust".' Dat 'onderzoek' van Faurisson spot met alle regels van de wetenschap. Op grond van een kop op de voorpagina van de *Daily Express* van maart 1933 concludeerde hij dat de joden reeds toen Hitler de oorlog hadden verklaard. De kop luidde: 'Judea declares war on Germany'; het artikel ging over een boycot van Duitse goederen door de joden in Palestina. Faurisson suggereert daarmee dat de joden erom vroegen.

In het voorjaar van 1985 deelde Faurissons uitgever Pierre Guillaume folders uit vóór de bioscoop waar de film *Shoah* werd vertoond. De folders hekelden de 'politiek-financiële zwendel' van hen die beweren dat de Nazi's joden zouden hebben vermoord.[20.]

Ik herhaal: Faurisson en Guillaume vormen een onsmakelijk duo en het is onbegrijpelijk dat Chomsky zich met hen heeft willen encanailleren. Hij heeft hun zo prestige verschaft. Dat is niet de constatering van ‘een Russische volkscommissaris’, waarmee Chomsky mij vergelijkt, maar van Pierre Guillaume zelf.[21.]

Chomsky beweert dat het hem slechts om de vrijheid van meningsuiting was te doen. Op 26 april 1977 werd in New York een bijeenkomst gehouden om te protesteren tegen de benoeming van de ‘oorlogsmisdadiger’ Henry Kissinger als hoogleraar aan de Columbia-universiteit. De belangrijkste spreker op die bijeenkomst was Chomsky.[22.]

Chomsky is ook de man die in zijn *American Power and the New Mandarins* (1968) over de voorstanders van de Vietnamoorlog schreef: ‘Door te veronderstellen dat een debat over bepaalde zaken legitiem is, heeft men zijn menselijkheid reeds verloren.’[23.]

Volgens Chomsky zijn in het Midden-Oosten de laatste vijftien jaar ‘mogelijkheden voor vrede met een zekere mate van rechtvaardigheid (...) telkenmale door de Amerikaans-Israëlische afwijzing geblokkeerd’. Inderdaad schreef hij dit in 1984 en niet in 1968, zoals Chomsky mij voor de voeten werpt. Ik erken dat graag. Maar in beide jaren was deze uitspraak even extreem als onwaar. Telkenmale (‘in every instance’)? Ooit gehoord van het ‘Afwijzingsfront’ van Arabische staten? Ik herhaal: Chomsky's oplossing voor het Palestijns-Israëlische conflict - een federale structuur gebaseerd op binationaliteit - zou het einde van de staat Israël betekenen.

Over Centraal-Amerika schreef ik: ‘Zonder twijfel hebben zeer vele gewelddaden plaatsgehad,’ daarbij doelend op de contra's in Nicaragua en de regering-Duarte in El Salvador. Toch kenschetste Chomsky mij als ‘apologeet van zware misdaden’. Het is een buitensporige beschuldiging zonder spoor van bewijs. Chomsky zou wat meer moeten luisteren naar de politieke partijen in Nicaragua die tegen de Sandinisten zijn en toch niets van de contra's moeten hebben. Maar voor hem bestaat er geen middenweg.

In juni 1977 publiceerden Chomsky en Herman hun befaamde overzichtsartikel over de Cambodjaanse moordpartij in het Amerikaanse weekblad *The Nation.* Het optimistische rapport van de Quaker-delegatie betrof inderdaad niet Cambodja, zoals ik schreef, maar Vietnam. Ook dat erken ik graag. Maar dit doet niets af aan het feit dat het gehele artikel is doorschoten met scepsis ten aanzien van de omvang van die massamoord. Zo schreven zij: ‘De “slachting” door de Rode Khmer is een verzinsel van Moss en de New York Times.’[24.] (Robert Moss is de redacteur van het Britse *Foreign Report.*)

Ik ben niet de enige die zo oordeelt. Chomsky geeft in NRC *Handelsblad* hoog op van Rod Nordland als een 'zeer gerespecteerde correspondent van *Newsweek*'. Welnu, wat vindt Nordland van Chomsky's analyse over Cambodja? 'Critici zoals Noam Chomsky hebben getracht, met retorische gymnastiek maar met weinig of geen ervaring uit de eerste hand, de Cambodjaanse verschrikkingen te bagatelliseren als niets anders dan een door de oorlog veroorzaakte hongersnood, die is overdreven door een vooringenomen westerse pers en over hun toeren geraakte vluchtelingen.'[25.]

Volgens Chomsky heeft het Amerikaanse bombardement de Cambodjanen de psychische ingrediënten gegeven voor een moordzuchtige reactie. Die redenering is ongeloofwaardig. Mensen die een bombardement hebben doorstaan, beginnen niet hun onschuldige medeburgers op zeer grote schaal af te slachten - althans niet om die reden. Die gedachtenkronkel wordt ook ontkend door Dith Pran, wiens lotgevallen het verhaal vormen van de film *The Killing Fields.* Op 10 februari 1988 zei hij in de Tweede Kamer: 'De genocide is het resultaat van de ideologie van Pol Pot. Hij heeft in China, Rusland en Frankrijk gestudeerd en wilde graag op Ho Chi Minh lijken. Zijn ideologie is te omschrijven als een communistische, radicale ideologie, gevoed door Franse ideeeën en een krankzinnig soort nationalisme.'[26.] Weer probeert Chomsky zijn eigen land de schuld in de schoenen te schuiven.

In het in november 1979 verschenen nummer van het Franse blad *Change* zei Chomsky: 'Ten aanzien van Cambodja hebben wij een van de grootste publiciteitscampagnes van de geschiedenis meegemaakt.' In de eerste plaats is deze uitspraak feitelijk onjuist. Juliet Golden (verbonden aan het Cambodia Information Center) heeft geteld hoeveel artikelen de *New York Times*, de *Washington Post, Time, Newsweek* en de *Far Eastern Economic Review* tussen 1975 en 1978 aan Cambodja hebben gewijd. Dat aantal is gering. Het keerpunt kwam met de veroordeling van de Rode Khmer door Vietnam in april 1978. Totdien geen spoor van een perscampagne. Was die er maar geweest!

In de tweede plaats suggereert hij dat die 'publiciteitscampagne' is opgezet om de aandacht af te leiden van de moordpartijen op Timor. Hier komen we bij Chomsky's hoofdstelling, die hij in hetzelfde nummer van *Change* als volgt formuleert: 'Vergeleken met het Amerikaanse systeem was het systeem van het *Dritte Reich* armzalig en naïef in zijn propaganda.' Hij doelt hier op het 'bouwen van toestemming' waarmee de dominante elite de bevolking onder controle houdt wanneer dat met geweld niet meer wil lukken.

Ook al verwijt Chomsky mij 'de typische houding van de volkscom-

missaris', ik herhaal dat het 'bouwen van toestemming' een absolute noodzaak is voor iedere politicus die effectief wil zijn. Het betekent andere mensen voor een standpunt winnen. Zo regeerden De Gaulle en Adenauer; zo deed Roosevelt dat met zijn beroemde radiotoespraken. Wie geen 'toestemming bouwt', mist het maatschappelijk draagvlak dat onontbeerlijk is voor ieder doeltreffend beleid.

Chomsky beweert dat de Amerikaanse elite de media naar haar hand weet te zetten om zo haar privileges veilig te stellen. Maar wat maakten die media van het Tet-offensief van de Vietcong in januari 1968? Dat offensief werd door hen afgeschilderd als een evidente nederlaag voor de Amerikanen en de Zuidvietnamezen. Die beeldvorming was onjuist: het tegenovergestelde was het geval, en het betekende het einde van de Vietcong als coherente organisatie. Maar Tet was niettemin het psychologische keerpunt van de oorlog. Was die berichtgeving in het belang van de Amerikaanse elite?[27.]

Zoals ik eerder schreef, maken de media zich inderdaad soms schuldig aan stemmingmakerij. Maar Chomsky gaat over alle schreven. Hij zei: 'Het is treffend hoe de ontdekking van de Goelag plaatshad aan het einde van de Vietnamoorlog toen het goed uitkwam de aandacht af te leiden naar andere verschrikkingen (...) Tenslotte doet het er weinig toe of de feiten waar zijn of niet. (...) Als de gruweldaden bestaan, zoveel te beter, men maakt ze bekend. Als ze onvoldoende zijn, dan verzint men ze.' Het is niet te geloven dat een beroemde geleerde zulke uitspraken over zijn lippen heeft kunnen krijgen, maar iedereen kan er kennis van nemen in *Le Monde.*[28.] Hiermee alleen al plaatst Chomsky zich buiten elke zinnige discussie.

Tot driemaal toe schrijft Chomsky insinuerend over mijn bronnen die 'ongetwijfeld weten' en 'terdege beseffen'. Mocht hij hiermee het Ministerie van Defensie bedoelen, laat ik hem dan geruststellen. Dat staat hier geheel en al buiten. Ik heb deze feiten en feitjes zelf bij elkaar geharkt, gebruik makend van openbaar materiaal. Ik heb niet eens een PC. De samenzweringstheorie staat bekend als de laagste vorm van sociologie en Chomsky is daar niet ver van verwijderd.

Er is nog één punt dat ik Chomsky moet nageven. Hij zegt dat grote delen van mijn artikel zijn overgeschreven uit *The Economist* van 14 mei 1988. Het betreft daar een recensie van dezelfde twee boeken die ik in NRC *Handelsblad* onder de loep heb genomen. Chomsky heeft gelijk. Ik heb inderdaad hele passages uit die recensie vertaald en overgenomen. Maar is dat plagiaat? Ik betwijfel het. De auteur van de recensie in *The Economist* is namelijk geen ander dan de schrijver van deze regels.

Eindnoten:

1. Noam Chomsky, *The Culture of Terrorism,* Boston (South End Press), 1988.
2. *The Chomsky Reader,* edited by James Peck, New York (Pantheon Books), Londen (1987) en Serpent's Tail, London (1988).
3. Noam Chomsky, 'For Reasons of State' (1973), p. 13.
4. Deze lezing is op 10 december 1977 in verkorte vorm in NRC *Handelsblad* gepubliceerd. Een vertaling ervan is onder de titel 'De intellectuelen en de staat' te vinden in *Alle cultuur is streven,* Amsterdam (Uitgeverij Bert Bakker), 1987, waarin 15 Huizinga-lezingen zijn gebundeld.

5. *Alle cultuur is streven,* pp. 155-156.
6. *The Chomsky Reader,* p. 143.
7. *The Culture of Terrorism,* p. 88.
8. Noam Chomsky & Edward S. Herman, 'Distortions at Fourth Hand', *The Nation,* 25 juni 1977.
9. François Ponchaud, *Cambodge année zéro,* Parijs (Julliard), 1977.
10. Zie Leopold Labedz, 'Of Myths and Horrors', *Encounter,* februari 1980, p. 43. Zie ook Claude Roy, 'Lettre ouverte à Noam Chomsky', *Le Nouvel Observateur,* 3 december 1979.
11. Zie Leopold Labedz, 'Chomsky Revisited', *Encounter,* juli 1980, p. 30, waar ook wordt verwezen naar het 1977-artikel in *The Nation.* Noam Chomsky & E.S. Herman, *After the Cataclysm. Postwar Indochina and the Reconstruction of Imperial Ideology. (The Political Economy of Human Rights: vol. 2),* Boston (South End Press), 1979, p. 135.
12. *The Chomsky Reader,* pp. 289-297.
13. *Peacework,* december 1987.
14. 'Chomsky stirs French storm in a Demitasse', *The New York Times,* 1 januari 1981.
15. Zie W.D. Rubinstein, 'Chomsky and the Neo-Nazi's', Quadrant, oktober 1981.
15. Zie W.D. Rubinstein, 'Chomsky and the Neo-Nazi's', Quadrant, oktober 1981.
16. Zie Leopold Labedz, 'Chomsky Revisited', *Encounter,* juli 1980, p. 34.
17. Zie Michael Walzer in *The New York Times,* 6 oktober 1974.
15. Zie W.D. Rubinstein, 'Chomsky and the Neo-Nazi's', Quadrant, oktober 1981.
18. In een interview met Philo Bregstein, *De Groene Amsterdammer,* 6 januari 1988.
19. Zo Malcolm Muggeridge in een brief aan Leopold Labedz, *Encounter,* juli 1980, p. 356.
20. Werner Cohn, *The Hidden Alliances of Noam Chomsky,* Americans for a Safe Israel, 114, East 28th Street, New York City.
21. P. Guillaume, *Droit et historie,* Parijs (La Vieille Taupe), 1986, p. 160.
22. Stephen Morris in *The New Republic,* 11 april 1981.
23. E. Alexander in *The New Republic,* 14 februari 1981.
24. *The Nation,* 25 juni 1977, p. 792.
25. *New York Times,* Sunday Book Review, 21 februari 1988.
26. Dith Pran is te bereiken via het Cambodia Information Center, 251 West 87th Street, New York City.
27. Peter Braestrup, *Big Story. How the American Press and Television Reported the Crisis of Tet 1968 in Vietnam and Washington.* Boulder, Colo. (Westview Press), 1977. Zie ook K.B. Richburg in *International Herald Tribune,* 12 december 1988.
28. *Le Monde,* 22 maart 1979.

V Het buitenland

Ervaringen met het communisme

De belangrijkste gebeurtenis van de jaren tachtig is zonder twijfel de definitieve ontluistering en finale afgang van het communisme. In essentie was alles wat nu naar buiten komt al bekend, maar wanneer de leiders van het communisme het zelf erkennen, maakt dat een groot verschil.

Mijn eigen opstelling ten aanzien van het communisme gaat terug op twee boeken en een ervaring. Die twee boeken zijn *Nacht in de middag* van Arthur Koestler en *Ik verkoos de vrijheid* van Viktor Kravchenko. Koestler beschreef hoe de getrouwe communist Rubashov door zijn ondervrager Gletkin de dood werd ingepraat. Kravchenko's biografie behandelde zijn verschrikkelijke ervaringen in het Rusland van de jaren dertig.

Mijn ervaring met het communisme had plaats in Praag, waar ik in het najaar van 1956 een congres van de communistische wereldstudentenorganisatie IUS heb bijgewoond. Dagenlang heb ik daar redevoeringen in de ‘houten taal’ van het stalinisme moeten aanhoren, en het automatische applaus dat iedere toespraak besloot. Behalve de mijne, want toen kon ik een speld horen vallen. Daarmee wist ik wat een totalitair stelsel betekende.

Als uitvloeisel van mijn bezoek aan Praag hebben vier Amsterdamse studenten en ik het jaar daarop Polen bezocht. Dat was de eerste niet-communistische studentenuitwisseling tussen een Nederlandse universiteit en een universiteit achter het ijzeren gordijn. Ik herinner mij hoe ik door een straat van Krakow liep en hoe onze gids ophield met spreken toen een Russische militair ons tegemoet kwam. Het was duidelijk hoe de verhoudingen lagen.

Vele jaren daarna, in juni 1979, ben ik als lid van een parlementaire delegatie in Roemenië geweest. Ik bewaar daaraan een extra onaangename herinnering. De officiële bezoeker werd er bezig gehouden volgens een strak schema. In Boekarest verbleef hij in een hotel dat alleen toegankelijk was voor buitenlanders en voor de *jeunesse dorée* der Nieuwe Klasse. Onze gastheren probeerden, met bloemen en diners, met zang en dans, een klimaat van begrip te scheppen in een waas van bonhommie. Mij staat nog bij hoe ik op zo'n avond heb geweigerd te dansen. Dat een parlementair bezoek moest worden gebracht trok ik niet in twijfel.

Maar om dan ook nog te dansen alsof er niets aan de hand was ging mij te ver, ook al bedorf dat de sfeer een beetje.[1]

Pas vierentwintig jaar na mijn eerste bezoek was ik weer in staat naar Polen te gaan. In 1980 was de *Solidarność*-beweging daar op gang gekomen. In februari 1981 sprak ik aldus over Polen in de Tweede Kamer: 'De gebeurtenissen in dat land betekenen een afgang voor de communistische partij daar. Dus zal een interventie door de Sovjetunie blijven dreigen. Het is namelijk niet in te zien hoe de gang van zaken er een keer ten goede voor de Sovjetunie kan nemen.'

In juli 1981 heb ik Warschau bezocht. De Poolse Verenigde Arbeiderspartij - zeg maar: de communistische partij - zou haar congres houden. *Solidarność* beleefde toen het eerste hoogtepunt van haar invloed. Het was niet onmogelijk dat het congres van de PVAP uit de hand zou lopen. In dat geval verwachtte ik dat de Sovjetunie zou ingrijpen, en dat wilde ik niet missen.

Wat ik zag, was onthutsend. De toestand van de Poolse economie was catastrofaal. In de jaren zeventig hadden de Polen ver boven hun stand geleefd. De regering had zich in die jaren in het binnenland politiek krediet verschaft door in het buitenland financieel krediet op te nemen. De kruik was toen gebarsten. Polen verkeerde in surséance van betaling.

Het gebrek aan goederen was dramatisch. Er was een tekort aan zeep, lucifers en wc-papier. Sigaretten waren op de bon. Overal stonden mensen in de rij. Tot dan toe droegen de Polen dat met bewonderenswaardig geduld, maar hoe lang zouden zij dat volhouden?

Daarnaast bestonden er grote politieke problemen. Na mijn terugkeer schreef ik in het *Financieele Dagblad:* 'Het partijapparaat heeft de strijd nog niet opgegeven. Het wil de tijd afwachten om de salamitactiek toe te passen waarin communisten onovertroffen zijn.'

Toen de Sovjetunie uiteindelijk intervenieerde - niet in juli maar in december van dat jaar - was ik dus niet onvoorbereid. De interventie van Moskou vond niet rechtstreeks plaats maar door middel van het Poolse leger. Maar voor het overige werden mijn barre vermoedens bewaarheid. In februari 1982 sprak ik in de Tweede Kamer over de Polen als 'mokkende onderdanen van een onderdrukkend regime'.

Ik was staatssecretaris voor de Buitenlandse Handel toen ik Warschau voor de derde keer bezocht. In 1985 was Polen een land dat in een koude burgeroorlog verkeerde. Dat was duidelijk voor iedere bezoeker van het graf van pater Popieluszko, die door een paar leden van de oproerpolitie was doodgeslagen.

Polen was niet het enige Oosteuropese land dat ik in die regeerperiode bezocht. Mij staat een reis naar Oost-Berlijn nog goed voor de geest,

waar ik een bezoek bracht aan de vice-premier Werner Krolikowski. Dat bezoek had enige lugubere trekken. Vooral de lange gangen van wit marmer met smetteloze rode lopers, waar niets duidde op de aanwezigheid van mensen, gaven mij een *unheimlich* gevoel. Zij brachten de afstand tussen partij en volk tot uitdrukking. Herr Krolikowski onthaalde mij op een tirade tegen de kruisraketten van de NAVO. Ik zei daarop dat de plaatsing van de SS-20-raketten door de Sovjetunie een poging tot intimidatie van West-Europa was, die wij onmogelijk onbeantwoord konden laten.

Tijdens mijn staatssecretariaat heb ik ook bezoeken gebracht aan Tsjechoslowakije, Hongarije en Bulgarije. Overal probeerde ik de handel met Nederland te stimuleren, maar de mogelijkheden bleven beperkt door de starheid van de planeconomie, de slechte kwaliteit van de produkten die daar worden gemaakt en het gebrek aan vreemde valuta. De gesprekken die ik in die landen had, waren als van bordkarton. Iedereen deed erg zijn best om het de Nederlandse delegatie naar de zin te maken maar met een normale economische discussie zoals die in het Westen wordt gevoerd, had dat alles weinig uit te staan.

Hoe anders was mijn bezoek aan Hongarije in het voorjaar van 1989! Het was de eerste keer dat een Nederlandse minister van Defensie een lidstaat van het Warschaupact bezocht. Het was ook de eerste keer dat Hongarije een NAVO-minister van Defensie ontving. Een dubbele primeur dus en die gaf meteen aan hoezeer we toen in een ander tijdperk leefden.

Mijn delegatie en ik werden met de grootst mogelijke openheid en hartelijkheid ontvangen. Ik heb een toespraak gehouden op een militaire academie waarin ik het Nederlandse standpunt in alle helderheid heb uiteengezet. Tijdens een persconferentie kon ik alle - ook gevoelige - vragen rustig beantwoorden. Vergezeld van zowel Nederlandse als Hongaarse pers en televisie heb ik een basis van geleide wapens bezocht. Het was niet alleen de eerste keer dat een Westers bewindsman daar werd toegelaten; het was ook voor het eerst dat de Hongaarse televisie er mocht komen. Aan alle kanten stonden barrières op instorten.

Mijn derde bezoek aan Hongarije had plaats eind maart 1990. Ik was toen lid van een internationale delegatie die naar Boedapest was gekomen om de eerste vrije verkiezingen in veertig jaar waar te nemen. In de loop van een lange dag hebben wij niets gezien dat op een onregelmatigheid zou kunnen wijzen. Overal was de gang van zaken ordelijk. Ons bezoek was nergens aangekondigd maar toch leek iedereen dit blijk van internationale belangstelling te waarderen. Het was alsof ze nooit anders hadden gedaan.[2.]

Wat is er geworden van de mensen die ik tijdens mijn bezoeken aan Oost-Europa heb ontmoet? Praag 1956 leerde mij Jiri Pelikan kennen. Hij was toen de machtige secretaris-generaal van de IUS. Twaalf jaar later was hij hoofd van de Tsjechische televisie. Na de onderdrukking van de Praagse lente week hij uit naar Rome. Nu is hij Italiaans lid van het Europese Parlement voor de socialistische partij. In mei 1988 ontmoette ik Pelikan weer, tijdens een conferentie in Lissabon. Hij vertelde hoe moeilijk het voor hem was zijn dochter te zien, die in Praag woonde en niet naar het buitenland mocht om haar vader te ontmoeten. Maar in december 1989 kon hij schrijven: 'De weg naar verandering, waar wij twintig jaar lang om hebben geroepen, ligt nu open. Onze bewondering gaat uit naar allen die met hun moedige daden de weg naar het licht hebben geplaveid, en bovenal naar de jonge mensen die een buitengewone politieke rijpheid en cultuur aan de dag hebben gelegd.'[3.]

In Warschau 1957 ontmoette ik Stefan Olszowski. Ik was toen voorzitter van de ASVA, hij van de Poolse studentenvereniging. Ik herinner mij een wandeling met hem door het nieuwe deel van Warschau. Hij meende dat wij moesten zoeken naar een derde weg, tussen communisme en kapitalisme in. Daarvan is het nooit gekomen. Olszowski is minister van Buitenlandse Zaken en lid van het Politbureau geworden maar ten slotte uitgeweken naar de Verenigde Staten waar hij nu - hertrouwd en al - woont in een voorstad van New York. Ik heb hem geschreven want ik ben benieuwd hem weer te ontmoeten.

Werner Krolikowski is in december 1989 gearresteerd. De aanklacht luidt dat hij door ambtsmisbruik en corruptie zware schade heeft toegebracht aan de economie van de DDR.[4.] Hoe het al die andere ministers is vergaan weet ik niet. Ik denk dat zij terecht zijn gekomen in wat daar werd genoemd de vuilnisemmer van de geschiedenis. Behalve minister Karpati, mijn Hongaarse gastheer van mei 1989. Ik heb hem toen uitgenodigd een bezoek aan Nederland te brengen. Mijn opvolger Relus ter Beek heeft hem hier nu ontvangen.

De aardverschuiving in Oost-Europa die wij het laatste jaar hebben meegemaakt, is zo belangrijk dat de gevolgen ervan niet te overzien zijn. Het Warschaupact kan nauwelijks functioneren. Het Oostblok is geen blok meer. Een half werelddeel is op drift geraakt. Honderden miljoenen mensen hebben weer hoop op wat vrijheid gekregen. Wenen, Boedapest en Praag vormden eens de driehoek in het hart van Europa: misschien doen zij dat binnenkort weer. Het is een ontwikkeling die het hart van elke Europese politicus sneller moet doen kloppen.

Deze eeuw heeft een titanengevecht gezien tussen de democratie en dictaturen van allerhande makelij. In de jaren veertig is de strijd tegen

het nationaal-socialisme gewonnen. De afgelopen tien jaar is het communisme ten onder gegaan. De hang naar de vrijheid is de mensen klaarblijkelijk niet af te leren.

Eindnoten:

1. F. Bolkestein, ‘Zelfstandigheid zware last voor Roemenië’, *Utrechts Nieuwsblad,* 18 juni 1979.
2. F. Bolkestein, ‘Gaat Midden-Europa terug naar 1914?’, *Haagse Post,* 7 april 1990.
3. Jiri Pelikan, ‘At Last’, *Listy, Independent Czechoslovak Quarterly,* februari 1990, p. 3.
4. NRC *Handelsblad,* 9 december 1989.

Economische boycots

Langzaam maar zeker raakt het inzicht aanvaard dat vrijhandel de welvaart voor de wereld als geheel vergroot. Hoewel dit inzicht tijdens de crisis van de jaren dertig aan terrein heeft verloren, werd het na de Tweede Wereldoorlog op ondubbelzinnige wijze in internationale overeenkomsten bevestigd. Ook de ontwikkelingslanden dringen bij voortduring aan op vrijhandel omdat zij tweederde van hun industriële produkten in het Westen afzetten. Een vrije toegang tot de Europese markt is essentieel voor hun economische groei.

Een zo vrij mogelijke internationale handel is dus ons ideaal; een ideaal dat mede op politieke overwegingen steunt. Er bestaat een historisch verband tussen handelsbedrijvigheid en liberalisme. De democratie is het eerst ontloken in Athene, de Noorditaliaanse steden, de Republiek der Verenigde Nederlanden en Engeland. Het handeldrijven overtuigt iemand van de betrekkelijkheid van de eigen gewoonten. De handelsgeest staat op gespannen voet met dogmatische en ideologische scherpslijperij. Men kan niet stellen dat vrije ondernemingsgewijze produktie noodzakelijkerwijs met democratie samengaat - het voorbeeld van vele landen in Zuid-Amerika bewijst het tegendeel - maar wel dat overal waar dat stelsel is afgeschaft het ook gedaan was met de democratie. Internationale handel bevordert de economische groei die het pad van de emancipatie effent. Het kastensysteem van India houdt stand in de dorpen. In de geïndustrialiseerde steden blijkt het onmogelijk te handhaven en brokkelt het dan ook in snel tempo af.

Een onderneming is een doelorganisatie. De verantwoordelijkheden van een ondernemer hangen samen met zulk doelgericht handelen. In enge zin houden zij in dat een ondernemer moet handelen overeenkomstig de statuten van zijn vennootschap en de wet en dat hij gerechtvaardigde verwachtingen niet mag teleurstellen. In ruime zin omvat zijn verantwoordelijkheid bovendien maatschappelijk gedrag, dat in een aantal gedragscodes is neergelegd, zoals in de OESO-code voor multinationale ondernemingen. Deze gedragsregels betreffen echter aspecten die alle verband houden met het ondernemingsgebeuren. Zij duiden niet op enigerlei verantwoordelijkheid voor de politieke inrichting van de samenleving. Men kan een dergelijke verantwoordelijkheid niet laden op een privaatrechtelijke onderneming. Men kan van ondernemers dan ook

niet eisen dat zij door middel van hun onderneming politiek actief zijn, en zeker niet in het buitenland.

De omgekeerde stelling is uiting van de neiging om allerlei verantwoordelijkheden uit te breiden, niet alleen naar aard maar ook naar plaats. Ondernemers aansprakelijk houden voor wantoestanden, waarmee zij gedwongen worden te leven op straffe van sluiting en dus massaontslag, is een voorbeeld van zo'n uitbreiding naar aard. De aansprakelijkheid hier voor wat daar gebeurt, is een voorbeeld van zo'n uitbreiding naar plaats. Zo groeit gestaag de neiging om wetgeving ook buiten eigen land te laten gelden. Het gevaar dat hier dreigt, is een vermenging van verantwoordelijkheden. Wat moet een onderneming doen wanneer wetten en voorschriften in het land van herkomst strijden met die in het land van vestiging? Voor het bedrijfsleven betekenen deze conflicten een volstrekt onmogelijke positie.

Dat geldt helemaal voor de 'extraterritorialiteit van de moraal'. Wanneer een onderneming niet alleen de wetten van het land, niet alleen de gedragscode van de OESO moet naleven, maar bovendien de moraal van de achterban, dan dreigt een soort *'management by love-in'*, waardoor zij spoedig ter ziele zou zijn. Bovendien: wie is die achterban? De een zegt dit, de ander zegt dat. De moraal blijkt pluriform te zijn. Om deze redenen moeten de verantwoordelijkheden van het bedrijfsleven nauwkeurig worden bepaald, zodat iedere ondernemer precies weet waaraan hij zich heeft te houden en daaraan ook gehouden kan worden. Bovengenoemde gedragscodes vormen een aanzet daartoe en een aantal ondernemingen heeft die codes ook aanvaard.

Economische sancties zijn handelsbeperkende maatregelen die politieke doeleinden dienen. In extreme vorm zijn zij een boycot. Wat is het effect van een boycot, gesteld dat die kan worden uitgeoefend? Die vraag is belangrijk, want het is een ethisch beginsel dat men aansprakelijk is voor de gevolgen van zijn handelen, ook al waren de bedoelingen nog zo goed. Het gaat niet om de bedoelingen, het gaat om de uitkomst. Het gaat niet om ons, maar om hen!

Het is twijfelachtig of een verbreking van de commerciële betrekkingen de mensenrechten goed zou doen. Handelsbetrekkingen betekenen een verbinding met een vrijere buitenwereld. Direct contact met de (democratische) opvattingen van anderen werkt hervormend. (Datzelfde geldt overigens voor culturele betrekkingen en wetenschappelijke contacten.) Natuurlijk is er geen garantie dat die beïnvloeding ten goede plaatsvindt, maar de omgekeerde garantie bestaat wel: waar handelsbetrekkingen ontbreken, bestaat in ieder geval geen mogelijkheid tot beïnvloeding. Het lijdt bovendien geen twijfel dat een boycot nog meer

werkloosheid en nog meer ellende voor de armen zou betekenen, zonder het regime noodzakelijkerwijs sneller tot inkeer te brengen. Integendeel: de blokkade van Joegoslavië door het Oostblok na 1948 en die van Cuba door de Verenigde Staten hebben de posities van Tito en Castro versterkt.

Economische groei is een sociaal smeermiddel. Het bovengenoemde voorbeeld van de positie van de kasten in India geeft dat ook aan. Het is dus onjuist te beweren dat de mensenrechtenpolitiek 'boven onze economische belangen uitstijgt'. Dat zou waar kunnen zijn indien er een tegenstelling zou bestaan, maar in de praktijk blijkt dat die er niet is! Een economische boycot geeft morele zelfbevrediging ten koste van het proletariaat in het onderdrukte land.

Wat is dan de rol van het bedrijfsleven in de buitenlandse politiek? Het antwoord is: geen! Wat zou men zeggen als General Motors de Raad van Middelbaar en Hoger Personeel ging subsidiëren? Zou men niet menen dat dit een ontoelaatbare inmenging is in de binnenlandse aangelegenheden van een soevereine staat? Een activistische politiek keert zich naar beide kanten! Nogmaals: dit betekent niet dat ondernemers niet tot het uiterste zouden mogen gaan om in zo ruim mogelijke opvatting van hun taak menselijke ellende te verzachten. Maar dat streven zal toch allereerst een aanwezigheid ter plaatse vereisen. Dan zal tevens blijken dat buitenlandse ondernemingen meestal een vooruitstrevender beleid voeren dan lokale. Het blijft dus waarschijnlijk dat Nederlandse ondernemingen in landen met verwerpelijke regimes per saldo een gunstige invloed hebben, mits zij verklaren zich te zullen houden aan internationaal afgesproken gedragsregels.

Het einde van de geschiedenis?

Het hoeft weinig betoog dat het communisme heeft afgedaan als overtuigend alternatief voor de liberale democratie, althans voorlopig. Alle pretenties van zijn leiders zijn immers voos gebleken. Wat dat betreft behoeft alleen nog te worden verklaard waarom een deel van de progressieve intelligentsia in het Westen zich voor het karretje van die onheilspellende ideologie heeft laten spannen. Dat verraad der intellectuelen is vaak beschreven maar nog nooit afdoende verklaard.

Francis Fukuyama maakt uit de afgang van het communisme op dat het stelsel en gedachtengoed van de liberale democratie van nu af aan het rijk alleen hebben. Er zijn geen andere ideologieën te bekennen en die zullen er volgens hem ook niet meer komen. Dus kan er een punt worden gezet achter de geschiedenis.

Ik laat de beeldspraak voor wat zij is. Hegel heeft reeds in 1806, na Napoleons overwinning bij Jena, het einde van de geschiedenis uitgeroepen - een uitspraak die Fukuyama met instemming herhaalt. Toch volgden hierna de massaslachtingen van deze eeuw, die men toch moeilijk een plaats in de geschiedenis kan weigeren. Deze keer zou dat einde echter definitief zijn.

Fukuyama toont zich hier een gevangene van het Duitse idealisme. Samuel Huntington heeft erop gewezen (in het herfstnummer van *The National Interest*, het blad waarin eerder Fukuyama's artikel is verschenen) hoezeer Fukuyama's beeldspraak lijkt op die van Marx. Waar Marx schreef van een maatschappij zonder klassenstrijd en van het communisme als antwoord op het raadsel der geschiedenis, daar heeft Fukuyama het over de ‘universele homogene staat’ die nu zou aanbreken, waarin alle tegenstellingen zouden zijn verzoend en alle behoeften vervuld, en over het liberalisme als het einde der geschiedenis. Voortaan zou de politiek zijn teruggebracht tot economische onderhandelingen en bureaucratisch geneuzel van Brusselse techneuten. Het Duitse idealisme is koppige wijn en Fukuyama lijkt te diep in dat glas te hebben gekeken.

Fukuyama meent dat het bewustzijn - dat wil zeggen de ideeën - uiteindelijk de fysieke wereld in hun beeltenis herscheppen. Ook hierin toont hij zich hegeliaan, maar dan van het simplistische soort. Hij doet het voorkomen alsof het ‘nieuwe denken’ van Gorbatsjov ‘de overwin-

ning van de ene idee op de andere' is. Maar dat is niet zo. De motor van de perestrojka is economische noodzaak. Geen ideologie ontsnapt uiteindelijk aan de zwaartekracht van de economie.

Natuurlijk zijn er voorbeelden die Fukuyama's stelling illustreren. Ik noem er drie.

In de eerste plaats hebben de schommelingen van de Amerikaanse conjunctuur de laatste eeuw aan hevigheid ingeboet. Tussen 1875 en 1945 duurden recessies ongeveer tweevijfde van de conjunctuurcyclus, na 1945 slechts éénvijfde. Daarvoor worden verschillende oorzaken aangevoerd. De dienstensector is minder wisselvallig dan die der goederen. Regeringen weten beter hoe ze de economie moeten stabiliseren. Belastingen werken anticyclisch. Prijzen en lonen zijn minder flexibel dan vijftig of honderd jaar geleden. Bankpanieken worden voorkomen.[1.] Door een gelijkmatiger conjunctuur is een belangrijke oorzaak van sociale onrust weggenomen. Daarmee vermindert de behoefte aan een ideologie.

Een tweede voorbeeld is dat in 1989 57% van het Franse socialistische electoraat meende dat er in fundamentele zaken geen verschil meer is tussen de socialistische en de rechtse partijen. Mitterand dankte zijn overwinning aan een 'abandon idéologique'.[2.]

In Nederland, ten derde, hebben wij net een regeringsverklaring van monumentale saaiheid achter de kiezen. Ex-minister J. Gruyters merkte daarover op: 'Wie de paragraaf over de "sociale vernieuwing" fileert en als koude rest de "arbeidspools" en een ministeriële commissie overhoudt, wordt bekropen door een gevoel van nostalgie naar de dagen waarin men dacht dat er nog "wat te regeren" viel.'[3.]

Oppervlakkig beschouwd valt er dus wel iets te zeggen voor de stelling van Fukuyama. Iets, maar niet veel.

Om te beginnen is het misschien te vroeg om het communisme voor altijd af te schrijven. Een herleving lijkt op dit moment inderdaad onmogelijk, maar een tijdgenoot van de Borgia-pausen zou de Kerk misschien ook weinig tijd meer hebben gegeven. Toch heeft het christendom zich keer op keer hersteld, in de vorige eeuw nog door de Oxford Movement in Engeland en het Réveil hier. Kunnen wij er zeker van zijn dat voor het communisme zoiets onmogelijk is? De ecologische beweging heeft een totalitaire franje, zoals Wouter van Dieren heeft uiteengezet.[4.] De Oostduitse communistische schrijver Wolfgang Harich zei eens dat we moesten ophouden over de rechten van de mens om ons bezig te houden met de rechten van de boom.[5.]

Is het wel zo, ten tweede, dat er geen concurrerende ideologieën zijn? Fukuyama noemt zelfs de islam. Maar, zo voegt hij eraan toe, die gods-

dienst trekt niet-moslims weinig aan. Allicht, evenmin als het liberalisme de moslims aantrekt. Feit blijft dat de wereld een miljard moslims telt, waarvan velen hun godsdienst superieur achten aan het 'goddeloze, materialistische en egoïstische' liberalisme van het Westen.

De noordelijke rand van Afrika en de westelijke rand van Azië maken een bevolkingsexplosie zonder weerga door. Over vijftig jaar tellen Maghreb, Masjrak en Turkije ongeveer evenveel inwoners als de Europese Gemeenschap (van de twaalf). Het peil van het onderwijs in deze gebieden zal toenemen maar de economische mogelijkheden zullen dat veel minder doen. Een gefrustreerde intelligentsia zal avond aan avond de televisiebeelden van onze postmoderne samenleving te zien krijgen. Het Westerse liberalisme zal nog een geduchte dobber hebben aan die werkloosheid, overbevolking en frustraties, vooral indien zij gepaard gaan met fundamentalisme en een hoge olieprijs. De Rushdie-affaire en de zaak van de Franse hoofddoekjes geven aan met wat voor spanningen wij te maken zullen krijgen.

Fukuyama wijst op de economische liberalisering en groei in Japan en de nieuwe industrielanden van Azië. Het zou echter een grove vergissing zijn te denken dat het Westers liberalisme daar wortel heeft geschoten. Die landen hebben een traditie van confucianisme, die erop neer komt dat de samenleving een familie vormt waarvan de keizer of de regering het hoofd is. Zoals een directeur-generaal van het *Ministry of International Trade and Industry* eens tegen mij zei: 'De politici zijn als de vader, de ambtenarij als de moeder van het volk.' Misschien valt voor die visie iets te zeggen maar liberaal is zij niet - evenmin als een semi-corporatistische staat als Japan liberaal-democratisch kan worden genoemd. Het is verre van duidelijk dat ontwikkelingslanden het Westers model zullen verkiezen boven het Japanse. En Singapore laat zien dat economische groei heel wel kan samengaan met politieke repressie.

Ten derde is er het nationalisme. Is dat een ideologie? In het geval van Japan mag men dat zeker zo noemen. 'The System as Religion' luidt de titel van een der hoofdstukken van Karel van Wolferens boek over dat land.[6.] De ideologie van Nazi-Duitsland was niet alleen racistisch maar ook nationalistisch. Het panslavische nationalisme (Moskou als het derde Rome) heeft een krachtige ideologische inslag. Solzjenitsyns latere artikelen en toespraken wijzen ook in die richting.

Fukuyama neemt de toekomstige ontwikkeling van de Sovjetunie veel te gemakkelijk op. Zeker, hij wijst op het gevaar van het grootrussische chauvinisme maar voor het overige lijkt hij te denken dat het 'nieuwe denken' van Gorbatsjov liberalisme met een leninistisch sausje is. Men behoeft echter geen determinist te zijn om te geloven in de continuïteit

van de geschiedenis. Het is onwaarschijnlijk dat de Sovjetunie afstand heeft gedaan van de aloude Russische ambities. Boedapest 1956 en Praag 1968 waren niet de eerste Russische interventies om de vrijheid de kop in te drukken. De Hongaarse revolutie van 1848 werd ook door de Russen onderdrukt. Kunnen we er zeker van zijn dat zulk optreden definitief achter de rug is? Ook wanneer de Sovjetunie haar economische problemen onder de knie heeft gekregen?

De verhouding tussen de Sovjetunie en West-Europa is inherent instabiel want de landen hier zijn rijker, kleiner en militair zwakker dan hun grote nabuur, die binnen de Europese verhoudingen een supermogendheid is en dat ook altijd zal blijven. De Sovjetunie stevent nu af op een chaos. Elke chaos vraagt om een reactie. Die reactie zou de vorm kunnen aannemen van een straf autoritair-nationalistisch bewind met bijbehorende ideologie om het vacuüm te vullen dat de afgang van het communisme heeft achtergelaten. In dat geval zal het einde van de geschiedenis nog even op zich laten wachten.

In de vierde plaats is het niet onmogelijk dat een nieuwe ideologie in ons midden ontstaat. In onze rusteloze maatschappij, waarin vrijheid soms tot bandeloosheid leidt, verlangen velen naar gemeenschapszin, geestelijke waarden, stabiele verhoudingen, zelfs hiërarchie.

Fukuyama schrijft dat de politiek de leegheid van de consumptiemaatschappij niet kan verhelpen. Dat is waar, maar hij had het over ideologie. Het nationaal-socialisme was mede een reactie op de modernisering. Geen maatschappij is mobieler dan die van de Verenigde Staten. Moon-, Baghwan- en Hare Krishnabewegingen tieren er even welig als Isis- en Astartevereringen in het Rome van de eerste eeuw na Christus. Misschien is de nieuwe heiland reeds onder ons, miskend door allen behalve een twaalftal volgelingen.

Mijn grootste bezwaar tegen de stelling van Fukuyama is echter psychologisch van aard. Zij suggereert dat wij leven in de beste van alle mogelijke werelden en dat het grote werk is gedaan. Wat dat betreft vertolkt zij een gevoel dat een eeuw geleden - in dat andere fin de siècle - ook gangbaar was in de Verenigde Staten. In 1890 waren de wonden van de Amerikaanse burgeroorlog geheeld. Het westen was veroverd, de spoorwegen waren aangelegd en de industrie had een stevige basis. Het was het einde van een tijdperk. Nu is het honderd jaar later en voorspelt Fukuyama het einde der geschiedenis. De Koude Oorlog is gewonnen. Wat willen de Amerikanen nog meer?

Wat zij nog meer willen, is een oplossing van het probleem van de drugs en van de misdaad, beter onderwijs en een industrie die de concurrentie aankan. Integratie van de onderklasse. Meer sociale cohesie. De

grootste uitdaging voor het Amerikaanse liberalisme ligt in eigen land. Fukuyama geeft voedsel aan een misplaatst gevoel van zekerheid. Daarvoor is geen enkele grond.

Napoleon zei ooit: 'Dat oude Europa verveelt mij.' Enige weken vóór mei 1968 schreef *Le Monde:* 'Frankrijk verveelt zich.' Fukuyama schrijft nu dat het einde van de geschiedenis eeuwen van verveling zal inluiden. Wanneer iemand zegt zich te vervelen, weten we meteen wat voor positie hij bekleedt. De Koerd die vlucht voor het gifgas, de Cambodjaan die angstig wacht op de terugkeer van de Rode Khmer, de Rus die in de rij staat, de zwarte bijstandsmoeder in Baltimore met twee junkiekinderen - die mensen vervelen zich niet.

Eindnoten:

1. *The Economist,* 5 augustus 1989.
2. *Le Monde,* 10 oktober 1989.
3. NRC *Handelsblad,* 23 november 1989.
4. Zie Wouter van Dieren, 'Het totalitair ecologisme', NRC *Handelsblad,* 19 september 1989, waarin hij 'het gebrekkige democratische gehalte van een deel van de milieubeweging' aan de kaak stelt.
5. William Treharne Jones, 'The Heresies of Wolfgang Harich. An East Berlin Intellectual', *Encounter,* augustus 1977, pp. 57-63. Harich 'is convinced that the ecological crisis is the greatest problem facing humanity at the moment, and that it can only be solved by authoritarian methods'. (p. 60.)
6. K.G. van Wolferen, *The Enigma of Japanese Power. People and Politics in a Stateless Nation,* New York (Alfred. A. Knopf), 1989.

VI Excursie

Naar een nieuw Europa

Een Chinese geschiedkundige werd eens gevraagd of hij meende dat de Franse revolutie een succes was geweest. 'Voor een oordeel daarover is het nog te vroeg,' antwoordde deze man die kennelijk gevoel had voor de lange termijn. Onze tijdhorizon is wat korter. Wij aarzelen niet de Oosteuropese revolutie - tweehonderd jaar na de Franse - een overwinning van de democratie te noemen. (Oost-Europa betekent in dit verband het gebied tussen West-Europa en de Sovjetunie met uitzondering van Joegoslavië). Alleen Albanië resteert nog als absurd overblijfsel van het stalinisme, althans in Europa.

Bijna niemand had dit verwacht. In het begin van 1988 hield Zbigniew Brzezinski een toespraak in Londen waarin hij zei dat Oost-Europa zich bevond in een pre-revolutionaire situatie. Zijn uitspraak werd in het algemeen afgedaan als de wensgedachte van een Poolse *émigré.* Hij had gelijk maar hij was één der zeer weinigen.[1.]

Misschien hebben wij enige kundigheid in het voorspellen van wat zich op korte termijn en op bescheiden schaal zal voordoen, hoewel ook hieraan mag worden getwijfeld. Gebeurtenissen van grote omvang ontsnappen echter geheel aan ons voorspellingsvermogen. Noch de olieprijsverhogingen van 1973 en 1979, noch de sjiïtische revolutie in Iran zijn door iemand voorzien, zelfs niet door de meest kundige waarnemers. Vooral wanneer de gebeurtenissen elders in een stroomversnelling raken, is het goed zich in te prenten wat volgens Talleyrand de hoofdregel van de diplomatie moest zijn: *surtout pas de zèle.* Die andere Fransman, Charles de Gaulle, had echter minder gelijk toen hij zei: '*L'économie est comme l'intendance, elle suit.*' Het tegendeel is waar. Geen land kan op den duur ontsnappen aan de fundamentele wetmatigheden van de economie.

De Sovjet-economie illustreert dat. De hervormingen van Nikita Chroesjtsjov en Aleksej Kosygin in de jaren zestig en zeventig hadden tot doel de doelmatigheid daarvan te verhogen maar faalden. Zij konden ook niet slagen, want een economie van het Sovjettype berust niet op de overeenstemming van vraag en aanbod maar op het toewijzen van *inputs* en *outputs*.[2.] Hoe complexer de Sovjeteconomie werd, des te intensiever van aard de economische groei moest worden en des te duidelijker het bleek dat zelfs de krachtigste computers van Gosplan op geen enkele

wijze konden voldoen aan de vraag naar de informatie die in een liberaal-kapitalistisch stelsel door de markt wordt geleverd. Bovendien ging de economische groei die in deze fase plaats had deels ten koste van de fysieke infrastructuur en de natuurlijke omgeving.

Abel Aganbegjan, de voornaamste economische adviseur van Michajl Gorbatsjov, stelde vast dat de Sovjet Russische economie tegen het midden van de jaren tachtig een toestand van bijna-crisis had bereikt.[3.] De meest eenvoudige levensbenodigdheden begonnen zelfs in Moskou te ontbreken. In 1985 kregen de burgers van de Sovjetunie minder vlees dan in 1913.[4.] De kindersterfte nam toe. Alcoholisme en absenteïsme werden steeds grotere problemen. De toestand op het platteland varieerde van slecht tot rampzalig. Misdaad en het gebruik van verdovende middelen bleken steeds moeilijker te bestrijden. Dit laatste werd mede verbreid door soldaten die uit Afghanistan terugkeerden.

De economische groei mocht haperen, de militaire sector werd gespaard. Chroesjtsjov had het aantal divisies verminderd van 175 tot 136; tijdens Leonid Brezjnev liep dat aantal weer op tot 200. Onder de bezielende leiding van admiraal Sergej Gorsjkov werd de blauwwatermarine zeer aanzienlijk versterkt. Tegelijk werd veel geld gestoken in de Strategische Raketstrijdkrachten evenals in het SS-20-systeem. Daardoor stegen de defensielasten. In de jaren zestig werd naar schatting 12% van het BNP aan defensie besteed. Toen de economische groei vertraagde, liep dit aandeel op tot 15 à 17%.[5.] Hierbij moet worden aangetekend dat cijfers betreffende de Sovjetbegroting niet alleen voor ons maar ook voor het Kremlin geheimen bevatten, zodat deze schattingen aan de lage kant zouden kunnen zijn.[6.] Het is duidelijk dat deze kolossale militaire sector de economische groei verder vertraagde, hetgeen Gorbatsjovs aandrang successen te boeken bij de verschillende ontwapeningsonderhandelingen mede verklaart.

Hoe groot de militaire sector van de Sovjetunie ook mocht zijn, technologische achterstand ten opzichte van de Verenigde Staten bleef dreigen, in het bijzonder op het terrein van de elektronica. Sinds 1979 publiceerde maarschalk Nikolaj Ogarkov artikelen waarin hij op steeds dringender wijze waarschuwde dat een technologische voorsprong het uiteindelijk zou winnen van zowel grotere aantallen als een bekwamere oorlogsvoering: twee troeven waarop de Russische generale staf traditioneel had gesteund. De luchtoorlog die op 10 juni 1982 werd gevoerd tussen de Israëlische en de Syrische luchtmachten bevestigde de maarschalk in zijn mening. Bij vorige oorlogen hadden de Israëliërs een verliesverhouding weten te behalen van ten hoogste 20 tegen 1. De voorsprong van de Israëlische gevechtsvliegtuigen, raketten en *airborne ear-*

ly warning systems op het gebied van de elektronica was deze keer echter zodanig dat het resultaat een verliesverhouding van 85 tot nul ten nadele van de met Russisch materieel vliegende Syrische luchtmacht was. Bovendien waren de Israëliërs de dag begonnen met de vernietiging van 16 Syrische SAM-batterijen zonder zelf één vliegtuig te verliezen. Dat was het soort technische voorsprong waarvan maarschalk Ogarkov nachtmerries kreeg.[7.]

Maar ook op het gebied van de buitenlandse politiek kreeg de Sovjetunie belangrijke fiasco's te incasseren. In Afghanistan beten de Russen hun tanden stuk op de met *Stinger*-raketten gewapende *mujahedin.* Hadden de Sovjetpolitici de geschiedenis van de Britse expedities naar Kaboel in de negentiende eeuw beter bestudeerd, zij waren waarschijnlijk niet aan hun Afghaanse avontuur begonnen. Elders in de Derde Wereld was het niet veel beter. China was geen vriend meer maar een concurrent. De verhouding met Japan was gespannen wegens de vier Koerillen-eilanden, die nog steeds door de Sovjetunie bezet worden gehouden. Door hun afhankelijkheid van Russische wapens bleven Syrië en Irak om den brode bevriend, niet uit overtuiging, en ondanks omvangrijke investeringen was Egypte overgelopen naar het Amerikaanse kamp. Afgezien van Ethiopië, Benin, Angola en Mozambique boden de Afrikaanse landen overtuigde weerstand tegen het communisme. Op het westelijk halfrond was Cuba een belangrijk steunpunt en ook Nicaragua ontwikkelde zich tot bondgenoot, maar die landen waren troeven in een bridgespel dat buitengewoon duur bleek te zijn. Welke vruchten wierpen de enorme investeringen van de Sovjetunie in die landen af, hun *nuisance value* daargelaten? Wanneer zouden die troeven ooit kunnen worden uitgespeeld? De cliënten van de Sovjetunie in de Derde Wereld waren arm, achterlijk en ondemocratisch.

In Europa, ten slotte, was het omvangrijke SS-20-programma eveneens op niets uitgelopen. Deze raketten, die alle punten van Europa bestreken maar Amerika niet konden bereiken, vormden een opzichtige poging tot politieke intimidatie met militaire middelen. Die poging kon natuurlijk niet onbeantwoord blijven. Het antwoord kwam in de vorm van *Pershing*-2-raketten en kruisvluchtwapens. Moskou repliceerde met dreigementen en bluf, in haar streven ondersteund door vredesbewegingen van allerhande pluimage. Maar de vijf plaatsingslanden hielden voet bij stuk, ondanks alle *Ach und Krach.* Sindsdien wordt in Moskou erkend dat men zich daar heeft verkeken op de standvastigheid van de NAVO.[8.]

In Oost-Europa was de levensstandaard hoger dan in de Sovjetunie, maar de economische problemen waren er niet minder om. Dat lag voor

de hand, want ook hier betrof het bevelseconomieën. Vooral in Polen en in Hongarije was getracht door middel van grootscheepse buitenlandse leningen aan de economische dilemma's te ontsnappen. In 1970 had Polen nog een te verwaarlozen buitenlandse schuld, aangezien de toenmalige partijleider Wladyslaw Gomulka zich om politieke redenen tegen het aangaan daarvan had gekeerd. Die schuld is nu 39,9 miljard dollar. De buitenlandse schuld per hoofd van de bevolking van Hongarije is zelfs groter dan die van Polen. Tenzij westerse regeringen en bankiers een ongekende, en misschien ook ongewenste, ruimhartigheid aan de dag leggen, zullen de aangegane buitenlandse leningen vooral Polen nog jarenlang als molenstenen om de hals hangen. De buitenlandse schuld van Tsjechoslowakije is daarentegen gering, evenals die van Roemenië, waar Nicolae Ceaus□escu was overgegaan tot een geforceerde terugbetaling daarvan. De bevolking van zijn land heeft zich daardoor zeer veel moeten ontzeggen. De buitenlandse schuld van de DDR komt nu voor rekening van de Bundesbank. Het Poolse financiële fiasco fungeert nu als een schip op het strand: deze vluchtroute is voortaan afgesloten.

Een tweede belangrijke factor in de landen die werden ingeklemd tussen de Sovjetunie en het IJzeren Gordijn werd gevormd door de anti-Russische gevoelens daar. Die in Polen zijn overbekend en behoeven weinig toelichting. Voor zover nodig, werden zij gevoed door het Molotov-Von Ribbentrop-Pact, de slachting bij Katyn en de opstand van Warschau in het zicht van het Rode Leger, dat pas op de plaats maakte om SS-generaal Jürgen Stroop de tijd te gunnen die opstand met Pruisische grondigheid uit te roeien. Ook de Hongaarse gevoelens lagen sinds 1849 voor de hand, toen de opstand onder leiding van Lajos Kossuth mede werd neergeslagen door Russische troepen, aangeboden door tsaar Nicolaas I aan Keizer Frans Jozef. Ook daar was er een recente geheugensteun in de vorm van de onderdrukking van de revolutie van 1956 door Russische tanks, toen Joeri Andropov ambassadeur van de Sovjetunie in Boedapest was. De anti-Russische gevoelens in Roemenië waren niet minder traditioneel. Dat land voelde zich altijd al een eiland in een zee van Slaven. Na de Tweede Wereldoorlog kwam daarbij zijn irredentisme ten opzichte van het door de Sovjetunie opgeslokte Moldavië.

In Tsjechoslowakije lagen de gevoelens oorspronkelijk anders. Edvard Benes, de leerling en opvolger van Jan Masaryk als minister-president van dat land, was tijdens de Tweede Wereldoorlog tot de conclusie gekomen dat de Sovjetunie haar communistische ideologie aan het verlaten was, terwijl het Westen zich in socialistische zin ontwikkelde. Vandaar het idee van Tsjechoslowakije als brug tussen beide convergerende

systemen.[9.] Nog afgezien van het feit dat die convergentie een drogbeeld is gebleken, is een brug iets om over te lopen of onder te slapen maar geen buitenlandse politiek. Enigerlei illusie die de Tsjechen en Slowaken hieromtrent mogen hebben gehad, werd in 1968 voorgoed de grond ingeboord.

Alleen de Bulgaren hebben zich altijd bij Moskou in het krijt voelen staan sinds Rusland in 1877-1878 oorlog met Turkije voerde om hun vrijheid na bijna vijfhonderd jaar Ottomaanse overheersing te bevechten. Dat Rusland die vrijheid afdwong met het oogmerk eigen invloed te vergroten, deed niet af aan die gevoelens van verplichting. Bulgarije heeft ook nooit een openlijk conflict met de Sovjetunie gehad.

Op Bulgarije na werd de Sovjetunie in Oost-Europa beschouwd als de gendarme van die landen, als hun achterlijke onderdrukker. Zoals Czeslaw Milosz zei: 'Het is niet aangenaam zich te moeten overleveren aan de hegemonie van een land dat nog wild en primitief is.'[10.] Het is dan ook geen wonder dat althans in drie van die landen - Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije - de communistische regimes het sinds de jaren zestig moesten stellen zonder de steun van de intelligentsia, die de lokale machthebbers als niet meer dan satrapen van Moskou beschouwde. Dat is de derde factor. Intellectuelen zijn belangrijk omdat zij waarden scheppen en legitimatie verschaffen. Beheersing van het intellect staat dan ook boven aan de prioriteitenlijst van elke communistische machthebber. De afvalligheid der intelligentsia had in de drie genoemde landen tot gevolg dat de regimes daar zich in toenemende mate in een isolement bevonden.

In de eerste helft van de jaren tachtig moet de wereld er vanuit Moskou beschouwd als volgt hebben uitgezien. Thuis een gestaag verslechterende economie, groeiende maatschappelijke problemen en een ongunstige ontwikkeling van de verhouding tussen etnische Russen en niet-Russen. In Oost-Europa mokkende volkeren die in een onderdrukte burgeroorlog verkeerden met hun heersers. In de Derde Wereld een kleine verzameling cliëntstaten die tegelijk miserabel en duur waren.[11.] De militaire vergelijking met de Verenigde Staten viel steeds ongunstiger uit, terwijl iedere hoop op een keer ten goede in dit opzicht de bodem werd ingeslagen door de zeer aanmerkelijke verhogingen van de defensiebegrotingen onder president Ronald Reagan en in het bijzonder door diens SDI-programma.[12.] De economische vergelijking met de landen van de Europese Gemeenschap was al even ongunstig, waar deze landen door bijstelling van hun economische politiek hun problemen betrekkelijk gemakkelijk de baas werden. Bovendien zouden die landen enige jaren later een onvermoede dynamiek aan de dag leggen met hun plan de

interne markt vóór het einde van 1992 geheel en al te realiseren. Het is niet onwaarschijnlijk dat het succes van de EG en haar lidstaten medeoorzaak is geweest van de veranderingen in de Sovjetunie en de Oosteuropese landen, die bevangen moeten zijn geweest door een soort *Torschlusspanik.*[13.] De term *eurosclerose* paste dan ook veeleer op het Oostelijk dan op het Westelijk deel van ons werelddeel. Het is geen wonder dat men in het Kremlin tot de conclusie kwam dat het zo niet langer kon.

De omwentelingen van 1989 waren een politieke aardverschuiving zonder weerga, een adembenemend schouwspel. Zij vonden zonder bloedvergieten plaats behalve in Roemenië waar volgens de meest pessimistische schattingen duizend mensen[14.] de dood vonden. In Polen bouwden zij voort op eerdere successen van Solidariteit. In Hongarije werden zij begeleid door hervormingsgezinde communisten als Miklos Nemeth, Reszö Nyers en Imre Poszgay. Elders werden zij afgedwongen door massale demonstraties. Het politieke en economische bestel in Oost-Europa was in 1989 volstrekt vermolmd. De toenmalige heersers werden slechts in het zadel gehouden door de indruk dat zij uiteindelijk zouden kunnen terugvallen op de steun van het Rode Leger. Tijdens de herdenking van het veertigjarige bestaan van de 'boeren- en arbeiderstaat' der DDR op 7 oktober ontnam Gorbatsjov Erich Honecker deze illusie. De laatste heeft zich daarna nog tien dagen kunnen handhaven. Het bericht aan de Tsjechoslowaakse partijleider Milos Jakes was navenant en de revolutie in diens land duurde eveneens tien dagen. Uit de feiten valt af te leiden dat Gorbatsjov het op deze omwenteling heeft laten aankomen. Zijn kosten-batenanalyse van een voortgezette Sovjet-hegemonie in Oost-Europa zal een te ongunstig saldo hebben getoond: hoge politieke kosten, negatieve economische baten.[15.] Eén factor heeft niet bijgedragen tot de Oosteuropese revolutie: de politiek van de Westduitse SPD die werd samengevat met de woorden *Wandeldurch Annäherung* en die door de PvdA deels werd gevolgd.

Deze ontwikkelingen kregen in de eerste helft van 1990 hun vervolg in een reeks vrije verkiezingen. Daarbij vallen drie zaken op. Ten eerste de goede resultaten die de christen-democratische partijen hebben behaald in Oost-Duitsland (40,8%) en Hongarije (41,6%). Ten tweede de betrekkelijk hoge uitslagen, 10 à 15%, van de partijen der al dan niet hervormde communisten in Hongarije, Tsjechoslowakije en de DDR. Ten derde het behoud van de macht door de communisten in Bulgarije en Roemenië. In dit laatste land is het Front voor Nationale Redding een organisatie geworden om de *nomenklatoera* te redden.[16.] Deze gang van zaken illustreert dat de voormalige communisten niet uit het beeld zijn

verdwenen. In herkenbare partijen wachten zij de gebeurtenissen af, klaar om terug te komen, mochten de hervormingen falen. Maar ook buiten de partijen zijn zij soms prominent aanwezig. Het hogere en middelbare bestuurskader bij overheden en bedrijven bestaat nog steeds uit communisten. Dat kan natuurlijk ook niet anders. Men kan de bestuurselite van een land niet van de ene dag op de andere vervangen. De Poolse premier Tadeusz Mazowiecki zei daarover: 'De voormalige *nomenklatoera* probeert bepaalde privileges in stand te houden.'[17.] Dit draagt bij tot een zekere mate van wantrouwen onder de bevolking: 'De communisten pakken ons twee keer - eerst als communisten en daarna als kapitalisten.'

Het zal niet eenvoudig zijn het Sovjetsysteem te veranderen in een sociale markteconomie naar Westeuropese snit. Een totalitair stelsel betekent immers de politisering van de gehele samenleving. De *nomenklatoera* monopoliseerde daar tot nog toe elk initiatief. Het communisme streefde dus naar een soort infantilisering van de maatschappij. Het nemen van initiatieven en het aanvaarden van verantwoordelijkheden moet nu weer worden aangeleerd. Er zal weer een 'maatschappelijk middenveld' dat niet onder instructie staat van de partij moeten ontstaan. Dat zal niet van vandaag op morgen gebeuren. De democratisering en modernisering van het totalitaire Sovjetstelsel zal veel meer tijd vergen dan dezelfde onderneming in het geval van de autoritaire structuren in Griekenland, Spanje en Portugal. Daar immers waren de markt en een zekere mate van sociale autonomie blijven voortbestaan om te kunnen dienen als basis voor het pluralisme. Het door Jean-François Revel verbreidde en later door Jeane Kirkpatrick en president Reagan overgenomen onderscheid tussen totalitaire en autoritaire stelsels blijft dus zinvol, zowel in economisch als in politiek opzicht.

Het verschil tussen *glasnost* en *perestrojka* is belangrijk. *Glasnost* is een politiek begrip. Het betekent openheid met betrekking tot gebeurtenissen, processen en structuren. Het volk heeft thans nog slechts ten dele het recht zich vrijelijk uit te drukken, inspraak te krijgen en rekenschap van de regering te verlangen en ook middels verkiezingen te verkrijgen. *Glasnost* kan ertoe bijdragen dat dit wordt gerealiseerd. Indien verwerkelijkt, zal het een belangrijke toenadering betekenen tussen de autocratische traditie van Rusland en de democratische van het Westen. Voor een groot deel kan het worden bevorderd door de Sovjetregering. Op dit vlak is meer bereikt dan in 1985 door de meest optimistische waarnemer voor mogelijk werd gehouden. Er zijn verkiezingen geweest die tot dan toe onwrikbaar gewortelde partijleiders hun zetel hebben gekost. In de

pers, op de radio en televisie wordt veel kritiek gespuid. Met het stalinistische verleden is tot op zekere hoogte afgerekend, de houding ten opzichte van de godsdienst is veranderd, het emigratiebeleid is verruimd en er is een ecologische discussie op gang gekomen. Op 7 februari 1990 deed het Centraal Comité afstand van de leidende rol van de partij. Bijna dagelijks ontstaan nieuwe politieke groeperingen van liberale, christendemocratische of sociaal-democratische aard. In hoeverre dit beleid zal worden voortgezet komt hieronder aan de orde, maar de tot nog toe geboekte vooruitgang stemt hoopvol.

Perestrojka daarentegen - toch vooral de herstructurering van de economie - onttrekt zich voor een belangrijk deel aan beïnvloeding door de regering, althans op de korte termijn. Zeker, de Sovjet-regering kan de juridische infrastructuur scheppen die voor een markteconomie nodig is: het vennootschapsrecht, de verschillende vormen van eigendom, de belastingwetgeving, de regeling van het financiële verkeer en nog veel meer. Dat alles zal veel tijd kosten. Het zal echter zeker een generatie duren voordat de benodigde managersklasse zal zijn ontstaan: de boekhouders, de *software*-ondernemingen, de fiscalisten en de reclamebureaus die het Westerse systeem zo betrekkelijk moeiteloos draaiende houden. De Sovjetregering kan de opbouw van dit menselijk kapitaal natuurlijk aanmoedigen en tot op zekere hoogte zelfs organiseren maar zal daarbij toch snel stuiten op natuurlijke begrenzingen in de vorm van een gebrek aan tijd, aan vreemde valuta en aan menselijk aanpassingsvermogen. Wie heeft ooit een Russische ondernemer gezien: de man die zoekt naar *neue Kombinationen*, die wagend presteert? De Chinese *entrepeneur* is beroemd over de hele wereld, zijn Russische collega is nagenoeg onbekend.

Niet alleen verschillen *glasnost* en *perestrojka* in de mate waarin zij ontvankelijk zijn voor regeringsmaatregelen, zij kunnen ook haaks op elkaar staan. *Perestrojka* noopt tot decentralisatie, die voeding geeft aan het etnische bewustzijn van de niet-Russische volkeren van de Sovjetunie en de politieke crisis zo vergroot. *Glasnost* heeft de separatistische neigingen van de perifere republieken ook aangemoedigd. Maar die politieke ontwikkelingen hebben natuurlijk weer een economische neerslag. De Azeri's hebben het treinverkeer naar Armenië ontregeld, waardoor veel wagons geblokkeerd worden die ook elders nodig zijn. Niet alleen horizontaal maar ook verticaal wordt de economie door de *glasnost* aangetast. Het systeem van de bevelseconomie was ondoelmatig maar het was tenminste een systeem. *Glasnost* dreigt het in chaos te doen veranderen.

Een vergelijking met de hervormingen van 1861, toen de lijfeigen-

schap werd afgeschaft, is leerzaam. Er waren toen drie partijen in het geding: de regering onder tsaar Alexander II, de bureaucratie en de landeigenaren. De afschaffing van de lijfeigenschap druiste in tegen het belang van de landeigenaren, maar een gehoorzaam ambtenarenapparaat voerde de opdracht van de regering uit. Nu zijn er niet drie partijen maar twee: Gorbatsjov en het partijapparaat. Gorbatsjov moet nu gebruik maken van de partij om de partij te kortwieken. Indien het hem ernst is met de *perestrojka* moet hij het apparaat verzwakken waaraan hij zijn macht en positie te danken heeft. Indien men de families van de bureaucraten meetelt, moeten tientallen miljoenen Sovjet-burgers belang hebben bij instandhouding van het huidige systeem. Vandaar dat de geschiedkundige Joeri Afanasjev, een voormalige volgeling van Gorbatsjov, zei dat deze laatste moest kiezen tussen het leiderschap van de *perestrojka* en dat van de partijelite. Het verklaart ook de nota die Gorbatsjovs volgelingen hem eind januari 1990 hebben gestuurd, waarin zij er bij hem op aandrongen korte metten te maken met de conservatieve oppositie binnen de partij. De nota waarschuwde overigens dat conflicten met en binnen de partij vormen zouden kunnen aannemen, 'in vergelijking waarmee wat is gebeurd op het Tien An Men-plein of in Roemenië' kinderspel zou zijn.[18.]

Het is zonder twijfel om deze reden dat Gorbatsjov zichzelf president van de Opperste Sovjet, dat wil zeggen van het parlement, heeft gemaakt - en daarmee van de gehele Sovjetunie. (In formele zin heeft hij nu meer macht dan Stalin ooit heeft gehad.) De Opperste Sovjet heeft veel meer bevoegdheden gekregen en dat geldt ook voor de president zelf, die nu het beleid bepaalt voor de defensie en de buitenlandse politiek. Daarvoor heeft hij de adviseurs Anatoly Dobrynin, lang Sovjetambassadeur in Washington, en de voormalige chefstaf Sergej Achromejev aangetrokken. Overigens heeft de Opperste Sovjet zich aanvankelijk verzet tegen deze machtsconcentratie bij de president. Een stemming daarover moest worden uitgesteld van 14 tot 27 februari 1990, toen Gorbatsjovs voorstellen uiteindelijk met een grote meerderheid werden aangenomen. De strategie lijkt dus duidelijk. Door de overgang naar een presidentieel systeem hoopt president Gorbatsjov onpartijdig boven verschillende groeperingen te kunnen staan om aldus afstand te nemen van de communistische partij, die immers ook in de Sovjetunie onder zware kritiek staat en impopulair is geworden. Maar het mag worden betwijfeld of zelfs een Opperste Sovjet met echte wetgevende bevoegdheden Gorbatsjov in staat zal stellen te regeren zonder de partij. Bovendien is zijn populariteit tanende. Op 1 mei 1990 werd hij op het Rode Plein onthaald op een fluitconcert. Velen in de Sovjetunie beschouwen

hem als iemand die zijn beloften niet is nagekomen en die zijn land tot de rand van de anarchie heeft gebracht.[19.]

De Sovjetunie heeft de overstap naar een markteconomie nog lang niet gezet, noch de beslissing daartoe genomen. De economische maatregelen van haar regering zijn de laatste jaren vooral eclectisch geweest.[20.] De Wet op Individuele Arbeidsactiviteit van november 1986 beperkte de wettige particuliere onderneming tot deeltijdwerk, gezinsleden en bepaalde activiteiten. De Wet op de Coöperaties van juni 1988 stond coöperaties toe maar het werkterrein daarvan werd later weer beperkt. Vice-premier Leonid Abalkin stelde in november 1989 een veelheid van gelijkberechtigde vormen van eigendom voor maar het uiteindelijke wetsontwerp bleek door de invloed van premier Nikolaj Ryzjkov veel voorzichtiger. Bindende plannen voor staatsbedrijven zijn ook nog niet afgeschaft. Toen in maart 1990 bleek dat het met de economie steeds slechter ging, kwamen berichten in de publiciteit dat radicale hervormingen zouden worden doorgevoerd. Pas op 24 mei 1990 werden deze door premier Ryzjkov gepresenteerd. Drastische prijsstijgingen van consumptiegoederen trokken onmiddellijk de aandacht. Heftige kritiek en hamsterwoede onder de bevolking waren het gevolg. Op 13 juni besloot de Opperste Sovjet daarom de plannen tot het najaar uit te stellen en de regering te vragen de overgang naar een gereguleerde markteconomie eerst nader uit te werken.

Het financiële stelsel is het hart van de economie. Met de hervorming daarvan is in de Sovjetunie nog geen begin gemaakt. De moeilijkheden zijn dan ook formidabel. Jarenlang heeft de regering een kolossaal begrotingstekort laten ontstaan, dat verhoudingsgewijs nog groter is dan het Nederlandse. Voor 1989 was het tekort ongeveer 12% van het BNP. Het werd monetair gefinancierd, dat wil zeggen door het drukken van extra geld. Daar de prijzen langs administratieve weg werden bepaald, nam de resulterende inflatie de vorm aan van rijen voor de winkels. Tevens is de zwarte markt met de daarbij behorende criminaliteit buiten proporties gegroeid. In de periode 1965-1985 stegen de prijzen in de Sovjetunie met een gemiddelde van 10%, terwijl inkomens en overdrachtuitgaven stegen met percentages die liggen tussen 100 en 200. De daardoor veroorzaakte monetaire *overhang* wordt geschat op 450 miljard roebel. Voor de overstap naar een markteconomie is het nodig dat de prijzen worden vrij gelaten, maar het gevolg daarvan zou een hyperinflatie kunnen zijn zoals in het Duitsland van het interbellum heeft plaatsgehad, met wellicht vergelijkbare politieke gevolgen. Gorbatsjov heeft daarom voor een gedeeltelijke invoering van vrije marktprijzen gekozen. Bij een volledige marktgerichte overstap vreesde hij dat ‘heel het

volk de straat op zou gaan'.[21.] Maar zolang het afprijsmechanisme niet normaal functioneert, kan geen verlies-en-winstrekening worden opgemaakt. Er bestaat dan geen algemeen aanvaarde maatstaf voor de rentabiliteit van investeringen. Een modern banksysteem kan dan ook niet functioneren, laat staan een beurs voor aandelen en obligaties. Onder die omstandigheden kan natuurlijk geen sprake zijn van een hervorming van de Sovjeteconomie in de richting van een marktgeoriënteerd stelsel. Geen wonder dat Gorbatsjov over het begrotingstekort sprak als 'onze bitterste erfenis uit het verleden'.[22.]

Van belang is voorts het egalitarisme dat zich na zeventig jaar propaganda diep in de Sovjet-bevolking heeft geworteld, in een voedingsbodem die werd gevormd door de collectivistische en egalitaire tradities van de pre-revolutionaire dorpsgemeenschap, niettegenstaande de vele en opzichtige privileges die de partijelite genoot. Particuliere ondernemingen betekenen dat de een rijker wordt - althans de kans daartoe krijgt - dan de ander. Dat stuit in de Sovjetunie op verzet. 'De economische redding kan niet ten koste van de arbeidersklasse gaan,' zei Venjamin Jarin, een afgevaardigde naar de Opperste Sovjet uit Siberië.[23.] Dat is ook de reden waarom de werkingssfeer van de coöperaties is beperkt. Blijkbaar geeft de Russische consument er de voorkeur aan dat rijkdom ontstaat op de zwarte markt. Maar indien inkomensverschillen blijvend worden afgewezen, krijgt de *perestrojka* natuurlijk geen kans. Daarom klaagt Aganbegjan ook zo over de verwaarlozing van materiële prikkels.

De regering van de Sovjetunie heeft niet alleen met economische en ideologische maar ook met etnische onlusten te kampen. De geschiedenis van zowel Rusland als de Sovjetunie leert dat radicale hervormingen in het Russisch centrum de politieke stabiliteit in de randgebieden ondermijnt. Zowel de Poolse opstand van 1863-64 als de Hongaarse revolutie van 1956 kunnen daarvan getuigen.[24.] De huidige ontwikkeling roept het boek *L'empire éclaté* in herinnering dat de Franse sovjetologe Hélène Carrère d'Encausse een tiental jaren geleden schreef.[25.] Die ontploffing is nu op handen. De vraag is hoe het Kremlin daarop gaat reageren. Het is duidelijk dat men zich er buitengewoon veel zorgen om maakt. Er is geen ideologie meer om de randvolkeren bijeen te houden. Zij zijn bovendien onder Stalin zo grondig onderdrukt en vernederd dat men mag betwijfelen of hun anti-Russische gevoelens uitroeibaar zijn. Gewapenderhand ingrijpen blijft natuurlijk een mogelijkheid. Dat zou echter de gehele hervormingsbeweging op losse schroeven zetten. Moskou lijkt het spoor te volgen van voorzichtige decentralisatie. De republieken - vooral de perifere - zouden dan steeds meer autonomie

kunnen genieten. Maar temidden van die randvolkeren wonen nu grote Russische minderheden.[26.] Zouden zij onafhankelijk worden, dan zouden die minderheden van 'Volksrussen' een even destabiliserende factor zijn als de 'Volksduiters' in de jaren dertig. Aan de andere kant kost het moeite te veronderstellen dat het Kremlin de afbrokkeling van het rijk met gelijkmoedigheid zal aanvaarden. Dat geldt in het bijzonder daar de vonk van het separatisme zou kunnen overslaan naar de Oekraïne, waar de onafhankelijkheidsbeweging *Roech* kan bogen op een zekere populariteit.

In mei 1990 wonnen nationalistische kandidaten de locale verkiezingen in Charkov, in de oostelijke Oekraïne, waar 11 miljoen Russen wonen: een gebied waarvan algemeen werd aangenomen dat het afdoende was gerussificeerd.[27.] De Oekraïne is in omvang en bevolking vergelijkbaar met Frankrijk en neemt een derde van de industriële produktie van de Sovjetunie voor zijn rekening. De USSR kan het onder bepaalde voorwaarden stellen zonder de Baltische republieken en Transkaukasië, maar het verlies van de Oekraïne zou haar voortbestaan als supermogendheid op het spel zetten. De regering van de Sovjetunie zal er alles aan willen doen een dergelijke rampzalige ontwikkeling te keren. Daarom lijkt het waarschijnlijk dat het de perifere republieken vooralsnog niet zal worden gegund de volledige onafhankelijkheid te bereiken. Misschien streeft Moskou naar een confederatie. In reactie op deze ontwikkelingen heeft ook de Russische republiek besloten zich een eigen status aan te meten. Dit proces heeft vaart gekregen na de verkiezing van Boris Jeltsin tot president van de Russische republiek op 29 mei 1990. Het Westen zal zich bij dit alles behoedzaam moeten opstellen. De positie van Gorbatsjov temidden van conservatieven en radicalen zal ook zonder westerse bemoeienis al moeilijk genoeg zijn. Als multinationaal politiek systeem zonder samenbindende ideologie in een periode van groeiend nationalisme gaat de Sovjetunie een hachelijke tijd tegemoet.

Een analyse van de economische situatie in Oost-Europa wordt bemoeilijkt door het gebrek aan juiste gegevens. Zo bedroeg de graanproduktie van Roemenië in 1989 niet de officiële 60 miljoen ton maar naar schatting slechts 17 miljoen.[28.] Het is moeilijk uit te maken of dit gebrek wordt veroorzaakt door verkeerde methodieken dan wel door falsificaties. De volgende cijfers lijken evenwel redelijk betrouwbaar. Het welvaartsniveau van vijf van de zes landen ligt onder het Europese gemiddelde. Toch zijn ze geen ontwikkelingslanden. Neemt men het inkomen per hoofd in 1985 als maatstaf, dan blijkt de DDR vergelijkbaar te zijn met het Verenigd Koninkrijk en Tsjechoslowakije met Italië. Hongarije

ligt dan tussen Spanje en Ierland, terwijl Bulgarije net onder Ierland blijft. Polen komt nog voor Griekenland waar Roemenië als hekkesluiter even onder ligt. Deze gegevens zijn gebaseerd op het *International Comparisons Project* van de Verenigde Naties, dat ook de dienstensector in de beschouwing heeft betrokken. (Onder het communisme telt die namelijk niet mee). Maar ook wie deze statistieken met een korrel zout neemt, moet erkennen dat er zeer belangrijke verschillen zijn tussen Oost-Europa en ontwikkelingslanden. Zo is de deelname aan het secundaire en tertiaire onderwijs er veel hoger dan in de Derde Wereld, terwijl het analfabetisme er praktisch nihil is. De economische problemen van Oost-Europa zijn dan ook geheel andere dan die van ontwikkelingslanden. Zij zijn niet zozeer het gevolg van absolute niveaus als wel van het systeem.

Afgezien van Polen en Hongarije valt de netto buitenlandse schuld van Oost-Europa, na aftrek van vorderingen op het buitenland mee, zeker in vergelijking met ontwikkelingslanden. Als percentage van het bruto binnenlands produkt bedroeg de nettoschuld van Oost-Europa 9, in vergelijking met 42 voor Latijsamerikaanse *newly industrialising countries* (NICS), 28 voor Aziatische NICS, 43 voor Latijnsamerikaanse ontwikkelingslanden, 21 voor Aziatische ontwikkelingslanden en 43 voor Afrika. De verhouding tussen schuldendienst en de uitvoer in harde valuta is verwaarloosbaar in het geval van Roemenië (1%) en matig in dat van Bulgarije (14%) en Tsjechoslowakije (16%). De Hongaarse verplichtingen baren zorg met een verhouding van 32%. Hetzelfde geldt voor de DDR (34%) maar dat land bevindt zich thans onder de paraplu van de Bundesbank. Alleen het Poolse probleem is formidabel, want in 1989 moest dat land naar schatting 89% van zijn exportopbrengsten in harde valuta aan zijn schuldendienst besteden. De saldi op de lopende rekening ten opzichte van markteconomieën over de vijf jaren van de periode 1985-1989 waren positief voor de DDR (2,2 miljard dollar). Tsjechoslowakije (0,3 miljard dollar) en natuurlijk ook Roemenië (12,2 miljard dollar), dat zijn buitenlandse schulden in een geforceerd tempo besloot af te betalen, maar negatief voor Bulgarije (-5,0 miljard dollar), Hongarije (-4,3 miljard dollar) en Polen (-3,3 miljard dollar). Het Ministerie van Economische Zaken in Den Haag concludeert uit deze cijfers ‘dat de behoefte aan buitenlands kapitaal meevalt en op de internationale kapitaalmarkt lijkt te kunnen worden gedekt’. Hierbij passen evenwel twee aantekeningen. Ten eerste zal dat buitenlandse kapitaal alleen toevloeien wanneer de politieke stabiliteit verzekerd lijkt en de juridische en economische infrastructuur bestaat waaronder het kan renderen. Ten tweede moet worden bedacht dat naarmate de moderni-

sering van de Oosteuropese industrie op gang komt, de behoefte aan westerse kapitaalgoederen snel zal toenemen. Die behoefte wordt niet alleen veroorzaakt door de noodzaak op de westerse markten te kunnen concurreren maar ook door de dringende eis het milieu beter te beschermen. Oost-Europa is immers één van de meest vervuilde en vervuilende gebieden ter wereld. Al met al is het waarschijnlijk dat Oost-Europa de komende jaren veel westers kapitaal zal importeren. Daar is ook niets op tegen, mits dat kapitaal op marktconforme wijze wordt geïnvesteerd. De Verenigde Staten hebben immers gedurende de gehele negentiende eeuw ook op grote schaal kapitaal geïmporteerd. De westerse industrie staat klaar op diezelfde schaal in Oost-Europa te investeren maar alleen op bovenvermelde voorwaarden. Daaraan kan alleen in de Oosteuropese landen zelf worden voldaan.

De Comecon, waartoe de zes Oosteuropese landen en de Sovjetunie behoren, heeft nooit een economische integratie tot stand kunnen brengen. De munteenheden waren niet onderling inwisselbaar, laat staan dat er een gemeenschappelijke markt was. Sinds de oliecrisis in het begin van de jaren zeventig heeft de Comecon onder druk gestaan. Als belangrijke exporteur van olie en gas had de Sovjetunie er belang bij zoveel mogelijk hiervan naar het Westen te exporteren.[29.] Landen die westerse leningen waren aangegaan, wilden zoveel mogelijk produkten naar het Westen verkopen om aldus deze leningen af te betalen. Saldi op de bilaterale handelsbalansen met Comecon-lidstaten werden niet verrekend maar beschouwd als kredietverlening. De Russische schulden aan Hongarije liepen ten slotte zo hoog op dat dit land het zich niet meer kon veroorloven naar de Sovjetunie te exporteren. Door de weg naar de markteconomie te kiezen, paste Hongarije overigens steeds minder in de Comecon. Het Poolse fiasco versterkte de desintegratieverschijnselen ervan. Op 13 december 1989 zei de Russische premier Ryzjkov dat de onderlinge handel van Comecon-lidstaten met ingang van 1991 zouden dienen plaats te hebben tegen wereldmarktprijzen en in harde valuta. Dat is in het voordeel van zijn land, want de Sovjetunie betaalt voor Oosteuropese fabrikaten veel meer dan deze op de wereldmarkt zouden halen. De Oosteuropese kapitaalgoederenindustrie, die toch al wordt getroffen door teruglopende defensieopdrachten, zou hierdoor verder onder druk komen te staan. (Alleen door krachtige devaluaties zou die druk kunnen worden verlicht. In het geval van de DDR is die devaluatie onmogelijk maar daar staat tegenover dat de Oostduitse kapitaalgoederenindustrie de sterkste van Oost-Europa is.) Niettemin heeft de Tsjechoslowaakse minister van Financiën Vaclav Klaus voorgesteld de Comecon op te heffen. De toenmalige minister van Buitenlandse Handel

van Bulgarije Andrej Loekanov was voorzichtiger. Hij wilde de Comecon in tien tot vijftien jaar omvormen tot een ‘verenigde markt van socialistische landen’. ‘Er kan geen sprake zijn van opheffing,’ zei hij. Vroeger wilde de Sovjetunie de Comecon om politieke redenen niet hervormen en de Oosteuropese landen wel. Nu de politieke noodzaak van de Comecon is verdwenen, wil de Sovjetunie die voor haar voordelige hervorming zo snel mogelijk doorvoeren, terwijl de Oosteuropese landen beducht zijn voor de kosten daarvan. Op de 45ste zitting van de Comecon, die in Sofia in januari 1990 heeft plaatsgevonden, werd besloten nieuwe uitgangspunten en een nieuw handvest te formuleren. Ryzjkovs voorstel om op wereldmarktprijzen over te stappen zou in etappen worden uitgevoerd. Zo lang de Oosteuropese landen niet zijn overgegaan op een markteconomie zal een centraal coördinatiemechanisme inderdaad nodig blijven. Maar na een overgangsfase, wanneer ook het verplichte contingentensysteem zal zijn afgeschaft, zal de Comecon bij gebrek aan doelstelling onvermijdelijk ineenschrompelen.[30.] In Oost-Europa doen zich drie tegenstellingen voor. De eerste tegenstelling contrasteert de politieke vooruitgang en de economische stagnatie. De tweede tegenstelling is die tussen de politieke en economische verandering op macroniveau en de inertie van individuele motivatie- en gedragspatronen op microniveau. Het is gemakkelijker een nieuw parlement of een nieuwe regering te scheppen dan een nieuwe arbeider, manager of ambtenaar. De derde tegenstelling is die tussen twee soorten economisch beleid, waarvan de eerste de prioriteit legt bij het bereiken van de welvaartsstaat, terwijl de tweede het nodig acht eerst het beleid van het Internationale Monetaire Fonds (IMF) te volgen. De discussie over dit laatste punt wordt ook bij ons gevoerd, maar is in Oost-Europa nog in het geheel niet aan de orde. Zowel Olof Palmes Zweden als Margaret Thatchers Verenigd Koninkrijk kennen nagenoeg geheel particulier eigendom van de industrie en markten voor kapitaal en arbeid. Oost-Europa is daar nog lang niet aan toe. Bovenvermelde Tsjechoslowaakse minister Klaus was overigens zeer duidelijk: ‘Tsjechoslowakije wordt een markteconomie zonder bijvoeglijke naamwoorden. Geen derde weg, geen socialisme met een menselijk gezicht, geen sociale markteconomie.’[31.]

Ook de Poolse regering stuurt daarop aan. Op 15 december 1989 heeft Polen een overeenkomst met het IMF getekend die neerkomt op een drastische hervorming van de Poolse economie met als gevolg aanzienlijke ontberingen voor de bevolking. Dit programma van minister van Financiën Leszek Balcerowicz betekent dat in 1990 de lonen reëel met 25% zullen dalen, de industriële produktie met 5% omlaag zal gaan en

het BNP met 2 à 3%. Het programma-Balcerowicz heeft de volgende doelstellingen: stabilisering van de geldwaarde, vermindering van subsidies, afschaffing van monopolies, decentralisatie van ondernemingen, privatisering van staatsbedrijven op basis van aandelen en, in het algemeen, een beperking van de interventie van de staat in het economische leven. Diezelfde doelstellingen zouden door alle andere Oosteuropese regeringen moeten worden nagestreefd. Zbyszko Chojnicki noteert daarbij drie obstakels: de hoge kosten van de herstructurering, overdreven verwachtingen ten aanzien van de op handen zijnde economische verbetering en de verdwenen gewoonte consciëntieus te werken en goed te organiseren. Hij concludeert: 'Het succes van de hervormingen hangt vooral af van de houding van de samenleving en haar vermogen zich aan de nieuwe verhoudingen aan te passen en daarbinnen te werken.'[32] Dat kan van alle landen in Oost-Europa worden gezegd. Van groot belang zal zijn in hoeverre de bevolking daadwerkelijk in de eigen hervormingen gelooft. Zou dat zo zijn, dan kan menige spaarpot in de eigen economie worden geïnvesteerd, voor zover althans privatisering de weg daartoe heeft geopend. Vooralsnog gebeurt er echter weinig. De mentaliteit van veel Oosteuropeanen wordt niet alleen op het politieke maar ook op het economische vlak gekenmerkt door wantrouwen en voorzichtigheid. De *nomenklatoera* is goed geplaatst om voordeel te plukken van de vrije markt. Plotselinge welvaart van 'vroege kapitalisten' wordt door de anderen niet op prijs gesteld, en dat bevordert het vereiste ondernemersklimaat natuurlijk nauwelijks.

Aangezien in een economie alles met alles samenhangt, moeten de hervormingen over de gehele linie tegelijk worden uitgevoerd. Gedeeltelijke hervormingen leiden immers tot gedeeltelijke oplossingen en het is de vraag of die houdbaar zijn. De Poolse regering wil de economische, juridische en institutionele infrastructuur voor een markteconomie in niet langer dan één jaar tot stand brengen, met als motto: men kan niet in een paar stappen over een ravijn springen. Ook de Bank voor Internationale Betalingen staat een shocktherapie voor, met als argument dat tragere hervormingsmethodes de pijn voor het volk slechts kunnen verhevigen zodat dit halverwege in opstand zal komen omdat de economische vooruitgang op zich laat wachten. Het is duidelijk dat de Poolse economische strategie riskant is, maar het alternatief is dat ook. Een graduele benadering zal te veel ruimte geven aan persoonlijke en institutionele tegenstand. De andere Oosteuropese regeringen zullen het Poolse beleid met argusogen volgen. Alleen al daarom verdient het te slagen.[33]

Het is te hopen dat de Oosteuropese politici de mengeling van popu-

lisme en nationalisme zullen weten te vermijden die Zuid-Amerika zo veel rampen heeft gebracht. Juan Perón heeft Argentinië aan de rand van de afgrond gebracht. Het Peronisme zou ook in Oost-Europa slechts inflatie, werkloosheid, dictatuur en verbittering achterlaten. In feite zou het de huidige toestand laten voortbestaan maar dan in nog chaotischer vorm.

De ijstijd van het communisme heeft de etnische verhoudingen in Oost-Europa bevroren. Nu de dooi is ingezet, roeren die zich weer. Boedapest is bezorgd over het lot van de twee miljoen Hongaren in Roemenië. De Roemenen willen Moldavië erbij. Serven en Albaniërs raken slaags. De spanningen tussen Slovenen en Serven, tussen Bulgaren en Turken lopen op. De Slowaken zijn bevreesd voor een herlevend Hongaars nationalisme. Heette een deel van Slowakije vroeger niet Opper-Hongarije? De Polen zijn bang voor de arrogantie van een verenigd en machtig Duitsland. De leider van de culturele vereniging van de etnische Duitsers in de Sovjetunie heeft voorgesteld van het Russische deel van het voormalige Oost-Pruisen - dat nu wordt ingeklemd door Litouwen, Polen en de Oostzee - een autonome Volksduitse Sovjetrepubliek te maken. Hij noemde dat ‘een eerste stap’. Wat zou de tweede stap kunnen zijn? Weer een Poolse corridor? Volgens Adam Michnik, hoofdredacteur van Gazeta Wyborcza (de krant van Solidariteit), vormen anti-Russische gevoelens het grootste gevaar dat Polen confronteert en zijn nationalistische twisten en xenofobe bewegingen het meest complexe en dramatische probleem van Oost-Europa.[34.] Het einde van deze eeuw begint op de aanvang ervan te lijken. De dreiging uit het Oosten moge zijn afgenomen, de instabiliteit is toegenomen.

Hoe kunnen wij ertoe bijdragen dat de hervormingen in Oost-Europa en de Sovjetunie slagen zodat de instabiliteit vermindert? Sommigen - de Westduitse minister van Buitenlandse Zaken Hans-Dietrich Genscher voorop - hebben een soort Marshallhulp bepleit. Maar de naoorlogse ontvangers van deze hulp in West-Europa behoefden hun economieën niet vanaf de eerste beginselen op te bouwen. Anders dan daar bestaan in de Oosteuropese landen nu geen marktstructuur en geen ondernemerselite, die aan financiële injecties voldoende zouden hebben om de geruïneerde economieën weer op poten te zetten. In de jaren zeventig leende Oost-Europa op grote schaal van het Westen. Tussen 1970 en 1981 nam de bruto schuld van Oost-Europa toe met 64 miljard dollar en van de Sovjetunie met 27 miljard dollar. Het heeft de aanpassingen slechts vertraagd. Wat betreft de Sovjetunie komt hier nog bij dat het weinig zin heeft een land financieel te steunen dat jaarlijks vele miljar-

den roebels besteedt aan de modernisering van zijn strategische raketstrijdkrachten en dat de communistische dictaturen in Cuba en Vietnam met economische hulp overeind houdt.

Natuurlijk zijn kapitaalinjecties in de Oosteuropese economieën nuttig en nodig, maar anders dan onder het Marshallplan. Dit stelde de kapitaalsverschaffing immers voorop en liet de wijze waarop het geld werd besteed over aan het ontvangende land. De technische hulp stond dus op de tweede plaats. Met betrekking tot Oost-Europa moet de volgorde worden omgedraaid: technische hulp voorop, daarna de kapitaalverschaffing.[35.] Die technische hulp behoort niet alleen te bestaan uit onderricht in zulke praktische zaken als boekhouden en marketing maar bovenal in ondersteuning bij het organiseren van de infrastructuur die een markt nodig heeft: een faillissementswet, een goederenbeurs, een betrouwbaar bureau voor de statistiek. De mensen die daarbij kunnen helpen zijn niet zozeer zakenlieden of ingenieurs als wel economen, juristen en bankiers: mensen die in het Westen ruim aanwezig zijn bij de overheid, aan universiteiten, in internationale instellingen en in centrale banken.

De meer praktische gerichte hulp blijft evenwel belangrijk, en daaraan wordt gewerkt. De Europese Commissie heeft 26 miljoen ECU uitgetrokken voor opleidingsprogramma's voor Poolse en Hongaarse jongeren. Het project heet TEMPUS (*Trans European Mobility Program for University Students*). In Nederland zijn de werkgeversorganisaties NCW en VNO betrokken bij het PUM (Programma Uitzending Managers). Krachtens PUM zullen uiteindelijk ongeveer duizend gepensioneerde managers in Oost-Europa aan de slag kunnen gaan. Zo zijn er meer programma's die er toe bijdragen dat de Oosteuropese achterstand in kennis en management wordt ingelopen.

Bestaat eenmaal de infrastructuur die voorwaarde voor elke markteconomie is, dan kunnen giften en leningen renderen. Begin december 1989 heeft de Europese Raad de oprichting van de Europese Bank voor Wederopbouw en Ontwikkeling (EBWO) goedgekeurd die als taak kreeg de concurrentiepositie van de Oosteuropese landen te verbeteren en de overgang tot een markteconomie te vergemakkelijken.[36.] De landen van de Europese Gemeenschap hebben met 51% de absolute meerderheid van de EBWO. (De VS hebben 10%, de Sovjetunie 6%) Alleen landen die streven naar een markteconomie en een pluriform politiek stelsel komen voor leningen in aanmerking. Overigens betekenen de 23 miljard dollar van de EBWO slechts 0,45% van het Gemeenschaps-BNP in 1989. Omgerekend tegen huidige prijzen zou het Marshallplan van 1948 65 miljard dollar bedragen. Mettertijd zal het kapitaal van de EBWO misschien

moeten worden uitgebreid. De EBWO eist dat de lening ten minste voor 60% is bestemd voor de particuliere sector; de overige 40% mag aan overheidsprojecten worden besteed, maar die moeten dan wel ten goede komen aan het particuliere bedrijfsleven. Naast de EBWO heeft de Europese Raad leningen van de Europese Investeringsbank aan Polen en Hongarije goedgekeurd.

Het Internationale Monetaire Fonds geeft gewoonlijk betalingsbalanssteun op voorwaarde van een aanpassingsprogramma. Die zogenaamde conditionaliteit heeft bloot gestaan aan kritiek. Het IMF verplicht het land echter alleen tot maatregelen die toch moeten worden genomen. De Wereldbank eist voor lidmaatschap - en dus steun - dat het land zich eerst bij het IMF aansluit. Opening van zaken moet worden gegeven zodat de bank kan bepalen in welk ontwikkelingsstadium het land zich bevindt. Het belangrijkste criterium voor steun is immers het welvaartsniveau. Steun wordt gegeven tot een maximumniveau van 3385 dollar per jaar per hoofd van de bevolking is bereikt. Hoewel de Oosteuropese landen boven dit niveau zitten, hebben Polen en Hongarije inmiddels afspraken met IMF en Wereldbank over steunmaatregelen gemaakt. Naast deze multilaterale hulpprogramma's zijn er bilaterale programma's waarvoor de grotere Europese landen een voorkeur hebben om de eigen politieke voordelen die zij daarmee denken te behalen.

Zoals hierboven uiteengezet, is de Poolse buitenlandse schuld vervaarlijk. Het Westen moet hierin tegemoetkomend zijn. De Club van Parijs, die bestaat uit zeventien landen, heeft onlangs 9,4 miljard dollar van de totale schuld van 40 miljard dollar geherstructureerd. Ongeveer 20% van deze schuld is in Duitse handen. Van hen mag meer worden verwacht dan van andere westerse landen. In de Tweede Wereldoorlog hebben zij in Polen immers zeer omvangrijke schade aangericht. Zonder die oorlog zouden de Oosteuropese landen waarschijnlijk niet eens met een onwerkbaar economisch systeem te maken hebben gehad. Bovendien is de Duitse buitenlandse schuld in de jaren vijftig ook kwijtgescholden. Redenen genoeg om in een streven naar welbegrepen eigenbelang ruimhartig te zijn. Hongarije is een ander geval. Zeker, de Hongaarse schuld per hoofd van de bevolking is zelfs groter dan die van Polen, maar de schuldendienst als percentage van de uitvoer in harde valuta is veel geringer. Bovendien leeft de bevolking daar aanmerkelijk boven haar stand. Een fikse devaluatie zal de welvaart verminderen maar de export ondersteunen en de terugbetaling van de schuld dus vergemakkelijken. Wel zal een stevige monetaire politiek ervoor moeten zorgen dat het risico van een geïmporteerde inflatie in de hand wordt gehouden.

Wanneer politieke stabiliteit en de economische en juridische infrastructuur in Oost-Europa verzekerd zijn, zullen particuliere investeringen elkaar in hoog tempo volgen. Daarvoor staat een markt van 113 miljoen goed opgeleide inwoners naast de deur garant. Lange tijd was het voor inwoners van niet-communistische landen verboden in Oost-Europa te investeren. Dat is nu anders.[37.] De aanvankelijk opgestelde regels voor buitenlandse investeringen worden allengs versoepeld. In Polen en Hongarije is het nu toegestaan een lokaal bedrijf over te nemen. Het aantal *joint ventures* neemt navenant toe, maar de gemiddelde buitenlandse investering in *joint ventures* is vooralsnog bescheiden. Dat komt door de onzekere toestand en doordat winst slechts op langere termijn is te behalen. Zo bedroeg de gemiddelde investering in *joint ventures* in de Sovjetunie in 1989 1,5 miljoen dollar tegen 3,9 miljoen dollar in 1987. Per 1 maart 1990 waren 3.500 *joint ventures* met Oost-Europa geregistreerd. Hiervan zijn er echter slechts 200 operationeel.[38.] De moeilijkheden die zij te overwinnen hebben, zijn dan ook formidabel.[39.]

Het heeft weinig zin de concurrentiepositie van de Oosteuropese landen te verbeteren om vervolgens hun produkten van de eigen markt te weren. Handelsverruimende maatregelen vormen dan ook een van de beste vormen van hulp. De Europese Gemeenschap is hiermee begonnen door begin november 1989 de eerste kwantitatieve beperkingen op de helling te zetten. Maar in dit opzicht moet nog veel worden gedaan, zeker op het gebied van de landbouw. De Amerikaanse *Most Favoured Nation*-status die is voorbehouden aan Oosteuropese leden van het GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade*) zou - aldus president George Bush tijdens de top van Malta op 2 en 3 december 1989 - ook aan de Sovjetunie kunnen worden aangeboden. Inmiddels heeft het Witte Huis deze toezegging echter ingetrokken. Ze werd geofferd als tegemoetkoming aan de kritiek vanuit het Congres op het milde beleid van het Witte Huis ten aanzien van de olieboycot van Litouwen. Daarnaast spelen de Jackson-Vanik- en Stevenson-amendementen ten aanzien van de Sovjetunie een speciale rol. Zij verbieden het verlenen van kredieten, het geven van garanties op investeringen en het tekenen van overeenkomsten met *non-market*-economieën, indien deze het recht van vrije emigratie schenden. Ook na de top in Washington van 31 mei tot 3 juni 1990 was de Amerikaanse regering nog niet van plan de amendementen in te trekken. In de praktijk bleek de VS de eigen maatregelen echter te omzeilen, indien het dat wilde. De graanleveranties aan de Sovjetunie vormen daarvan een voorbeeld. Het wordt niettemin tijd dat een nieuwe wet de handelsbetrekkingen tussen de VS en de Sovjetunie regelt.

De Coördinatiecommissie voor Multilaterale Exportcontrole (co-

com) houdt lijsten bij van *high tech*-produkten die niet aan landen van het voormalige Oostblok mogen worden geleverd. Onder druk van de Westeuropese landen is inmiddels een proces van verkorting van de COCOM-lijst op gang gekomen, maar deze exportbeperking kan vooralsnog niet worden gemist. Het streven is nu gericht op 'een hoger hek om een kleiner terrein'.

In zijn brief aan de economische top in Parijs, 14-16 juli 1989, schreef Gorbatsjov: 'Onze *perestrojka* is niet te scheiden van een beleid dat is gericht op volledige deelneming aan de wereldeconomie.'[40] In het verleden keerden de Sovjetunie en sommige Oosteuropese landen zich weliswaar tegen 'kapitalistische' internationale economische instellingen, maar nu willen zij meedoen. Waar mogelijk en zinvol moeten wij dat streven steunen. Tsjechoslowakije was al vanaf het begin (in 1948) lid van het GATT; Polen is lid sinds 1967, Roemenië sinds 1971 en Hongarije sinds 1973. De Sovjetunie kreeg in mei 1990 waarnemerstatus. Hongarije, Polen en Roemenië zijn nu al lid van het IMF. Dat aantal kan worden uitgebreid.

Sinds juli 1989 hebben Hongarije, Polen, Tsjechoslowakije en de Sovjetunie een speciale gaststatus bij de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa. Een aanvraag tot een volledig lidmaatschap van eerstgenoemde drie is in behandeling. Alleen volledige democratieën naar Westeuropees voorbeeld kunnen lid zijn van de Raad van Europa, maar niets behoort Oosteuropese landen in de weg te staan wanneer zij dat eenmaal zijn. De dwingende rechtspraak op basis van de Mensenrechtenconventie van de Raad van Europa zou die democratieën alleen maar kunnen versterken.

Alle Oosteuropese landen hebben te kennen gegeven lid te willen worden van de Europese Gemeenschap. Daartoe moeten zij aan ten minste twee voorwaarden voldoen: zij moeten een democratie zijn en een markteconomie hebben. Roemenië en Bulgarije voldoen vooralsnog aan geen van beide voorwaarden; Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije voldoen vooralsnog niet aan de tweede. Deze laatste landen ontwikkelen zich wel in die richting maar het zal nog jaren duren voordat hun regeringen in die opzet slagen. György Konrád was waarschijnlijk realistisch toen hij zei: 'Zolang het geen markteconomie is, valt niet te verwachten dat de Europese Gemeenschap voor Hongarije de deur zal openen. In voorzichtige ramingen wordt ervan uitgegaan dat dit niet voor de tweede helft van dit decennium zal gebeuren en waarschijnlijk zelfs tegen het einde daarvan.'[41] Het zou dan ook voor de hand liggen dat de drie landen waar het hier om gaat eerst aansluiting zoeken bij de Europese Vrijhandelsassociatie. Ook hun ligging pleit daarvoor. Polen ligt

immers dicht bij Scandinavië, Tsjechoslowakije en Hongarije dicht bij Oostenrijk en Zwitserland. Maar ook daaraan zouden deze landen een zware dobber hebben, want dat lidmaatschap zou hen blootstellen aan de volle concurrentiekracht van de industrie der EVA-landen en die kunnen zij bij lange na niet weerstaan. Dit nog afgezien van het feit dat EVA-landen zelf niet geporteerd zijn voor het lidmaatschap van deze drie landen. Wat dan overblijft, zijn associatieakkoorden met de EG. Geen associatieakkoorden zoals Griekenland in 1961 en Turkije in 1963 hebben gesloten, want die droegen het volledige lidmaatschap reeds in zich. (Aan de mogelijkheid van het Turkse lidmaatschap, zelfs op langere termijn, kan men overigens twijfelen.) Een nieuw soort associatieakkoorden zijn hier vereist, die economische, wetenschappelijke en culturele samenwerking beogen en de Oosteuropese landen zo veel mogelijk helpen in hun streven zich aan te sluiten bij West-Europa.[42.] Het is te hopen dat het lidmaatschap van Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije tot stand komt, zij het op termijn, want alleen zo zal de tweedeling van Europa werkelijk zijn overwonnen. (Het zou goed zijn als de Europese Raad hierover een beginseluitspraak deed voordat de eenheid tussen de beide Duitslanden een feit wordt, om aldus ongerustheid over achterstand ten opzichte van de DDR te kalmeren.) De vraag rijst dan wel, wat voor soort EG dat zou zijn. Wie rekening houdt met het lidmaatschap van Oostenrijk en Noorwegen - maar landen als Malta en Cyprus veronachtzaamt - komt dan al tot tenminste zeventien lidstaten. Een dergelijke gemeenschap loopt het risico te verwateren tot een douane-unie, zoals de EG die in 1995 met Turkije hoopt te bewerkstelligen. Sommige politici zou dat goed uitkomen. Er is een lobby in het *House of Commons* die verheugd is met de Oosteuropese ontwikkelingen omdat zij de aandacht afleiden van het Europese integratieproces. Wie wil dat de EG meer is dan een douane-unie zal waarschijnlijk moeten berusten in een Europa van verschillende snelheden: binnen de EG een kerngroep van landen die bereid zijn een hoge mate van economische integratie te aanvaarden en een tweede groep van landen die daartoe niet bereid zijn; rondom de EG een nimbus van staten in verschillende stadia van economische ontwikkeling.

Hierboven is weinig geschreven over de DDR. Die is dan ook een geval apart. De lidstaten van de NAVO hebben vele malen plechtig verklaard dat zij de inwoners van de DDR het vreedzame recht op zelfbeschikking toewensen. Wanneer die inwoners dat recht eindelijk hebben uitgeoefend, kunnen die staten natuurlijk niet beweren dat het resultaat daarvan hun bij nader inzien niet aanstaat. Bovendien zou westerse terug-

houdendheid in dit opzicht het Duitse nationalisme slechts aanwakkeren. Die Duitse vereniging is dus nooit een zaak geweest van wanneer maar hooguit van hoe.

Eind november 1989 maakte bondskanselier Helmut Kohl zijn tienpuntenplan bekend. Volgens punt zes zou de ontwikkeling van de inter-Duitse verhouding worden ingebed in het gemeenschappelijke Europese proces - geen Duitse *Alleingang* dus. Punt zeven benadrukte de rol van de Europese Gemeenschap: die zou de basis vormen van een allesomvattende Europese eenwording. Met andere woorden: het enige Europese huis zou in Brussel worden gebouwd. Dat waren geruststellende woorden. Maar het hele tien-puntenplan is inmiddels achterhaald. Toen sprak de bondskanselier nog van een *Vertragsgemeinschaft*, dat wil zeggen een netwerk van verdragen dat de twee Duitslanden met elkaar zou verbinden. Dat netwerk zou worden gevolgd door een confederatie, met als uiteindelijk doel een federatie. Niemand spreekt nu over iets anders dan een totale vereniging op de kortst mogelijke termijn. De bondskanselier is overigens niet de enige die door de gebeurtenissen werd verrast. Op 8 oktober 1989 schreef Henry Kissinger nog dat hij hoopte op vrije verkiezingen in de DDR tegen het einde van de jaren negentig, waarna een 'losse federatie met West-Duitsland' zou volgen.[43.]

Het is daarom niet verbazingwekkend dat ook de Russische politiek inzake de Duitse vereniging in hoge mate inconsistent is geweest.[44.] In feite héeft de Sovjetunie geen Duitslandpolitiek meer. Gewapenderhand ingrijpen is vrijwel uitgesloten. De 300.000 man aan Sovjet-troepen in de DDR dienen uitsluitend nog als troef in de onderhandelingen over conventionele strijdkrachten in Wenen - en als troef ten opzichte van Bonn. Maar Bonn heeft ook een sterke hand. In economisch opzicht heeft de Sovjetunie de Westduitse industrie hard nodig. De beide Duitslanden nemen 15% van de buitenlandse handel van de Sovjetunie voor hun rekening. De Sovjetunie is voor computers en gespecialiseerde machinerie in hoge mate afhankelijk van invoer uit de DDR. Westduitse ondernemingen zijn meer *joint ventures* in de Sovjetunie aangegaan dan die van enig ander land. Vroeg of laat zal de Sovjetunie zich bij de Duitse vereniging en het NAVO-lidmaatschap moeten neerleggen.

Deze vereniging zal plaats hebben door een aansluiting van de vijf Oostduitse *Länder* - Sachsen, Sachsen-Anhalt, Thüringen, Mecklenburg en Brandenburg - bij de Bondsrepubliek Duitsland overeenkomstig artikel 23 van de Westduitse grondwet. De gehele Westduitse wetgeving kan zich dan over de voormalige DDR uitstrekken. Het boven beschreven probleem van het ontbreken van de juridische en economische infrastructuur is daarmee in één klap opgelost. Dit komt neer op niets

minder dan een annexatie van de DDR door de Bondsrepubliek. Die is echter in het belang van de Oostduitsers omdat hun welvaart aldus het snelst wordt verhoogd. Zij is ook in het belang van de Europese Gemeenschap omdat deze daardoor in niet onbelangrijke mate aan economisch gewicht wint. Overigens zal de verwerkelijking van die annexatie nog enige tijd vergen. De herintegratie van het Saarland in de Bondsrepubliek heeft een overgangsperiode van vier jaar nodig gehad en dat land is klein. De integratie van de DDR in de Bondsrepubliek had in economisch opzicht niet op een gelukkiger moment kunnen komen. De conjunctuur in West-Europa in het algemeen en in West-Duitsland in het bijzonder is gunstig. De Bondsrepubliek heeft jarenlang een behoedzaam beleid gevoerd. Anders dan in Nederland is het financieringstekort er verwaarloosbaar. De Westduitse betalingsbalans vertoont zeer grote overschotten. De Bondsrepubliek heeft dus voldoende financiële reserves om de DDR economisch boven water te houden. In mei 1990 kwam de Westduitse minister van Financiën met zijn collega's uit de deelstaten overeen dat er een 'Fonds Duitse Eenheid' zou worden ingesteld. Het fonds kreeg een omvang van niet minder dan 115 miljard DM en zal moeten functioneren tot 1994. Het Nederlandse Centraal Planbureau (CPB) heeft getracht een en ander te kwantificeren.[45.] Het komt tot een totale bestedingsimpuls gericht op de BRD van 2 à 3% van haar BNP. Gezien de hoge bezettingsgraad van de Westduitse industrie zal hierdoor een opwaartse druk op de prijzen ontstaan en een toename van de invoer, ook uit Nederland. Het valt te verwachten dat de Bundesbank een straf monetair beleid zal voeren om de inflatie te beteugelen, waardoor de rente relatief hoog zal blijven. Van veel belang is verder de wijze waarop de Bondsrepubliek de inkomensoverdracht naar de DDR zal financieren: door verhoging van het financieringstekort, door belastingverhoging of door elders te bezuinigen. Mocht de conjunctuur tegenvallen, dan lijkt belastingverhoging onvermijdelijk. Hierbij moet evenwel worden bedacht dat de Bondsrepubliek reeds nu tientallen miljarden DM per jaar besteed om de DDR en Berlijn direct en indirect te ondersteunen, terwijl ook het opvangen van de stroom vluchtelingen zeer veel geld kost. Al met al komt het CPB tot de conclusie dat de Bondsrepubliek thans sterk genoeg staat om de DDR economisch onder de arm te nemen zonder de eigen economie te destabiliseren: de inflatie zou slechts weinig toenemen en het zeer omvangrijke Westduitse overschot op de betalingsbalans zou verminderen maar niet verdwijnen. Op grond van deze studie zou men mogen veronderstellen dat binnen enkele jaren in Oost-Duitsland een tweede *Wirtschaftswunder* zal plaatshebben, althans voor zover de politieke rust daar verzekerd blijft en er zich geen wereldwijde economische recessie voordoet.

Op de *Open Skies*-conferentie in februari 1990 werd besloten dat er een zogenaamd twee-plus-vier-overleg zou plaatsvinden om tot een definitieve regeling voor een Duitse vereniging te komen. De twee Duitslanden plus Frankrijk, Verenigd Koninkrijk, Verenigde Staten en Sovjetunie zouden in verschillende gespreksrondes tot overeenstemming moeten komen over vier hoofdpunten. Ten eerste een regeling voor de Oder-Neissegrens, waarbij moet worden aangetekend dat beide Duitslanden Polen inmiddels de garantie hebben gegeven dat dit de Poolse westgrens blijft. Daarover mag natuurlijk nog niet de geringste twijfel bestaan. Het politiek-militaire probleem, vooral het NAVO-lidmaatschap, is het tweede punt. Dat komt hieronder aan de orde. Ten derde de status van Berlijn en ten slotte de overdracht van de geallieerde rechten op de regering van het verenigde Duitsland.

De vereniging van beide Duitslanden roept gemengde reacties op. Hoewel de Fransen zeggen te streven naar een as Parijs-Bonn, reisde president François Mitterand naar Kiev om Gorbatsjov aan te moedigen tegengas tegen die vereniging te geven. Dat gas hebben de Sovjets echter niet. Men herinnert zich voorts het Franse gezegde: 'Ik houd zo van Duitsland, dat ik blij ben dat er twee van zijn,' (toegeschreven aan François Mauriac). De Engelse gevoelens zijn even bekend. Het 'vredesdividend' van de Tweede Wereldoorlog is Groot-Brittanië altijd ontglipt. Bevreesd als het is industrieel te worden overvleugeld, ziet het een verenigd Duitsland die oorlog alsnog winnen. Bij deze landen - evenals bij de kleinere, vooral de Oosteuropese staten - zit de vrees voor dat een verenigd Duitsland door zijn omvangrijke economische macht in staat zal worden gesteld over hun belangen heen te lopen, ook al zal in Berlijn geen sprake zijn van een militair revanchisme. Een verenigd Duitsland, zo wordt vermoed, zal te groot en te rijk zijn, en te centraal gelegen, voor een Europees evenwicht. Europa zal dan worden als het was tijdens de *Belle époque*, met dit verschil dat een tegenwicht biedende alliantie met Rusland toen mogelijk was en nu met de Sovjetunie niet - althans niet op de korte tot middellange termijn. Dat verenigde Duitsland, zo wordt verder gevreesd, zal in de verleiding komen de rol van makelaar tussen Oost en West te spelen en aldus terugvallen op de *Schaukelpolitik* van Bismarck. Dat Duitsland zal, voorspelt men, een economische invloed in Oost-Europa hebben als nooit tevoren. Voor de Tweede Wereldoorlog hadden de landen daar immers nog enig economisch gewicht, terwijl zij nu geen veer voor de mond kunnen wegblazen. Hier staat tegenover dat er een tweede verschil met de *Belle époque* is. Duitsland is nu lid van een Europese Gemeenschap. Wat leren ons de cijfers? De Bondsrepubliek heeft nu 20% van de bevolking van de Gemeenschap en vertegen-

woordigt 24% van haar BBP. Een Verenigd Duitsland zal een aandeel in de bevolking hebben van 22,7% en in het BBP van 26%. Dit laatste aandeel zou kunnen stijgen tot 29% indien de arbeidsproduktiviteit in de voormalige DDR die in de voormalige BRD zou evenaren. Deze percentages zouden echter weer dalen na de toetreding van nieuwe lidstaten. Indien, bijvoorbeeld, de vijf andere Oosteuropese staten tot de EG zouden toetreden, zou het aandeel van Duitsland in de totale bevolking dalen tot 17%, terwijl zijn aandeel in het totale BBP waarschijnlijk ook minder zou zijn dan de huidige 24%.[46.] Op zichzelf betekenen die percentages niet zoveel. Het is dan ook niet onmiddellijk duidelijk hoe de vereniging Duitsland in staat zal stellen een overheersende rol te spelen. Zeker, economische macht vertaalt zich uiteindelijk in politieke invloed. Het kwalitatieve aspect daarvan speelt immers ook mee. Maar de Brusselse machinerie zal die vertaling aanmerkelijk vertragen en de resulterende invloed zeer verdunnen. Het beste middel tegen *Alleingang* en *Schaukelpolitik* is een verdieping van de Europese Gemeenschap. De Britse politiek ter zake is dus inconsistent.

Indien men het begin van de Koude Oorlog legt bij het onder de voet lopen van Oost-Europa door de Sovjetunie na de Tweede Wereldoorlog dan is die oorlog nagenoeg voorbij. De Russische troepen zullen niet spoedig worden gebruikt om een *pax sovietica* te herstellen. Bovendien staan die troepen in Tsjechoslowakije en Hongarije op het punt om te vertrekken, terwijl Polen om hun aftocht heeft gevraagd. Het Warschaupact, bedoeld als verlengstuk van het Rode Leger, functioneert niet meer.

De NAVO is daarentegen een groot succes gebleken. Haar belangrijkste doelstelling was: de Russen buiten de deur houden. Daarin is de NAVO geslaagd. Ten tweede heeft de NAVO de politieke stabiliteit verschaft die nodig was voor wederopbouw, welvaart en een onomkeerbare Europese samenwerking op democratische grondslag. Ten derde heeft een generatie militairen van een grote verscheidenheid van landen met elkaar leren optrekken. Als vrijwillige samenwerking van soevereine staten met een eeuwenlange geschiedenis van onderlinge oorlogen en twist moet de NAVO worden beschouwd als een prestatie zonder precedent of weerga. Alleen al het bijeenhouden binnen één gareel van Turk en Griek mag als een klein wonder gelden. Hoewel de NAVO oorspronkelijk was gebaseerd op militaire samenwerking, zijn haar successen later hoofdzakelijk politiek van aard geweest. Het heeft dus weinig zin van de NAVO te verlangen dat zij ‘meer politiek’ wordt.

Van essentieel belang voor de veiligheid van Europa is de vraag hoe de

Sovjetunie zich zal ontwikkelen. Daarvoor kunnen verschillende scenario's worden bedacht. Volgens het eerste wordt de Sovjetunie binnen niet te lange tijd door *glasnost* en *perestrojka* omgevormd tot één of verschillende democratieën waarvan geen militair gevaar te duchten valt. In het tweede scenario zou Gorbatsjov een zodanige stelselwijziging tot stand weten te brengen dat de Sovjetunie niet totalitair maar autoritair van aard zou zijn, zoals het Spanje van de jaren veertig en vijftig dat was. Herstel van de commando-economie zou daarbij voor enige materiële verbetering zorgen, althans voor de korte tot middellange termijn. Het gebrek aan ideologie zou worden gemaskeerd door een groeiend nationalisme. Volgens het derde scenario zouden pogingen tot hervormingen en machtswisselingen in de Unierepublieken een desintegratieproces op gang brengen dat door een conservatieve coup tot staan zou worden gebracht. In het laatste scenario, ten slotte, zou dit desintegratieproces onstuitbaar blijken te zijn. De distributie van goederen zou niet langer functioneren en er zou een periode van instabiliteit en onzekerheid intreden met als gevolg volstrekt onvoorspelbaar gedrag.

De huidige negatieve ontwikkelingen in de Sovjetunie maken een verwezenlijking van het eerste scenario uiterst onwaarschijnlijk. Daarbij moet worden bedacht dat niets in de geschiedenis van haar volkeren (afgezien wellicht van de Baltische) hen op een democratie heeft voorbereid. Aldaar noch Renaissance noch Verlichting noch ook een zelfbewuste burgerij. Voor de westerse veiligheidsbelangen maakt het niet bijster veel uit welk van de overige drie scenario's werkelijkheid wordt. In alle gevallen zal ons beleid moeten zijn gericht op stabiele en voorspelbare politieke verhoudingen verzekerd door een afdoende militaire rugdekking.

Op Malta onderstreepte Gorbatsjov het belang van de beide pacten. Na zijn bezoek aan het NAVO-hoofdkwartier op 19 december 1989 verklaarde Sjevardnadze dat NAVO en Warschaupact een belangrijk stabiliserende rol zouden kunnen spelen. Maar het Warschaupact staat op uiteenvallen. Dan blijft alleen de NAVO over om die stabiliserende rol te vervullen. Ook elders wordt dit zo gezien. Tijdens de consultatieve bijeenkomst van het Warschaupact op 17 maart 1990 lieten Tsjechoslowakije, Hongarije en Polen weten het wenselijk te achten dat een verenigd Duitsland tot de NAVO zou behoren. Volgens de Tsjechoslowaakse minister van Buitenlandse Zaken Jirí Dienstbier was een neutraal Duitsland 'het allerslechtste alternatief'.[47] De houding van deze landen ligt voor de hand: zij zoeken een ruggesteun in geval van een hernieuwde Russische expansiedrift en een garantie tegen een herlevend Duits nationalisme. Een neutraal Duitsland zou immers geen ongewapend Duits-

land betekenen. Integendeel. De voormalige minister van Defensie van de Bondsrepubliek Rupert Scholz waarschuwde tijdens de *Wehrkunde*-conferentie van begin februari 1990 dat een Duitse neutraliteit een *massive Aufrüstung* zou betekenen. Een neutraal Duitsland zou op alle bruiloften kunnen dansen en dat is in niemands belang.

De eerste secretaris-generaal van de NAVO, Lord Ismay, definieerde de doeleinden van de NAVO als volgt: '*To keep the Russians out, the Americans in and the Germans under.*' Nu veertig jaar later, zijn er nog steeds drie doelstellingen die betrekking hebben op de door Ismay genoemde landen maar deels in andere zin. Ten eerste moet de NAVO een tegenwicht blijven bieden tegen de militaire macht van de Sovjetunie die voor de afzienbare tijd binnen de Europese context veruit de sterkste conventionele en nucleaire strijdkrachten zal hebben. Ten tweede is het om bovenvermelde redenen noodzakelijk Duitsland binnen een politiek en militair verbond in te kaderen. Omgekeerd zou de NAVO zonder Duits lidmaatschap ophouden te bestaan. Hier ligt een taak voor de Nederlandse politieke partijen. Zij moeten hun Duitse zusterpartijen wijzen op het belang van de NAVO, mocht de wens het bondgenootschap te verlaten daar de kop opsteken. Vooral op de PvdA rust in dit opzicht een verantwoordelijkheid. Ten derde blijft het nodig de Verenigde Staten te associëren met de verdediging van Europa. Een NAVO zonder de VS zou worden overheerst door Duitsland. Zij zou verder onvoldoende tegenwicht bieden tegen de militaire macht van de Sovjetunie. Ten slotte is het Atlantisch bondgenootschap, zoals Michael Howard het uitdrukte in zijn *Alastair Buchan lecture*, 'niet bedoeld als een tijdelijk hulpmiddel maar als een blijvende supranationale gemeenschap, die haar leden niet alleen zou beschermen maar ook verrijken en hun horizonten zou verbreden door een gevoel van lotsverbondenheid en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid'.[48.]

Men zou in Europa de volgende vier zones kunnen onderscheiden: het gebied ten westen van de Rijn; het verenigde Duitsland; het gebied tussen Duitsland en de Sovjetunie; en de Sovjetunie zelf. De legitieme veiligheidsbelangen van de Sovjetunie komen neer op stabiliteit en de afwezigheid van een bedreiging. Die belangen lijken te worden verzekerd door een neutralisering van de derde zone. Het Rode Leger kan in een neutraal Oost-Europa geen bedreiging zien. Omgekeerd betekent een dergelijke neutrale zone een *glacis*, maar nu voor het Westen. Een verenigd Duitsland zal een vredesverdrag moeten sluiten met de landen waarmee het de Tweede Wereldoorlog heeft gevoerd. Wanneer dat is gebeurd, is er geen reden meer Duitsland een mindere mate van soevereiniteit te gunnen dan andere Europese landen. Dit betekent dat de Bun-

deswehr dan ook in het gebied van de huidige DDR moet kunnen opereren om de toekomstige hoofdstad Berlijn te beschermen en de grenzen te bewaken.[49] Als gevolg van het wapenbeheersingsoverleg zal de omvang van de Bundeswehr aan een plafond moeten worden gebonden en zullen de Sovjettroepen die nu nog in de DDR zijn gelegerd zich moeten terugtrekken tot op het grondgebied van de vierde zone, de Sovjetunie. Dit zou het mogelijk maken de aanwezigheid van Amerikaanse troepen in de eerste twee zones sterk te beperken. Die aanwezigheid blijft evenwel essentieel, behalve wat betreft het grondgebied van de huidige DDR. De politieke verhoudingen mogen zich wijzigen, de geografie verandert niet. Terugtrekking van Sovjet-troepen uit Duitsland en handhaving van Amerikaanse troepen in dat land moge asymmetrisch zijn, deze onevenwichtigheid wordt gedicteerd door de geografische asymmetrie. Tevens is die aanwezigheid een bezegeling van de betrekkingen tussen Europa en de VS. De geschiedenis van deze eeuw heeft geleerd dat wanneer met de overkomst van Amerikaanse troepen wordt gewacht tot de zaken hier uit de hand zijn gelopen, het te laat is voor een keer ten goede zonder zeer omvangrijke schade. Van 'voorwaartse verdediging' kan dan geen sprake meer zijn. De militaire doctrine van de NAVO moet dus worden aangepast. Kleinere strijdkrachten in meer teruggetrokken posities zouden volstaan, maar beter uitgerust en vooral mobieler dan nu. Natuurlijk zal deze toestand slechts na het succesvolle verloop van de verschillende ontwapeningsbesprekingen kunnen worden verwerkelijkt, maar het lijkt niet onmogelijk haar te realiseren. Er is immers al zoveel gebeurd dat tot voor kort voor onmogelijk werd gehouden.

President Bush heeft gezegd dat de 'Verenigde Staten noemenswaardige militaire strijdkrachten in Europa (zullen) behouden zolang onze bondgenoten onze aanwezigheid als onderdeel van een gemeenschappelijke verdedigingsinspanning wensen'.[50] Maar dan moet die wens ook blijken. Tijdens de *Wehrkunde*-conferentie van begin februari 1990 zei veiligheidsadviseur Brent Scowcroft: 'Indien het Amerikaanse volk de indruk zou krijgen dat de Amerikaanse militaire aanwezigheid in Europa niet echt welkom was, zou een zeer scherpe reactie volgen.' Sommigen menen dat de Amerikaanse regering haar troepen altijd hier zal laten omdat zij die aanwezigheid als in haar belang ziet. Zij moeten niet vergeten dat het isolationisme in de VS dicht onder de oppervlakte ligt. Vooral Duitse politici moeten zich dat voorhouden.

Waar zouden Amerikaanse troepen gelegerd moeten worden indien niet in Duitsland? De Benelux is te klein en te vol voor meer dan een symbolische aanwezigheid. Frankrijk zou misschien bereid zijn terug te keren tot de geïntegreerde bevelsstructuur van de NAVO, indien de Duit-

sers die verlaten, op voorwaarde dat het oppercommando Frans is, en dat zal voor de Britten onaanvaardbaar zijn.

De Amerikaanse militaire aanwezigheid in Europa zal een nucleaire component moeten bevatten. Het is onwaarschijnlijk dat de Verenigde Staten hun troepen in Europa zullen achterlaten zonder nucleaire rugdekking: *no nukes, no troops.* Het kernwapenarsenaal van de Sovjetunie is van een geheel andere orde van grootte dan de kernwapens van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, nog afgezien van de vraag in welke omstandigheden deze laatste wapens zouden worden ingezet. Het is natuurlijk ondenkbaar dat de Sovjetunie onder de huidige omstandigheden zou dreigen met het gebruik van kernwapens, maar het gaat hier om het vermogen en niet om de bedoelingen. Bedoelingen kunnen snel veranderen, vooral in landen die niet democratisch worden geregeerd en dat voorlopig waarschijnlijk ook niet zullen worden. Vermogens veranderen daarentegen slechts langzaam.

De strategie van de *flexible response* kan echter evenmin standhouden als die van de voorwaartse verdediging. Na de INF-overeenkomst, met het verdwijnen van de nucleaire artillerie en na de beslissing van de Verenigde Staten de *Lance* niet te moderniseren, ontbreken nu zo veel treden dat het antwoord niet meer aangepast zou kunnen zijn. Dat maakt het nuttig het Franse model nader te bestuderen. Dat bestaat uit twee delen. Het eerste wordt gevormd door een nucleair waarschuwingsschot *unique en non renouvelable.* Het tweede bestaat uit het toebrengen van meer vernietiging aan de Sovjetunie dan deze laatste door het winnen van een oorlog aan voordeel zou kunnen behalen: *la dissuasion du faible au fort.* Voor het eerste doel zouden op zee geplaatste kruisvluchtwapens of met *stand-off*-wapens toegeruste vliegtuigen kunnen dienen. Voor het tweede doel moet worden gehoopt op de koppeling met de Verenigde Staten. Tijdens de bijeenkomst van de *Nuclear Planning Group* van de NAVO te Lissabon in oktober 1989 heb ik gewezen op de voordelen van de Franse strategie. Ik kreeg toen geen bijval, maar de gewijzigde omstandigheden maken een herwaardering ervan opportuun.

Met de regelmaat van de klok wordt gepleit voor een Europese veiligheidsidentiteit. Het is evenwel niet duidelijk wat die zou kunnen toevoegen aan de NAVO. Integendeel. Indien een Europese zuil binnen de NAVO zou ontstaan, dreigen op termijn ernstige problemen met de Verenigde Staten. Een vergelijking met de handelspolitiek dringt zich hier op. De lidstaten van de EG vergaderen hierover in de Algemene Raad. Op dit terrein worden standpunten zelden zonder moeizaam overleg ingenomen, waardoor het zeer moeilijk is zo'n standpunt bij te buigen in de

richting van een noodzakelijk compromis met de VS. Terzake van de handelspolitiek bestaat er dus een (geïnstitutionaliseerde) Europese zuil die de transatlantische dialoog bemoeilijkt. Waarom die moeilijkheden nabootsen op het terrein van de veiligheid, waar West-Europa uiteindelijk *demandeur* is? Willen de grotere Europese landen die veiligheidsidentiteit overigens wel? De Westeuropese Unie (WEU) zou hiervan de kern kunnen vormen, maar tot nog toe zijn het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk erg terughoudendgeweest jegens voorstellen de WEU meer belang te geven. Volgens Mitterand is de WEU *un bon lieu pour discuter.* Die uitspraak is waar maar nauwelijks gedurfd. Het spreekwoord 'liever Turks dan paaps' lijkt hier op te gaan. Een ander punt is dat er geen gremium bestaat waarin alle Europese NAVO-lidstaten van gedachten kunnen wisselen over de conventionele verdediging van hun werelddeel. Aan de WEU ontbreken enige lidstaten. Frankrijk is geen lid van de Eurogroep. De *Independent European Programme Group* (IEPG) houdt zich alleen bezig met samenwerking op het gebied van materiëel. Als minister van Defensie heb ik voorgesteld de Eurogroep te laten vergaderen daags vóór de IEPG, in een poging te komen tot een versmelting van deze twee gremia. Met dat bescheiden voorstel ben ik niet ver gekomen; misschien kan het weer worden opgepakt.

De Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) blijft een belangrijk middel voor de dialoog met Oost-Europa en de Sovjetunie. Het is immers het enige kader dat alle Europese lidstaten omvat (met uitzondering van Albanië). Maar besluiten kunnen er alleen met unanimiteit worden genomen. Dat was nu juist het euvel van de Volkenbond. Het loont de moeite zich in herinnering te roepen dat de Volkenbond voor het eerst te kort schoot inzake een geschilpunt tussen Polen en Litouwen over Vilnoes in het begin van de jaren twintig.[51.] De unanimiteitsregel van de permanente leden is ook het bezwaar van de Veiligheidsraad. Om dat bezwaar te compenseren, werd in 1949 juist de NAVO opgericht. De CVSE kan dus alleen als alternatief van de NAVO dienen in het geval van het eerste, onwaarschijnlijke scenario (zie blz. 170). In alle andere gevallen kan de CVSE slechts een aanvulling zijn. Die aanvulling zal van belang zijn, vooral waar rechten van minderheden op het spel staan, zoals helaas reeds nu het geval is. Maar de NAVO blijft nodig.

Als multinationaal rijk zonder samenbindende ideologie in een tijd van herlevend nationalisme gaat de Sovjet Unie een uiterst onzekere politieke toekomst tegemoet. Haar economische toekomst is even onzeker want met de *Perestrojka* gaat het niet goed. Wij staan daar machteloos tegenover want al zouden wij willen helpen, wij kunnen het niet. Binnen

Europa zal de Sovjet Unie echter een supermogendheid blijven. In vergelijking met de Westeuropese landen zal zij zowel groter als militair sterker maar ook veel armer zijn. Die verhouding is inherent instabiel. Wij moeten daar terdege rekening mee houden.

In de drie eeuwen sinds Tsaar Peter de Grote is de grens van Rusland vele honderden kilometers naar het Westen verschoven. Na de Tweede Wereldoorlog begon de Russische invloedssfeer zelfs bij de Elbe. Merkwaardig genoeg viel deze grens toen ongeveer samen met die tussen Germaan en Slaaf onder Keizer Otto III (983-1002). Wie verder wil teruggaan in de tijd, kan opmerken dat zij ten dele samenviel met de Romeinse *limes*. Nu is de grens 800 km oostwaarts verschoven, naar de Bug. Dat komt onze veiligheid ten goede.

Hoe het de landen in Oost Europa zal vergaan - de DDR daargelaten - is ook onzeker. Vooral het ontbreken van de juridische infrastructuur, die voor een markteconomie essentieel is, speelt die landen parten. Westerse investeringen, waar zij het toch van moeten hebben, zullen alleen plaatsvinden op voorwaarden die slechts ter plaatse kunnen worden vervuld. Wat dat aangaat, hebben die landen hun lot in eigen handen, hetgeen niet wegneemt dat wij de dure plicht hebben te helpen waar wij kunnen. Het communisme lijkt daar nu uitgeroeid. Toch blijft het mogelijk dat autoritaire regimes, die dan nationalistisch en socialistisch geïnspireerd zullen zijn, de kop weer opsteken, mochten de hervormingen falen. Om die reden is het belangrijk dat wij onze contacten met die landen zo veelvuldig mogelijk maken en dat wij een uitzicht bieden op aansluiting bij de Europese Gemeenschap.

De Europese integratie zal zonder twijfel voortgaan en dat is ook nodig. Zij zal steeds meer aspecten van onze veiligheid betreffen. De dreiging uit het Oosten moge zijn afgenomen, de instabiliteit is toegenomen. Wij moeten streven naar stabiele en voorspelbare politieke verhoudingen verzekerd door een afdoende militaire rugdekking. Het valt vooralsnog te betwijfelen of de landen van West Europa hun eenheid zullen weten te bewaren wanneer zaken van existentieel belang op het spel staan. Bovendien is het maar de vraag of een Europese kernmacht de stabiliteit van het huidige Amerikaans-Russische nucleaire evenwicht zou vergroten. Het nieuwe Europa zal dan ook een Atlantisch Europa moeten blijven.

Eindnoten:

1. Z. Brzezinski, ‘Cracks in the Soviet Empire’, *The Independent*, 4 februari 1988.
2. George Schöpflin, ‘Why communism collapsed. The end of communism in Eastern Europe’, *International Affairs*, januari 1990.
3. Abel Aganbegjan, ‘Acceleration and Perestroika’, in *The New Stage of Perestroika. A special report of the Institute for East-West Security Studies*, New York, 1988.
4. Richard Pipes, ‘Gorbachev's Russia: Breakdown or Crackdown?’, *Commentary*, maart 1990.
5. G.C. Berkhof, ‘Waar blijft de grens? Een verkenning van de veranderingen in het strategisch krachtenveld.’ Toespraak, uitgesproken bij de aanvaarding van het bijzonder hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 19 januari 1990.

6. Zo schatte een groep Sovjeteconomen onlangs dat de Sovjeteconomie niet groter was dan 14 tot 28% van de Amerikaanse. Dienovereenkomstig zou de militaire sector 25% van het BNP van de Sovjetunie in beslag nemen. USIS, European Wireless File, 22 april 1990. Op het 28 ste partijcongres heeft Sjevardnadze het percentage van 25 bevestigd.
7. Edward N. Luttwak, 'Gorbachev's Strategy, and Ours', *Commentary*, juli 1989.
8. 'Moskau: Afghanistan und SS-20-Stationierung waren Fehler', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 18 juni 1988. Dit artikel verwijst naar uitspraken van het lid van het Centraal Comité Zagladin: Moskou had steeds van het dodelijke gevaar van een nucleaire catastrofe gesproken, terwijl het anderzijds buitensporig lang van de mogelijkheid van overwinning in een atoomoorlog was uitgegaan. Het artikel citeerde ook de 'bekende *Izvestia*-commentator' Bovin. Door haar rakettenpolitiek en de invasie in Afghanistan was de Sovjetunie in een 'slop' geraakt, waaruit 'in het kader van de oude denkwijzen en stereotypen geen uitweg bestond'.
9. Jacques Rupnik, *The Other Europe*, Londen (Weidenfeld and Nicolson), 1988, p. 34.
10. J. Rupnik, a.w., p. 24.
11. 'Onze directe en indirecte bemoeienis met regionale conflicten leidt tot kolossale verliezen doordat de algemene spanning wordt verhoogd, de wapenwedloop wordt gerechtvaardigd en het aanknopen van banden met het Westen die voor beide zijden voordelig zijn, wordt belemmerd,' zei Andrej Kozyrev in: 'Why Soviet Foreign Policy went Awry', *International Herald Tribune*, 9 januari 1989.
12. Zo ook R. Havenaar, 'Amerikaanse bewapening gaf mede stoot tot perestrojka', *De Volkskrant*, 30 juni 1990.
13. Zo ook John Roper, 'Europe and the future of Germany', *The World Today*, maart 1990.
14. *De Volkskrant*, 1 mei 1990. Er zijn ook schattingen die wijzen op een veel geringer aantal doden.
15. Zo ook Richard Pipes, a.w., en Michael Howard, 'The Springtime of Nations', *Foreign Affairs*, 1989/1990.
16. F. Bolkestein, 'Gaat Midden-Europa terug naar 1914?', *Haagse Post*, 7 april 1990. Zie ook György Konrád, NRC *Handelsblad*, 6 april 1990. Voorts Jonathan Eyal, 'Romania: a Revolution highjacked or redefined?', *The World Today*, maart 1990 en George Fodor, 'Romania: Why the Front won', *The World Today*, juli 1990.
17. In een interview met *Die Welt* van 5 maart 1990.
18. *Le Monde*, 31 januari 1990.
19. Opiniepeiling van april 1990 van A. Sedov, All Union Institute for Public Opinion. Gepubliceerd in *Atlantisch Perspektief* 1990/2. Zie ook André Roelofs, *De Volkskrant*, 9 februari 1990.
20. P.A. Boot, 'Economische hervormingen en economisch beleid in de Sovjetunie en Oost-Europa', *Internationale Spectator*, januari 1990.
21. Irwin M. Stelzer, 'A Marshall Plan for Eastern Europe?', *Commentary*, januari 1990.
22. Norman MacRae, 'Russia poised at the economic crossroads', *The Sunday Times*, 29 januari 1989; E. van Lennep, 'De onafwendbare schok in Oost-Europa', NRC *Handelsblad*, 15 december 1989; 'No begging bowl', *The Economist*, 4 november 1989.
23. Irwin M. Stelzer, a.w.
24. Dominic Lieven, 'Crisis in the Soviet Union: the historical perspective', *The World Today*, mei 1990; S. Enders Wimbush, 'The Alma Ata Riots', *Encounter*, juni 1987, pp. 62-68. Vytautas Landsbergis, 'Onafhankelijkheid Litouwen blijft ononderhandelbaar', *De Volkskrant*, 18 april 1990.
25. Hélène Carrère d'Encausse, *L'empire éclaté. La révolte des nations* en *URSS*, Parijs (Flammarion), 1979.
26. Van de totale bevolking van de Sovjetunie wonen 65 miljoen mensen buiten het grondgebied van hun eigen natie. Etnische Letten vormen niet meer dan de helft (50,7%) van de bevolking van Letland (2,68 miljoen). Etnische Esten bedragen 61,5% van de republieksbevolking van 1,6 miljoen.
27. Z. Brzezinski, *De Volkskrant*, 9 juni 1990.
28. 'Zicht op Oost-Europa', een notitie samengesteld door het Directoraat-Generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen, Ministerie van Economische Zaken, 13 februari 1990. Aan deze notitie zijn ook de volgende cijfers ontleend.
29. Anna Sándor, *Van plan naar markt in Oost-Europa*, Den Haag, SMO 1990, i.h.b. pp. 13-23.
30. Zie de berichtgeving in NRC *Handelsblad* van 5 en 11 januari 1990 en in *De Volkskrant* van 9 januari 1990; zie voorts Robert Hormats in de *International Herald Tribune* van 12 januari 1990; 'Busting open Eastern Europe', *The Economist*, 16 december 1989; en ten slotte het interview met F. Andriessen, NRC *Handelsblad*, 10 januari 1990.

31. Geciteerd in Roel Janssen, ‘De opmars van het monetarisme’, NRC *Handelsblad*, 10 januari 1990.
32. Z. Chojnicki, *The Anatomy of the Crisis of the Polish economy*, Institute of socio-economic Geography and spatial Planning, Adam Mickiewicz University, Poznań, Polen.
33. Jeffrey Sachs, ‘What is to be done’, *The Economist*, 13 januari 1990; ‘Privatisation in Eastern Europe: Rediscovering the Wheel’, *The Economist*, 14 april 1990; *Trouw*, 12 juni 1990.
34. Geciteerd door Paul Lendvai, ‘Eastern Europe: liberalism vs. nationalism’, *The World Today*, juli 1990.
35. *Economy Survey of Eastern Europe in 1989-1990*; Secretariat of the Economic Commission for Europe, Genève, 1990, pp. 1-13 t/m 1-17.
36. P. van Ham, ‘De rol van de Europese Gemeenschap in de hervormingen in Oost-Europa’, *Internationale Spectator*, mei 1990.
37. In Roemenië werden investeringen vanuit het Westen toegestaan vanaf 1971, in Hongarije vanaf 1972, in Polen vanaf 1986 en in de Sovjetunie, Tsjechoslowakije en Bulgarije vanaf 1987.
38. ECE Nieuwsbrief ‘East-West Joint Ventures’, Genève, 1990.
39. Staatssecretaris Piet Bukman van Economische Zaken heeft op 5 februari 1990 tijdens overleg met de Tweede Kamer gezegd dat ook Nederlandse investeringen in Oost-Europa in aanmerking moeten kunnen komen voor verzekering. Hij vreesde dat de hervormingen in Oost-Europa zouden stagneren indien investeringen niet tegen politieke risico's konden worden verzekerd. Een uitbreiding van de exportkredietverzekering door investeringen daar ook onder te laten vallen ‘mag best wat geld kosten’, zei hij. Een besluit over dit belangrijk punt is evenwel nog niet bereikt. Nederland heeft voorts investeringsbeschermingsovereenkomsten met Hongarije, Bulgarije, Roemenië en de Sovjetunie gesloten. Met Polen en Tsjechoslowakije wordt over zo'n akkoord onderhandeld.
40. Geciteerd door Robert D. Hormats, ‘The Economic Consequences of the Peace - 1989’, *Survival*, november/december 1989.
41. György Konrád, ‘De dromers bleken nuchtere realisten’, NRC *Handelsblad*, 23 mei 1990.
42. F. Andriessen, NRC *Handelsblad*, 10 januari 1990.
43. *The Los Angeles Times*, 8 oktober 1989.
44. Op 16 december 1989 bepleitte Nikolaj Portoegalov - adviseur in Duitse aangelegenheden van het Centraal Comité van de Sovjetunie - nog ‘confederatieve structuren op de gebieden van de economie, de omgeving, de cultuur en andere’. Op 24 januari 1990 toonde hij zich verzoend met de vereniging van de twee Duitslanden, hoewel hij daaraan toevoegde dat niemand iets te winnen had bij een chaotische vereniging (*International Herald Tribune*, 16 december 1989; *De Volkskrant*, 24 januari 1990). Bij een bezoek van de toenmalige minister-president van de DDR Hans Modrow aan Moskou op 30 januari 1990 verklaarde Gorbatsjov dat over een herstel van de Duitse eenheid geen twijfel kon bestaan. De gang van zaken mocht evenwel niet ‘op straat’ worden beslist. Op 2 februari 1990 pleitte zijn minister van buitenlandse zaken Edoeard Sjevardnadze voor de neutrale en gedemilitariseerde status van een verenigd Duitsland. Acht dagen daarna bespraken Kohl en Genscher de Duitse kwestie in Moskou. Gorbatsjov zei daarbij dat de Duitse wens tot vereniging zou worden eerbiedigd en dat het aan de Duitsers zelf was ‘het moment en de weg van de vereniging te bepalen’. Wel moest bij beslissingen over vreemde troepen rekening worden gehouden met de veiligheidsbelangen van alle betrokken staten. *En marge* van de openingszitting van de *Open Skies*-conferentie van NAVO en Warschaupact in Ottawa op 12 en 13 februari 1990 nuanceerde Sjevardnadze zijn eis ten aanzien van een neutraal en gedemilitariseerd Duitsland: dat was slechts ‘de ideale oplossing’. In mei bleek dat Moskou ook met een verenigd Duitsland zou kunnen leven, dat evenwel net als Frankrijk alleen politiek lid van de NAVO zou mogen zijn. Bij de top van 31 mei tot 3 juni in Washington tussen Bush en Gorbatsjov bleek dat beide leiders het nog altijd niet eens konden worden over de internationale status van een verenigd Duitsland. Op 11 juni 1990 haalde het gerucht de voorpagina's dat Moskou tegen een prijs van 20 miljard dollar aan Westduitse steun bereid zou zijn een ééngeworden Duitsland aan de NAVO te ‘verkopen’. Twee dagen later echter bepleitte Gorbatsjov een Duitse associatie met zowel Warschaupact als NAVO.
45. CPB: *Gevolgen van de Duitse economische eenwording* (werkdocument 34), Den Haag, 1990.
46. John Roper, a.w.
47. Tijdens zijn bezoek aan Den Haag, 1 maart 1990.
48. *Survival*, maart/april 1990.
49. Zo ook S. Rozemond, *De Duitse Kaart*, Clingendael Notitie, maart 1990.

50. Geciteerd door de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken James Baker in zijn toespraak tot de Berlin Press Club van 12 december 1989.
51. Neville Brown, 'New Paradigms for Strategy', *The World Today*, juni 1990.

VII De splinter en de balk

Positieve discriminatie

‘Ik vind je walgelijk,’ zegt de blanke vrouw tegen haar zwarte bovenbuur in het toneelstuk *Buren.* De man gedraagt zich inderdaad onmogelijk. De Engelse auteur James Saunders toont in dit stuk uit 1967 de gecompliceerdheid van een onbevangen contact tussen twee mensen uit verschillende werelden.[1.] Maar meent de blanke vrouw ook wat ze zegt? Ze woont alleen. De zwarte man is zeer lijfelijk aanwezig. Er zijn kennelijk meer elementen in het spel.

De zwarte man verklaart zich minderwaardig: ‘In mijn positie moet je oppassen dat je niet over de schreef gaat.’ Hij tobt en provoceert met zijn minderwaardigheidsgevoel, en hij richt zijn agressie op het punt waar de vrouw weerloos is: haar liberale, progressieve geweten. De blanke vrouw denkt dat ze neutraal en objectief is. Ze heeft helemaal geen bijzondere houding ten opzichte van zwarte mensen, vindt ze. Wat haar betreft zijn mensen gewoon individuen. Ondertussen zou ze een blanke man een klap in zijn gezicht hebben gegeven als die haar plotseling had voorgesteld met hem naar bed te gaan. Maar deze zwarte man niet. Hij is immers zwart. ‘Ik probeer het evenwicht een beetje te herstellen,’ zegt zij. *Buren* gaat over positieve discriminatie.

Daar kan in het algemeen een reden voor zijn, waar het gaat om groepen die door soms onbewuste maatschappelijke processen worden achtergesteld. Maar alle positieve discriminatie die verder gaat dan voorrang bij gelijke bekwaamheid en gedrag brengt zoveel nadelen met zich mee dat zij zichzelf ondermijnt. Zij verwordt dan tot een dubbele moraal die beledigt. Wie mensen serieus neemt, vermijdt die dubbele moraal.

Het stuk van Saunders gaat over de dubbele moraal. Het gaat ook over het Caraïbische gebied. Komt de man uit Suriname? ‘Niet dat ik weet.’ Hij is ontworteld: ‘Wat mijn voorouders hebben uitgespookt daar heb ik niets mee te maken.’

Het is een toestand waar V.S. Naipaul veel over heeft geschreven. Vooral in *The Middle Passage* heeft deze in Londen wonende, in Trinidad geboren schrijver van Indiase afkomst een hard oordeel geuit over het Caraïbische gebied.[2.]

Ook Naipaul beschrijft het minderwaardigheidsgevoel dat te verklaren is uit een gemis aan historisch gewortelde identiteit. Men wil in Tri-

nidad niets ten nadele van Engeland horen. Vrees voor de buitenwereld uit zich in likken naar boven en trappen naar beneden. ‘De Westindiër kent alleen de waarden van geld en ras en is verloren zodra hij zijn eigen maatschappij verlaat om er een met complexere criteria binnen te gaan.’ Goed trouwen is blank trouwen.

Volgens Naipaul is er geen echt volk in Trinidad, met een eigen karakter en doel. Geschiedenis is gebaseerd op prestatie en in het Caraïbisch gebied is nooit iets gepresteerd, zegt hij. Vandaar het gebrek aan wortels van de mensen uit dat gebied.

‘The middle passage’ is de naam die werd gegeven aan de route van de slavenschepen uit Afrika. De voormalige Britse eilanden in West-Indië zijn het miserabelste produkt van slavernij en kolonialisme. Elders werd nog iets tot stand gebracht. Daar niets, aldus Naipaul.

Naipaul bezocht in april 1982 Amsterdam. Hij zou vijf dagen blijven, maar na twee dagen vertrok hij witheet van woede. Hij vond de vragen die de leden van de Nederlandse PEN-club hem stelden beneden de maat. Mineke Schipper hoorde hem zeggen: ‘Alle zwarten moeten maar weer hun kleren uittrekken en de *bush* in.’ Zij voegde Naipaul daarop toe: ‘Ik vind u bevooroordeeld.’ Maar Naipaul is een beroemd schrijver van Indiase afkomst en dus noemde Rudy Kousbroek Mineke Schipper ‘een garnaal’.[3.] Is Naipauls reputatie terecht? Doet Kousbroek aan positieve discriminatie?

Men kan twijfelen aan de kwaliteit van Naipauls romans. Zijn twee boeken over India verraden een gebrek aan inlevingsvermogen. Hij heeft duidelijk last van een minderwaardigheidsgevoel. Hij vindt dat hij uit het verkeerde gebied komt en de verkeerde huidskleur heeft. Hij komt eerlijk uit voor zijn angst: ‘Ik heb niet de toegeeflijkheid jegens mensen in de *bush* van hen die zich veiliger voelen. Ik voel mij bedreigd.’[4.] En Kousbroek deed ongetwijfeld aan positieve discriminatie, zoals zou blijken wanneer iemand als W.F. Hermans zich soortgelijke opmerkingen zou veroorloven als die van Naipaul.

Naipaul is zuur uit angst, maar daarom zijn z'n waarnemingen nog niet onnauwkeurig. Het niet-Spaanse deel van het Caraïbische-Zeegebied herbergt onsamenhangende samenlevingen. Het Spaanse deel niet, want dat maakt deel uit van de cultuur van een heel werelddeel. Nationaal bewustzijn berust op het aantal van de mensen en de ruimte van het land, en op de kracht van eenvoudige gemeenschappelijke gedachten. De aantallen mensen en de ruimten in het Caraïbische gebied zijn gering. Er zijn wel eenvoudige gedachten maar ze worden niet gedeeld en hebben daardoor weinig kracht. Vandaar dat zwarte mensen uit dat gebied niet de zelfbewustheid hebben van bijvoorbeeld de Nigerianen.

Naipaul voelt zich bedreigd. Evenzo is de zwarte man in *Buren* bevreesd, dat de huisbaas tegen hem zal zeggen dat hij moet opdonderen. Terecht, want hij heeft geen geldig contract. Hij heeft daarom een camouflage nodig, en gebruikt een Amerikaans accent als 'tweede huid'.

In *Zwarte huid, blanke maskers* beschrijft Frantz Fanon, de in Martinique geboren psychiater, het verband tussen angst, minderwaardigheidsgevoel en agressiviteit.[5.] Onzekerheid leidt tot gevoelens van minderwaardigheid en angst, die worden gecompenseerd door agressiviteit. Door te slapen met een blanke vrouw neemt de zwarte man wraak voor alles wat hij en zijn voorouders hebben moeten dulden door de hand van blanken, meent Fanon.

In Oost-Afrika werd er tijdens de koloniale overheersing wat gegiecheld over een blanke man die met een zwarte vrouw naar bed ging, terwijl een blanke vrouw die hetzelfde deed met een zwarte man spoedig in een isolement terecht kwam. Kennelijk zag men de seksuele omgang tussen blank en zwart als een machtsstrijd waarbij de vrouw het onderspit dolf.

De liberale, progressieve, blanke vrouw in *Buren* heeft heel goed door waar de zwarte man haar naar toe manoeuvreert met zijn slinkse opmerkingen over zijn huidskleur, maar ze is uiteindelijk weerloos. Haar progressieve vooroordeel dwingt haar tot een dubbele moraal. Bovendien provoceert ze door hem niet serieus te nemen.

In de Verenigde Staten is positieve discriminatie gangbaar bij onderwijs, huisvesting en werkgelegenheid. Niemand weet echter met welk resultaat. Onafhankelijk van het beleid blijven Amerikanen van Aziatische oorsprong het op school en universiteit beter doen dan zowel blanke als zwarte Amerikanen. In Nederland wordt een dubbele moraal afgewezen door burgemeester Ed van Thijn. 'Een gelijke rechtsbedeling is levensvoorwaarde voor de instandhouding van een tolerante samenleving,' zei hij in zijn 'Brandende kwestie'.[6.]

Maar ten aanzien van het buitenland is bij ons de dubbele moraal wel degelijk gangbaar. Er wordt veel geprotesteerd tegen de wantoestanden in Zuid-Afrika. Wie protesteert tegen de misstanden elders in Afrika? 'Wie minder strenge ethische normen hanteert voor zwart Afrika legt een voor zwarten beledigende dubbele moraal aan de dag,' schreef de Ghanees George Ayittey, thans docent economie in de Verenigde Staten.[7.]

Positieve discriminatie van het andere betekent negatieve discriminatie van het eigene. In *Buren* gaat de blanke vrouw letterlijk en figuurlijk door de knieën voor een zwarte man die munt weet te slaan uit haar progressieve geweten.

Eindnoten:

1. James Saunders, *Neighbours, and Other Plays,* Londen (Andre Deutsch), 1968.
2. V.S. Naipaul, *The Middle Passage. Impressions of Five Societies - British, French and Dutch - in the West Indies and South America,* Londen (Andre Deutsch), 1962.
3. NRC *Handelsblad,* 20 april 1982.
4. *International Herald Tribune,* 15 december 1980.
5. Frantz Fanon, *Peau noire, masques blancs,* Parijs (Le Seuil), 1952. Ned. vert. *Zwarte huid, blanke maskers,* Utrecht/Antwerpen (Bruna), 1971.

6. Ed van Thijn, ‘Overleeft de tolerantie de tolerantie?’, in *De brandende kwestie 3*. SLAA-lezingen 1984/1985, Amsterdam (uitgeverij Raamgracht), 1985, pp. 125-159.
7. NRC *Handelsblad,* 9 september 1985.

Twee paradigma's voor de pers

Een krant in het middenwesten van de Verenigde Staten berichtte eens van een ramp in Lissabon. *'St. Louis schoolgirl trapped in Lisbon fire'*, luidde de kop. De ondertitel vervolgde: *'Three thousand Portuguese also die'*. Deze alledaagse perspectivische vertekening noemt men: het hemd is nader dan de rok. Wat ons direct raakt, krijgt aandacht; wat ver van ons bed ligt, krijgt veel minder reliëf.

Het volgende voorbeeld is minder triviaal. Op Kerstmis 1987 berichtte de *Los Angeles Times* van een incident tussen agenten van de *US Immigration Departement* en twee Mexicanen die een derde de Verenigde Staten probeerde binnen te loodsen. De agenten meenden, overigens ten onrechte, dat de Mexicanen met stenen gooiden en schoten hen daarop neer, hoewel ieder zich nog op eigen grondgebied bevond. Dit bericht stond op pagina 50, in een tijd waarin de *intifada* en de wijze waarop de Israëlische regering die opstand probeerde te onderdrukken regelmatig de voorpagina haalden. Ook hier was het hemd nader dan de rok. Maar dat had een politieke betekenis.

Deze twee voorbeelden dienen ter inleiding van het volgende thema: de ideologische voorkeur die in de berichtgeving naar voren komt. Die voorkeur blijkt uit twee paradigma's.

Het eerste paradigma heet: de splinter en de balk. Op 13 september 1977 werd Steve Biko door de Zuidafrikaanse politie vermoord. Een golf van publiciteit en verontwaardiging ging door de wereld. De dood van Biko heeft bijgedragen aan de instelling van een wapenembargo tegen Zuid-Afrika door de Veiligheidsraad op 4 november 1977. Hij was ook medeoorzaak van het verbreken van het Cultureel Verdrag tussen Nederland en Zuid-Afrika.

Hiertegenover staat de kwestie van de Centraalafrikaanse staat Boeroendi, waar twee verschillende rassen door elkaar leven. De lange Toetsi's hebben de macht en vormen 15% van de bevolking. De kleine Hoetoe's zijn in de meerderheid maar hebben het nakijken. In drie golven van geweld - in 1965, in 1972 en in augustus 1988 - hebben deze twee bevolkingsgroepen elkaar op grote schaal uitgemoord, waarbij vooral de Bahoetoe het moesten ontgelden. Bij het tweede bloedbad, van 19 april tot 6 mei 1972, werden alle Bahoetoe met enige opleiding vermoord, tot en met schoolkinderen. De berichtgeving over deze ge-

beurtenissen was summier (behalve in België) en hun politieke uitwerking nihil.

Het tweede voorbeeld van zo'n contrast betreft het Midden-Oosten. Op 6 juni 1982 viel het Israëlische leger Zuid-Libanon binnen. Op 16 en 18 september werden de PLO-kampen Sabra en Shatilla, nabij Beiroet, door Libanese christenen aangevallen, waarbij naar schatting tweeduizend doden vielen. Aan deze slachting werd veel publiciteit gegeven. In Jeruzalem werd een onderzoek ingesteld naar de betrokkenheid van het Israëlische leger, en dat onderzoek leidde er toe dat Sharon zijn post van minister van Defensie moest opgeven. In de Tweede Kamer werd in oktober 1982 zelfs een debat aan deze gebeurtenissen gewijd.

Luttele maanden voordien, in februari 1982, omringden 8000 man van het Syrische leger de middeleeuwse stad Hama, centrum van de Moslim Broederschap. In een gevecht van negen dagen vielen vele duizenden slachtoffers - een veelvoud van het aantal doden dat in Sabra en Shatilla was gevallen - maar de berichtgeving erover was schaars. De Tweede Kamer bekommerde zich er niet om.

Aan de ene kant Steve Biko, en Sabra en Shatilla; aan de andere kant Bahoetoe en Watoetsi, en Hama. Wat verklaart het verschil in benadering?

Allereerst de lijfelijke aanwezigheid van de pers. In 1977 was Zuid-Afrika nog open voor de pers (de Internal Security Act werd pas op 19 oktober 1977 van kracht) en Israël is een van de meest open samenlevingen ter wereld. In Boeroendi daarentegen heerste censuur; buitenlandse journalisten werden niet toegelaten. Hama was evenzeer *off limits*. Maar is dat de gehele verklaring? Mij dunkt dat Israël en Zuid-Afrika werden beschouwd als onderdelen van de Westerse wereld, waaraan hogere maatstaven konden en moesten worden opgelegd dan aan niet-Westerse landen als Boeroendi en Syrië. Vandaar het paradigma: de splinter in het eigen oog weegt zwaarder dan de balk in het oog van de ander.

Het tweede paradigma heet: het redelijk alternatief. Op 22 en 25 februari 1975 verschenen twee advertenties in de Volkskrant, door een groot aantal bekende Nederlanders ondertekend, waarin van de Nederlandse regering ‘onmiddellijke erkenning van de Voorlopige Revolutionaire Regering van Vietnam’ werd geëist. Van die VRR meenden de ondertekenaars - waaronder niet alleen de commune ‘Meloen’ maar ook de huidige bewindslieden Ter Beek, D'Ancona en Kosto en progressieve intellectuelen als Jurgens, Lammers en Hylke Tromp - dat zij het grootste deel van het land en een groot deel van de bevolking bestuurde. ‘In de VRR zijn vele politieke, religieuze en maatschappelijke stromingen

opgenomen. (...) Wanbeheer als gevolg van corruptie en economische afhankelijkheid, typerend voor de regering van Saigon, ontbreken hier geheel,' aldus de advertentie. De regering van Thieu was slecht, dus moest wat haar zou vervangen wel goed zijn.

Het tweede voorbeeld betreft de verslaggeving over Cambodja in de periode 1975-1978, de jaren van de genocide. In de *Washington Post* van 14 mei 1975 waarschuwde Kissinger dat *'an atrocity of major proportions was under way'.* Er waren ook andere berichten, maar er werd weinig acht op geslagen. Verhalen van vluchtelingen, van mensen die het aan den lijve hadden ondervonden, werden met vele korrels zout genomen.

Vooral de *Washington Post* en de *Far Eastern Economic Review* gaven de Rode Khmer het voordeel van de twijfel. De regering van Lon Nol was slecht, dus moest het alternatief wel goed zijn. Het keerpunt in de houding tegenover de gebeurtenissen in Cambodja was de openlijke veroordeling van de Rode Khmer door de Vietnamese regering in april 1978. Toen pas werd kritiek op de Rode Khmer respectabel.

Het derde voorbeeld is Iran. Tot Khomeini's terugkeer naar Iran op 1 februari 1979 lag de nadruk in de berichtgeving op de slechte kanten van de regering van de shah. Over Khomeini koesterde men in het algemeen een zeker optimisme. Kenmerkend zijn uitspraken van N. Brink in *De Groene Amsterdammer*: 'Er zijn ook geestelijke leiders die echt progressief zijn en tolerantie prediken en praktiseren.'[1.] 'De Sji'ïeten zijn niet orthodox en niet tegen de emancipatie van de vrouw, maar tolerant,'[2.] en: 'Dat Iran zou terugvallen op een middeleeuws, theocratisch regime is een gruwelsprookje (afkomstig) van Westerse belangengroeperingen. De Iraanse vrouw zal alle vrijheid krijgen om zich (...) te ontplooien en te ontwikkelen.'[3.] Evenzo Jan Stoof in *Vrij Nederland*: 'Khomeini (...) zal zich waarschijnlijk gematigd opstellen en concessies doen inzake vrouwenemancipatie, modernisering etc. De overheid moet immers, volgens (...) de islamitische godsdienst, niet te streng optreden.'[4.]

Opmerkelijk waren de verschillen tussen de Nederlandse berichten uit Iran. Zo waren de artikelen van J. Kamp in NRC *Handelsblad* somberder dan de verslagen van M.J. Hijmans in *De Volkskrant.* Ook het contrast tussen de *Haagse Post* en *Vrij Nederland* enerzijds en *Elseviers Magazine* anderzijds was duidelijk. Zo schreef D.M. van Rosmalen reeds in augustus 1978 in *Elseviers Magazine*: 'De (...) sji'ïeten worden steeds feller in hun verzet tegen elke vorm van modernisme.'[5.] Ook G.P. Mok en N. van Nieuwenhuysen lieten in dit weekblad reeds voor het einde van 1978 sceptische geluiden horen, terwijl Wim Klinkenberg nog in juli 1981 blijk gaf van een zonnige kijk op de ayatollah Khomeini,

wiens ‘ongeëvenaard leiderschap’ een ‘sociale revolutie’ had ingeleid die slechts vergelijkbaar was met de Russische. Ook hier weer de illusie van het redelijk alternatief, waaraan linkse schrijvers klaarblijkelijk meer onderhevig zijn dan rechtse.

Dit zijn de twee paradigma's: de splinter in eigen oog weegt zwaarder dan de balk in het oog van de ander, en de illusie van het redelijk alternatief. Deze twee paradigma's hebben een gemeenschappelijke noemer, namelijk de *positieve discriminatie*: positieve discriminatie van het andere, het vreemde, het nieuwe, en dus negatieve discriminatie van het eigene, het vertrouwde, het oude. Men zou die gemeenschappelijke noemer wellicht ook kunnen formuleren als een cultureel masochisme, waaraan een christelijk schuldbesef niet vreemd zal zijn.

Maar het getij verloopt. Het is lang geleden dat A. de Swaan zijn ‘plan voor politieke actie in kleine werkgroepen tot steun aan de voortgaande en strijdende guerrilla in de Derde Wereld als fase en onderdeel van de radicale beweging in de industriële samenleving van het Westen’ in *De Gids* publiceerde.[6] Even lang geleden is het sinds Harry Mulisch de Cubaanse revolutie en de deugden van Fidel Castro bezong. En vervlogen is de tijd dat Anja Meulenbelt schreef over de Chinese vrouwen, die zoveel lesbischer zouden zijn dan de westerse.

Wij leven tegenwoordig in een ander tijdsgewricht. Nu deinst *De Groene Amsterdammer* er niet voor terug een artikel van twee bladzijden te publiceren waarin werd beweerd dat Julius en Ethel Rosenberg wel degelijk schuldig waren.[7] Jarenlang was geloof aan hun onschuld een lakmoestest voor allen die zich progressief noemden. En dat in de *De Groene*! In *De Volkskrant* schreef Martin Sommer: ‘De SWAPO (...) heeft een uitgesproken slechte naam als bevrijdingsbeweging (...) al kon dat nooit in het openbaar gezegd worden.’[8] En dat in *De Volkskrant*!

Het keerpunt ligt dus achter ons. In het najaar van 1983 hield André Spoor een toespraak bij zijn aftreden als hoofdredacteur van NRC *Handelsblad,* die later onder de titel *De verheven boodschapper* is gepubliceerd. Hij zei bij die gelegenheid dat een journalist die met opgeheven vinger door de wereld trekt zijn eigen uitzicht belemmert, terwijl hij, als hij al applaudisserend nieuws gaat garen, niet kan horen wat er eigenlijk wordt gezegd.[9] Het is een uitspraak waaraan ik hecht. Een politicus heeft immers dit gemeen met een vlieg, dat men beiden kan afmaken met een krant.

Eindnoten:

1. *De Groene Amsterdammer,* 30 augustus 1978.
2. Idem, 11 november 1978.
3. Idem, 24 januari 1979.
4. *Vrij Nederland,* 27 januari 1979.
5. *Elseviers Magazine,* 26 augustus 1978.
6. *De Gids,* 1969, nr. 3.
7. *De Groene Amsterdammer,* 2 maart 1988.
8. *De Volkskrant,* 4 april 1989.
9. André Spoor, *De verheven boodschapper.* Tekst van een rede die op 26 augustus 1983 werd uitgesproken door drs. A.S. Spoor bij zijn afscheid als hoofdredacteur van NRC *Handelsblad,* z.p. 1983.

VIII Tussen politiek en kunst

Veel graan voor weinig jenever

‘Wenn dann die Herren kommen,
nicht wahr, und sagen:
Ja nu, was soll denn das alles hier? Soll das
für einfache Menschen sein oder für Ästheten?
Für wen soll das eigentlich sein?
Es war ja nicht nötig, dass Sie das gemacht haben - Da
kann ich bloss sagen: Ich male ja nicht für die.
Weder für die noch für die.-
Ich bin ein derart souveräner Prolet, dass ich
sage: Das mach' ich! Da könnt Ihr sagen, was Ihr
wollt!-
Wozu das gut ist, weiss ich selber nicht.
Aber ich mach's, weil ich weiss: so ist das gewesen
und nicht anders...’

Otto Dix

‘Literature is a critique of life,’ schreef F.R. Leavis. Dat geldt voor veel vormen van kunst. Vandaar de definitie van kunst als ‘zelfreflectie van de cultuur’. Die zelfreflectie - weerspiegeling, analyse en commentaar - kan genot bieden maar ook ontwrichtend werken. In ieder geval is kunst iets essentieels voor elke samenleving. Beter gezegd: voor de eigen samenleving, want kunst kan alleen het levensgevoel van de eigen tijd weerspiegelen.

Het onderwerp ‘kunstbeleid’ wordt weer druk besproken. Het is in de mode. Dat komt ten dele omdat oude visies niet meer opgaan. Het klassieke socialistische ideaal was: de arbeiders opvoeden tot het besef van wat mooi is. Maar Nederland is cultureel homogeen geworden, de allochtonen daargelaten. Geld vormt niet de drempel voor de waardering van kunst (en heeft dat misschien ook nooit gedaan). Het draait niet zozeer om geld als wel om inzicht: niet de toegangsprijs maar de aard van het vertoonde vormt in het algemeen de barrière voor het publiek.

Het gauchistische ideaal van 1968 is hol gebleken. Het vond politieke uitdrukking in de Discussienota Kunstbeleid van het Ministerie van CRM uit 1972: ‘Kunstbeleid staat niet in dienst van de kunst maar van de

samenleving. Kunstbeleid kan niet anders zijn dan onderdeel van een welzijnsbeleid.'

Het eerste deel van deze stelling spreekt vanzelf - alle beleid staat in dienst van de samenleving - maar wekt de schijn van een tegenstelling die niet bestaat. Kunstbeleid staat wel degelijk in dienst van de kunst en daardoor van de samenleving. De kunstenaar die naar een ander doel streeft dan in zijn kunst ligt besloten faalt. Het streven naar maatschappelijke relevantie is dus contraproduktief. Die betrokkenheid is een neveneffect van het streven naar wat mooi is. Otto Dix had gelijk: 'Wozu das gut ist, weiss ich selber nicht.' Weinig schilderijen van deze eeuw zijn echter zo maatschappelijk betrokken als de zijne.

In gevolge het tweede deel van de stelling van CRM zouden kunstenaars maatschappelijk werkers moeten worden. Dat is natuurlijk onzin. Kunst heeft niet noodzakelijk iets met welzijn te maken. De kritische functie van kunst heeft eerder iets met 'on-welzijn' te maken. Gerardjan Rijnders' *Ballet* laat een acuut gevoel van onbehagen achter. Het is dan ook verkeerd om het kunstbeleid onder te brengen bij Ministeries van CRM of WVC. Terug naar OK&W? Waarschijnlijk zou dat een betere oplossing zijn.

Ten dele ook wordt het onderwerp 'kunstbeleid' zo druk besproken omdat de kunstwereld zich bloot voelt staan aan druk. De druk van de vervlakking bestaat overal; voor Nederland komt daarbij de druk uit het buitenland. Bovendien is veel moderne kunst versplinterd.

In zijn opstel 'De descriptione temporum' ging C.S. Lewis na welke breuklijnen door de geschiedenis het diepst zijn. Hij concludeerde dat de overgang naar het moderne tijdvak, omstreeks 1900, het meest fundamenteel is geweest. Een van zijn redenen vond hij in het feit dat kunst voor allerlei uitleg vatbaar - poly-interpretabel - is geworden. Vroeger wist ieder wat een kunstwerk betekende. Geef thans tien hoogleraren Engels een gedicht van Eliott en ontvang tien interpretaties. Iets soortgelijks kan men zeggen van de schilderijen van Armando, van een toneelstuk als bovenvermeld *Ballet*, en van Louis Andriessens opera *De materie.* Eenduidig zijn zij niet. Sterker: wás *Ballet* wel een toneelstuk en *De materie* wel een opera?

Er is geen dominante school in de schilderkunst, laat staan in de muziek, en het ouderwetse toneel heeft zijn glans verloren. De wereld is gecompliceerd en eenvoudige oplossingen blijken naar concentratiekampen te leiden. Veel kunstcritici zijn het contact verloren met hun publiek, voor wie ze recenseren. Het lijkt alsof ze hun kompas zijn kwijtgeraakt. A fortiori weten de politici niet meer waar ze het moeten zoeken.

Waar ligt dan de overheidstaak? Allereerst: waar ligt die taak niet? Het kunstbeleid van de overheid mag zich niet richten op een doel dat buiten de kunst zelf ligt. Dat zou neerkomen op *abus de pouvoir.* Aan het einde van die weg liggen 'entartete Kunst' ter rechter- en 'socialistisch realisme' ter linkerzijde. Het volgende voorbeeld van dat laatste is te mooi om aan de vergetelheid prijs te geven:

> 'Wer ist überall der Erste?
> Das ist Fritz, der Traktorist!
> Ob's im Pflügen oder Säen,
> oder ob's im Lernen ist.
> Auf dem Felde bei der Arbeit
> singt er stets das beste Lied,
> dann stimmt Gretel ein ganz leise,
> weil ihr Herz vor Sehnsucht glüht
> nach dem Fritz mit dem Traktor,
> nach dem Fritz, ja dem Fritz
> dem Fritz, dem Fritz, dem Traktorist.'[1.]

Liever geen socialistische kunst. Trouwens, die bestaat eigenlijk niet. Er bestaan wel socialistische kunstenaars en een socialistische inspiratie; zie bijvoorbeeld de Amsterdamse schilder Johan van Hell.

De overheid moet zich ook niet inlaten met de inhoud van de kunst. Zo ook het befaamde woord van Thorbecke. Het zou dan ook beter zijn geweest als Nederland geen staatsprijzen had gekend maar die had overgelaten aan particuliere stichtingen, zoals in Frankrijk. Dat vermijdt een hoop ellende. De toenmalige minister van OK&W (G. Bolkestein) heeft daar in 1939 ook tegen gewaarschuwd, maar de Tweede Kamer wilde niet luisteren, zoals in die tijd zeer velen niet wilden luisteren.

Wat overblijft zijn twee taken: een aan de vraagkant en een aan de aanbodkant. Eerst de vraagkant. De overheidstaak betekent hier: de vraag naar kunst stimuleren en dus voor goed en veel kunstzinnig onderwijs zorgen. De musische vorming is de grondslag van elk goed kunstbeleid.

Annelien Kappeyne van de Coppello zei in 1977 dat het positief beleven van kunstuitingen een gewenningsproces is en dat mensen daarom van jongs af aan met hun neus op kunst moeten worden gedrukt.[2.] De basis voor de 'culturele competentie' wordt op school gelegd.[3.] Tussen hun achtste en hun twaalfde jaar leren kinderen kunstbesef: zingen in de klas, leren kijken naar verschillende kleuren rood. De onderwijzer moet dan zo veel mogelijk belangstelling wekken en de kinderen moeten dan

zo veel mogelijk indrukken opdoen. Helaas gebeurt dat tegenwoordig bijna niet meer. Of de afbraak van het onderwijs nu met Van Kemenade is begonnen, zoals Jan Kassies meent,[4.] valt te betwijfelen; men kan op goede gronden menen dat dit verval teruggaat tot de Mammoetwet van Cals. In ieder geval zitten we nu in een vicieuze cirkel: wanneer de pedagogische academies onderwijzers afleveren die wel het Amerikaanse economische imperialisme willen bestrijden maar 'ah, ça ira, ça ira, ça ira' nog niet kunnen zingen en die maar één associatie hebben bij het zien van de kleur rood, hoe kan men dan van hun leerlingen enig kunstbesef verwachten? Het muziekonderwijs op de basisschool is verloederd en met het onderwijs in de beeldende kunsten is het niet veel beter gesteld.

Willen we uit die impasse geraken dan is een grote inhaaloperatie nodig. Die is moeilijk maar mogelijk en niet eens zozeer een kwestie van geld alswel van beleid, organisatie en ambitie. We zijn nog nooit zo rijk geweest als nu, dus het is helemaal niet nodig dat het muziekonderwijs verloedert en de kennis van het Frans verdwijnt. De prioriteiten moeten alleen anders worden gesteld. En zij moeten zeker niet worden bepaald aan de hand van een quasi-democratisch proces binnen de onderwijsinstelling zelf, want onderwijs moet wel opvoeden tot democratie maar kan toch zelf niet anders dan ondemocratisch zijn. Terzake van de overdracht van kennis en inzicht weegt immers niet ieders stem even zwaar.

In 1979 waren er zes conservatoria in Nederland. Sindsdien hebben nog eens zeven opleidingen die status gekregen. Subsidies die worden toegekend op basis van het aantal studenten zetten de kwaliteit natuurlijk onder druk. Dat is de verkeerde weg. 'Minder maar beter' is hier het devies. Het aantal conservatoria moet omlaag en elk conservatorium moet kunnen rekenen op een vaste subsidie voor een aantal jaren. Daarna moet een evaluatie uitmaken of dat conservatorium goed werk heeft gedaan. Voor toneelscholen geldt hetzelfde. Ook die moeten zijn verzekerd van een vast bedrag zodat geen leerlingen worden aangenomen die eigenlijk onder de maat zijn.

Voorts vereist een goede top een brede basis. Daarom moeten amateurgezelschappen ook worden gesubsidieerd.

'Televisie leidt tot een actievere cultuurpolitiek dan de meest volmaakte subsidieregeling ooit kan doen. TV bereikt mensen die, al zouden de toneelvoorstellingen gratis worden gegeven, nog de drempel van de schouwburg niet over zouden gaan.' Aldus Haya van Someren in 1961.[5.] Het is terecht dat de omroepen een bepaald deel van hun zendtijd moeten besteden aan culturele produkties en dat eveneens een deel van hun programma dient te bestaan uit eigen of in opdracht geproduceerde werken. Langs die weg kan ook de beste weerstand tegen de druk van

het buitenlandse aanbod worden bereikt, eerder dan door absurde en illegale regels tegen het importeren van buitenlandse programma's of delen daarvan.

Een koudwatervrees voor de Europese eenwording wordt nu merkbaar. Men is bang voor één grote culturele euroworst. Men is beducht voor culturele overheersing door grotere landen. Inderdaad mogen steunverlenende maatregelen binnenkort niet meer discrimineren naar nationaliteit, maar wie hebben daar meer voordeel van: de Fransman of Brit in Amsterdam, of de Nederlander in Londen of Parijs? Bij gelijke kansen komt de Nederlander altijd goed uit de bus. Er is geen reden te veronderstellen dat dit in de toekomst anders zal zijn. Het wordt tijd ons Calimero-complex te laten varen. (Het Erasmushuis in Jakarta werd in 1970 door onze toenmalige ambassadeur geopend met een toespraak in het Engels. Zou het Maison Descartes in Algiers anders worden geopend dan in het Frans of de British Council in Calcutta anders dan in het Engels? Die bescheidenheid lijkt wat vergezocht.)

Goed onderwijs, ondersteuning van de kunstbeoefening door amateurs en een substantiële culturele dimensie van de omroepen zullen veel doen om dat oude socialistische ideaal, de spreiding van culturele waarden - kunst voor iedereen - dichterbij te brengen. Bij nader inzien valt toch heel wat te zeggen voor dat ideaal. Het is nog steeds zo dat de kunsten ‘in onevenredige mate ten goede komen aan mensen die het hoogste scoren in termen van inkomen en opleiding’.[6.] Hiermee kom ik bij de aanbodkant.

Toneelvoorstellingen, concerten, musea en artotheken zijn in Nederland te goedkoop. Het bezwaar van die algemene subsidiëring is dat het grootste deel van de subsidie weglekt naar mensen die haar helemaal niet nodig hebben. Waarom zou onze samenleving mensen met hoge inkomens in staat stellen voor een prik naar het theater te gaan? Indien men vreest dat bijstandsmoeders bij een hogere prijs zullen wegblijven, is het beter dat probleem door middel van zo iets als een cultureel bijstandspaspoort op te lossen. Dan slaat de subsidie in ieder geval bij de doelgroep neer. Zo ook bij het Concertgebouw. Daar gaan abonnementseries voor een te lage prijs over de toonbank ten dienste van een koopkrachtig publiek. Ook daar kan de prijs omhoog zodat het marktmechanisme zijn allocatiefunctie kan hervatten. Natuurlijk is het een illusie te denken dat toneel of muziek - laat staan opera - zichzelf ooit volledig zullen kunnen bedruipen, maar er kan meer uit de markt komen dan nu.

Nederland is een klein land met zeer goede verbindingen. Het regionalisme appelleert aan ons instinct voor verdelende rechtvaardigheid -

en wordt natuurlijk ondersteund door een zeer krachtige politieke lobby - maar de begroting voor de kunsten is beperkt. Het geld verdelen over te veel initiatieven kan betekenen dat geen daarvan een reële kans krijgt. Het Ministerie van WVC heeft meer overzicht dan een gemeenteraad en kan de kwaliteit daardoor beter stimuleren.

Want om de kwaliteit is het natuurlijk begonnen. Tussen voor- en tegenstanders is lang een tamelijk dwaze discussie gevoerd over 'kwaliteit'. In zijn inaugurele rede aan de Open Universiteit - een interessant en amusant werkstuk[7.] - betuigde Hans van den Bergh zich een voorstander. Abram de Swaan meende het tegendeel, blijkens zijn boekje *Kwaliteit is klasse*.[8.] Kwaliteit is antidemocratisch, schreef De Swaan: 'Zo ontstaan enclaves van bevoorrechte oordeelsbevoegden binnen een democratisch stelsel dat gebaseerd is op het beginsel van de gelijke oordeelsbekwaamheid van iedere staatsburger.' Hij vergat dat democratie een politieke ordening is en geen esthetische.

Bovendien is er geen 'nieuwe klasse der hooggeschoolden', zoals De Swaan meende, tenzij men een buitenissige definitie van het begrip 'klasse' hanteert. Het is net als met de 'tweedeling van de samenleving' waar Joop den Uyl op hamerde. Zowel Den Uyl als De Swaan bezigen een statische benadering. Het gaat niet om bepaalde groepen waartoe mensen gedoemd zijn te behoren; het gaat erom mensen economisch en esthetisch mobiel te maken, zodat ze hun mogelijkheden benutten en zich opwerken tot een zinvoller bestaan. Voor de appreciatie van kunst geldt: wie wil, kan.

Wie nu nog zeurt over elitaire kunst moet beseffen dat de elite er vandaag niet meer een is van geld maar van inspanning.[9.] Het anti-elitarisme dat zich richt tegen de prestatiemoraal paste in de cultuur der laksheid die Nederland jarenlang heeft geteisterd maar die nu gelukkig bezig is te verdwijnen omdat zij zowel economisch als esthetisch onhoudbaar bleek.

Het Ministerie van WVC zou dat stimuleren tot kwaliteit eigenlijk moeten overlaten aan de Raad voor de Kunst. Nu wordt er veel geklaagd over die Raad. 'Van een systematische kunstkritische beoordeling is in de adviezen van de Raad voor de Kunst nagenoeg nooit sprake,' schreef Pieter Ligthart.[10.] Als dat waar is, klopt er natuurlijk iets niet. Dat moet anders kunnen.

Maar het dilemma ligt elders. Alleen vakgenoten of anderszins gekwalificeerde buitenstaanders kunnen oordelen over kwaliteit. Hoe komt een Raad voor de Kunst tot stand waarvan de leden oordeelsbevoegd zijn maar waar het nepotisme geen ruim baan krijgt? Dat dilemma is nooit geheel oplosbaar. Er kunnen natuurlijk wel maatregelen

worden genomen die de objectiviteit vergroten. Allereerst door verslaglegging. Ten tweede door meer kritische consumenten in de Raad, die kunnen verhinderen dat de kunsten zich ontwikkelen in een esoterische richting. Ten derde moet er op elke tienduizend inwoners van Nederland één zijn te vinden die een gefundeerd oordeel kan geven over kunstuitingen. Voor geheel Nederland zijn dat veertienhonderd opinievormers: onderwijzers, tekenleraren, critici, schrijvers, beeldhouwers, galeriehouders, journalisten. Het Ministerie van WVC moet een dergelijke verzameling kunnen aanleggen, met inachtneming van een goede regionale en professionele spreiding. Alle veertienhonderd opinievormers kan worden gevraagd tegen een bescheiden vergoeding hun oordeel over een zeker aantal kunstuitingen per maand te geven. De moderne elektronische middelen maken een dergelijke regelmatige peiling eenvoudig. Zij kan een nuttige correctie zijn op eventueel hobbyisme.

Het is opmerkelijk hoe weinig van de omvangrijke openbare discussie over kunstbeleid gaat over het centrale probleem: welke keuzen moeten worden gemaakt - hoe moet het geld worden verdeeld? Men verliest zich in cultuurfilosofische bespiegelingen maar weet weinig te melden over de percentages van de begroting die zouden moeten worden besteed aan:

(1) behoud van het waardevolle;
(2) vorming van beginnende kunstenaars; en
(3) vernieuwing.

Het aandeel van de kunstenbegroting in de totale begroting van het rijk is tussen 1950 en 1990 toegenomen van 0,31% tot 0,41% (zie bijlage). Op zichzelf is dat niet slecht, hoewel meer waarschijnlijk beter zou zijn. De kunstenbegroting beloopt voor 1990 736,8 miljoen gulden. Hiervan gaat 325,7 miljoen (44,2%) naar musea, monumenten en archieven en 411,1 miljoen (55,8%) naar de kunsten in enge zin.

Minister Hedy d'Ancona kiest bij de verdeling van extra geld voor ‘behoud van het bestaande’. De musea, archieven en andere conserverende instellingen gaan er dus op vooruit, ten koste van de vernieuwing en de podiumkunsten. Zij spreekt van ‘urgente en zelfs acute problemen’ bij het cultuurbehoud.[11.]

Nijmegen wil een ‘totaalmuseum’ bouwen voor 18 miljoen gulden. Dertig plannen voor uitbreiding van musea zijn in voorbereiding. De kosten zullen 250 à 300 miljoen gulden belopen. Het aantal musea is tussen 1980 en 1988 gestegen van 485 tot 633 en het aantal bezoekers van 14,5 miljoen tot 19,9 miljoen. Het Van Goghmuseum in Amster-

dam is ontworpen voor 100.000 bezoekers per jaar, het ontvangt er nu 700.000. Op zichzelf is dat uitstekend. Dit museum verdient dan ook meer geld te krijgen. Het heeft geen zin musea te bouwen die vervolgens worden verwaarloosd. Nog minder zin heeft het collecties te laten verslonzen. Maar is onze verzamelwoede wel in alle opzichten gerechtvaardigd? Kan na verloop van tijd het kaf niet van het koren worden gescheiden? Dit voorstel heeft reeds tot woedende reacties geleid. Zo schreef de directeur van het Stedelijk Museum Wim Beeren onlangs: 'Verkoop uit gemeenschapscollecties vind ik een vorm van geweld en van diefstal. Men deformeert een creatie en men ontvreemdt. Ik vind dat dit vraagt om strafmaatregelen.' Lien Heyting vroeg zich daarentegen terecht af 'of de bewaarzucht van de musea in sommige gevallen geen ziekelijke vormen aanneemt, of het niet immoreel is om kunst in kisten en kasten gevangen te houden'.[12.] Inmiddels heeft deze 'onbeteugelde verwerving' reeds geleid tot het buitenissige voorstel van minister D'Ancona kunst op te slaan in mergelgroeven of zoutkoepels. Lien Heyting reageerde daarop: 'Zou de vrije markt niet een betere bestemming zijn voor deze kunst dan de onderaardse koepels en groeven?' Inmiddels heeft het Haags Gemeentemuseum besloten 285 'derde- en vierderangsschilderijen' van de hand te doen. Een verstandige beslissing.[13.]

Muziek en dans te zamen vormen op de kunstenbegroting voor 1990 de grootste post: 174,4 miljoen gulden of 42%. Daar is veel voor te zeggen want op beide gebieden heeft Nederland een reputatie opgebouwd. Daarnaast verdient een analyse in de categorieën behoud, vorming en vernieuwing aandacht. De begroting biedt echter geen basis voor die analyse. De klacht is vrij algemeen dat veel reproduktie wordt gesubsidieerd maar weinig schepping. Nu is reproduktie de enige manier om het bestaande te houden, maar de vernieuwing mag daardoor toch niet in het gedrang komen.

Zonder vernieuwing verdort immers ook het bestaande. Hier moet een evenwicht worden gevonden tussen de artistieke waan van de dag en de publieksbelangstelling. Daartoe is zowel inzicht als lef nodig, want bijna alle nieuwe kunst is impopulair. Dit onderstreept eens te meer de noodzaak van een krachtige Raad voor de Kunst. Die zou er verstandig aan doen de term 'vernieuwing' ruim uit te leggen, want men moet zijn net wijd uitwerpen om goede vissen te vangen. Dat er dan een hoop sprot meekomt, moet maar op de koop toe worden genomen. Er is veel graan nodig voor weinig jenever.

Bijlage

1. De kunstenbegroting (dat wil zeggen de totale cultuurbegroting excl. Radio-Televisie-Pers) in absolute getallen en het aandeel in de totale rijksbegroting.

kunstenbegroting

dienstjaar	**bedrag (in milj. guldens)**	**aandeel (in milj. guldens)**
1950	10,8	0.31
1960	34,9	0,47
1970	161,6	0,68
1980	463,8	0,48
1990	809,4	0,41

2. De verdeling van de kunstbegroting over musea, monumenten en archieven enerzijds en kunsten in enge zin anderzijds.

dienstjaar	**HCB-begroting**		**Begroting van Directie Kunsten**	
	absolute bedragen (in mln. guldens)	**aandeel in kunstenbudget (in %)**	**absolute bedragen (in mln. guldens)**	**aandeel in kunstenbudget (in %)**
1970	100,2	62,0	61,4	38,0
1975	155,3	52,45	140,8	47,55
1980	249,4	53,76	214,5	46,24
1985	362,3	51,92	335,4	48,08
1990	325,7	44,21	411,1	55,79

N.B.:

1. Het doorslaan der schalen dat tussen de jaren 1985 en 1990 plaats vindt, wordt veroorzaakt door een terugloop van de budgetten van de Rijksdienst Monumentenzorg. Na 1985 heeft een aantal bezuinigingen zijn beslag gekregen. Daarnaast is in die periode de zogenaamde terugploegregeling afgebouwd.

2. Ten behoeve van de podiumkunsten heeft er in 1985 een overheveling van de lagere overheden naar het rijk plaats gevonden van 56 miljoen gulden. Deze overheveling betrof geen verruiming van het kunstbeleid maar een uitbreiding van taken die daarvóór door de lagere overheden werden gefinancierd.

3. Ten behoeve van aankopen ‘beeldende kunst’ is er in 1985 20 miljoen gulden overgeheveld van het Ministerie van Sociale Zaken naar het Ministerie van WVC.

4. In 1987 is het budget voor beeldende kunsten verruimd met 60 miljoen gulden onder gelijktijdige stopzetting van het BKR-budget bij het Ministerie van Sociale Zaken.

5. In 1989 is 7 miljoen gulden toegevoegd aan het DK-budget voor de bilaterale internationale samenwerking.

6. ‘HCB’ betekent: Hoofd Cultuur Beheer

3. Verdeling van de begroting van de directie kunsten over de verschillende sectoren.

dienstjaar	**muziek en dans**		**toneel/mime**	
	bedrag in mln. gulden	**in % van het totaal**	**bedrag in mln. gulden**	**in % van het totaal**
1970	28,3	46,04	9,6	15,57
1975	63,0	44,74	19,1	13,57
1980	101,2	47,19	39,2	18,30
1985	148,9	44,4	56,2	16,76
1990	174,4	42,4	50,6	12,32

dienstjaar	**letteren**		**film**	
	bedrag in mln. gulden	**in % van het totaal**	**bedrag in mln. gulden**	**in % van het totaal**
1970	1,6	2,63	4,2	6,79
1975	4,1	2,89	7,7	5,45
1980	6,5	3,02	11,1	5,19
1985	9,7	2,89	15,5	4,63
1990	25,9	6,30	20,7	5,04

dienstjaar	**Bouwkunst, beeldende kunst en vormgeving**		**AK/KV**	
	bedrag in mln. gulden	**in % van het totaal**	**bedrag in mln. gulden**	**in % van het totaal**
1970	2,8	4,59	5,9	9,58
1975	7,7	5,44	11,9	8,48
1980	12,6	5,88	18,8	8,78

1985	37,7	11,23	26,7	7,96
1990	94,7	23,02	22,7	5,52

‘AK/KV’ betekent: Amateuristische Kunstbeoefening/Kunstzinnige Vorming.

In deze bedragen en percentages is geen rekening gehouden met de budgetten die niet direct over de verschillende deelsectoren zijn te verdelen. De gelden voor de Raad van de Kunst zijn bijvoorbeeld buiten beschouwing gebleven evenals budgetten voor ‘de spreiding van de kunsten over de provincies’, een post die in het verleden op de begroting voorkwam.

Bron: Ministerie van WVC

Eindnoten:

1. Helmut König, *Rote Sterne glühn. Lieder im Dienste der Sovjetisierung,* Bad Godesberg (Voggenreitenverlag), 1956, pp. 54-55.
2. Zie *Liberaal Réveil,* juni 1985, p. 53.
3. De term ‘culturele competentie’ is afkomstig van Nico van Rossen. Zie ‘De voorzienigheid van het podiumkunstenbeleid’, *Toneel Teatraal,* december 1989.
4. *Liberaal Réveil,* juni 1985, p. 47.
5. In *Vrijheid en Democratie,* 8 april 1961.
6. Bart Tromp in *Magazijn,* gezamenlijke uitgave van de Rotterdamse Kunststichting en de Boekmanstichting, ter gelegenheid van een openbaar debat over kunst en politiek in februari 1980.
7. Gehouden op 17 januari 1986 onder de titel *Kultuur en kwaliteit.* Alphen aan den Rijn (Samsom), 1986.
8. Verschenen bij Bert Bakker, Amsterdam. Zie ook Anna Tilroe in *De Volkskrant,* 7 maart 1986.
9. Zo ook Bart Tromp in *Magazijn.*
10. *Liberaal Réveil,* juni 1985, p. 57.
11. ‘D'Ancona kiest voor behoud’, *Trouw,* 9 februari 1990.
12. Lien Heyting, ‘Alles voor later’, NRC *Handelsblad,* 27 april 1990.
13. Idem.

Cultuur en economie

‘Het overwonnen Griekenland heeft de onbeschaafde overwinnaar bedwongen,’ schreef Horatius in het tweede boek van zijn *Brieven.*[1] Het militair sterkere Rome had Griekenland veroverd maar werd op zijn beurt veroverd door de cultureel sterkere Grieken. Hoe lang heeft die culturele overmacht evenwel geduurd? Hoe lang heeft de Griekse cultuur het verval van haar economie en het verlies van haar politieke onafhankelijkheid overleefd? Ik gebruik het woord ‘cultuur’ dan in de zin van: het vermogen produkten van artistieke of intellectuele waarde voort te brengen. Men kan van mening verschillen over de culturele produktie van het Byzantijnse Rijk, indien men dat al wil zien als de voortzetter van de Griekse beschaving, maar nadat dit rijk door de Turken onder de voet is gelopen heeft Griekenland toch weinig voortgebracht dat internationaal bekend is geworden.

Is hier een samenhang en kan men deze generaliseren? Wint de cultureel sterkere het altijd van de economisch sterkere en wat betekent ‘winnen’ in dit verband? Gaan politieke en economische macht altijd samen met culturele invloed? Daarover gaat de monografie *Cultuur en getal* van de Gentse hoogleraar W. Brulez, met de ondertitel *Aspecten van de relatie economie-maatschappij-cultuur in Europa tussen 1400 en 1800.*[2]

In deze boeiende studie gaat Brulez na of omstreeks 1500 centra van cultuurproduktie samenvielen met belangrijke kernen van economische bedrijvigheid of bolwerken van politieke macht. Zijn conclusie luidt: ‘Als polen van culturele bedrijvigheid lijken economische centra rond 1500 niet van erg veel betekenis te zijn geweest. Culturele brandpunten waren toen eerder de universiteitssteden, bisdomzetels en vele centra van politieke macht (...). Politieke centra waren niet per definitie polen van cultuur, maar bleken het in de praktijk toch veel meer te zijn dan economische centra.’ En Brulez besluit zijn studie als volgt: ‘De vraag blijft dus of het causale verband tussen economie en cultuur eigenlijk wel meer is dan een *faux problème.*’[3]

De studie van Brulez bevat een momentopname van het Europa van het begin van de zestiende eeuw. Mij dunkt dat niet alleen moet worden gekeken naar de verhoudingen in één bepaalde periode maar ook naar de ontwikkeling daarvan in de tijd. (Wat dat betreft maakt Brulez de belofte van zijn ondertitel niet waar.)

Hoe ontwikkelen gebieden zich in hun verhouding tot elkaar? Wat is hun relatieve dynamiek? Het faraonische Egypte was relatief welvarend (vergeleken met zijn nabuurlanden) maar armer dan het Egypte van vandaag. De Egyptische kunst stond toen op een hoger niveau dan elders. Dat is vandaag niet meer het geval. De relatieve dynamiek van Egypte was dan ook negatief, en de voorsprong van Egypte veranderde in een achterstand. Zo is Texas ook rijker dan Nederland maar wij sturen culturele manifestaties naar hen, zij niet naar ons. Hoe zal het echter zijn over een eeuw? Hoe is de relatieve dynamiek van Nederland ten opzichte van Texas? Zal de economische ontwikkeling de culturele verhoudingen onbeïnvloed laten? Op de korte termijn misschien wel, maar het is onwaarschijnlijk dat die invloed zich op de lange termijn niet zal laten voelen. Het is dus helemaal geen *faux problème.*

Ook de economische verhoudingen op het niveau van de individuele mens zijn van belang. Door de lage lonen van handwerkslieden en kunstenaars waren financiële investeringen in cultuur vroeger onbeduidend, zowel in vergelijking met het staatsbudget als met het budget van particulieren, schrijft Brulez.[4.] Versailles kostte betrekkelijk weinig, in tegenstelling tot de oorlogen die Frankrijk ruïneerden. Madame de Pompadour en al haar kunstschatten kostten Lodewijk XV 36 miljoen *livres,* de Zevenjarige Oorlog 1350 miljoen.[5.] Het is opvallend hoe goedkoop antieke meubels zijn heden ten dage in vergelijking met moderne meubels, zelfs die van middelmatige kwaliteit. De loonstijging heeft ambachtelijk werk voor de meeste mensen onbetaalbaar gemaakt. De nivellering van de inkomens lijkt dus niet gunstig te zijn voor de culturele produktie. Weinig particulieren kunnen het zich veroorloven een oud huis in oorspronkelijke staat terug te brengen.

Ik vermoed dat culturele produktie en politieke zelfbewustheid veelal samengaan. De studie van Brulez wijst hier ook op. Het Athene van de vijfde eeuw voor Christus; het Florence van de vijftiende eeuw; het Amsterdam van de zeventiende eeuw en het Parijs van de achttiende eeuw vertoonden alle uitzonderlijke politieke zelfbewustheid evenals een grote culturele produktie. Ik vermoed verder dat politieke zelfbewustheid uiteindelijk samenhangt met de relatieve economische dynamiek, want economische achteruitgang leidt uiteindelijk tot politiek verval - soms zelf tot verlies van onafhankelijkheid. Zulk verval zal zijn culturele werking uiteindelijk niet missen. Dat laten Griekenland en Egypte zien.

Maar deze relatieve dynamiek laat uitzonderingen toe en zal veelal slechts op de langere termijn zijn invloed doen gelden. De twee beroemdste Perzische dichters, Saadi en Hafez, zijn geboren in respectievelijk 1184 en 1320 (beiden in Shiraz), in tijden van nationale neergang en

grote onveiligheid. Het Spaanse rijk heeft zich in niet meer dan honderd jaar de machtigste positie van Europa verworven (1492-1598) en heeft niet meer dan een eeuw (1598-1700) nodig gehad om af te zakken tot het niveau van een tweederangsnatie. Maar de *siglo de oro* viel in de eerste helft van de tweede periode, een tijd van demografische achteruitgang en economische crisis. Evenzo was de bloeiperiode van de Russische literatuur, de tweede helft van de negentiende eeuw, er wel een van economische expansie maar nauwelijks van politieke zelfbewustheid. We hebben het hier dus over onzekere verbanden, waarover wordt gespeculeerd maar weinig met zekerheid kan worden gezegd.

Deze verbanden houden ons niettemin nog steeds bezig. Eind juni 1982 had een UNESCO-conferentie over cultuur in Mexico plaats. Daar sprak de Franse minister van cultuur Jack Lang, die toen ruim een jaar in functie was. Zijn betoog was één klaagzang over de beïnvloeding van de Europese cultuur door het Amerikaanse grootkapitaal. Hij begon met een vriendschappelijke groet aan de Nicaraguaanse minister Ernesto Cardenal. Daarna kwamen de Palestijnen aan de beurt. 'Wij kunnen niet vergeten dat het recht van de Palestijnen om te leven wordt bedreigd.' Een derde groet ging naar Cuba, 'een moedig land dat een nieuwe maatschappij opbouwt'. 'Cultuur en economie - éénzelfde strijd,' betoogde de Franse minister. Ook voor hem was deze verhouding dus geen *faux problème.* De nationale en internationale klassestrijd beïnvloedde volgens hem de kunst en zelfs de cultuur. De artistieke schepping was slachtoffer van een systeem van multinationale financiële overheersing. Het doel daarvan was 'de gehele planeet een uniforme leefwijze op te leggen'. Dat was niet alleen een inmenging in de interne aangelegenheden van andere landen. Erger, het was een inmenging in het bewustzijn van alle inwoners daarvan. Jack Lang richtte zich daarmee ook tot zijn eigen land, dat toch beter dan andere landen weerstand had weten te bieden. Was het hun lot vazallen te worden van het immense 'rijk van de winst'? Hij riep op tot een 'waarachtige culturele weerstand tegen het financiële en intellectuele imperialisme' (applaus). Dat imperialisme maakte zich meester van het bewustzijn. Het eigende zich denkwijzen toe. Zijn Britse collega had gesproken van de vrijheid, maar om welke vrijheid ging het hier? De vrijheid van de vos in het kippenhok? Wij moesten dappere beslissingen nemen en de radio en televisie dekoloniseren. Wij moesten ten strijde trekken tegen deze 'poging tot analfabetisering'. Die strijd moest worden gevoerd door een 'internationale van de cultuurvolkeren'. Daarmee konden wij voorkomen dat 'sommige machtige landen' hun wetten aan vrije en onafhankelijke naties zouden opleggen. De audiovisuele sector bepaalde onze toekomstige onafhan-

kelijkheid. Een land kwam pas economisch in beweging als het ook intellectueel bewoog. Tot slot kondigde hij het plan van president Mitterand aan, in 1983 de 'Staten-Generaal van de Culturen der Wereld' in Parijs te organiseren, welk voornemen reeds meteen door Cuba werd gesteund.[6.]

Het betoog van de Franse minister van Cultuur bleef niet onopgemerkt. In de *Nouvel Observateur* van 6 augustus 1982 kwamen zowel vóór- als tegenstanders aan het woord. Eerst kwam Jack Lang zelf aan bod. Die verklaarde dat hij geen 'poujado-chauvinistische politiek' voorstond. Hij had gesproken als Fransman en als een Europeaan die door sommige multinationale ondernemingen werd bedreigd. Verder wilde hij zich niet mengen in de binnenlandse aangelegenheden van Cuba. Dat was 'een van de weinige ontwikkelingslanden dat analfabetisme, werkloosheid en ziekte had weten uit te roeien'. Het Frankrijk van François Mitterand was vandaag het meest democratische land ter wereld en had van niemand lessen in liberalisme in ontvangst te nemen.

Toen kwamen de anderen aan de beurt. Tahar Ben Jelloun meende dat de familie van de televisieserie *Dallas* objectief medeplichtig was aan de slachting die het Israëlische leger in Libanon beging. Yves Montand daarentegen moest denken aan de stalinisten van de jaren vijftig. Door te zeggen dat hij het socialisme van Castro respecteerde, had Lang diens regime steun verleend. Het anti-amerikanisme van de minister was kinderachtig: 'Als wij onze cultuur met moeite exporteren, dan is dat volgens Lang de schuld van de Amerikanen. Waarom niet van de joden of de Arabieren?' Niets dwong de Fransen naar *Dallas* te kijken. Het culturele protectionisme had nog nooit iets goeds opgeleverd, meende Montand. Françoise Giroud vond de klacht van de minister een zwaktebod: de onderliggende partij was immers medeoorzaak van de overheersing door de ander. 'Ging het er niet veeleer om de sympathie van de Derde Wereld voor Frankrijk te winnen door te roepen dat de Amerikanen ons verdrukken?' Elie Wiesel stelde daarentegen gerust. Amerika was niet verontwaardigd over het betoog van Jack Lang: zij had het zelfs niet opgemerkt. Dat nam niet weg dat de woorden van Lang 'vooroordelen en politieke obsessies verraden die mij - althans in het culturele domein - achterhaald en zelfs ontoelaatbaar voorkomen.'

Het door Jack Lang in Mexico aangekondigde symposium over 'cultuur en economie' voltrok zich in Parijs op 12 en 13 februari 1983. Volgens de Amerikaanse filmmaker Sidney Lumet was het enige concrete punt ervan de algemene veroordeling van de tv-serie *Dallas*.[7.] De Amerikaanse pers, die bij het symposium was geweerd, hekelde na afloop het elitaire anti-amerikanisme van de Franse intellectuelen. Raymond So-

kolov noemde het symposium het snoepreisje van het jaar, ‘waar een laag anti-amerikanisme hoogtij had gevierd’.[8] Lang had zich beter kunnen afvragen ‘waarom Frankrijk een nul was geworden in de wereld van de cultuur en waarom het land in twintig jaar geen romans van werkelijke betekenis had geproduceerd behalve die van Tournier’. Tot overmaat van ramp berichtte de *Christian Science Monitor* met enig leedvermaak dat de Franse televisie net vijfentwintig nieuwe afleveringen van *Dallas* had gekocht.

In het Franse socialistische blad *Le Matin* reageerde Jean-François Kahn als door een wesp gestoken.[9] Hij beschuldigde de Amerikaanse journalisten van bot nationalisme. De Amerikaanse intelligentsia was ‘een samenraapsel van debielen, verstoken van gevoel van humor’. *‘Pourquoi transformer une ignorance en arrogance?’* vroeg hij zich af. ‘Wij zijn de eerste cultuurproducenten ter wereld.’

Jack Lang, die in *Le Matin* werd geïnterviewd, meende dat de Amerikanen jaloers waren omdat een Franse president erin was geslaagd de belangrijkste intellectuelen om zich heen te verzamelen. Frankrijk voedde Amerika op cultureel gebied, zoals werd aangetoond door de vele Amerikaanse artiesten die in Frankrijk kwamen werken. In die trant lieten ook andere Franse intellectuelen zich uit: Emmanuel le Roy Ladurie voor de sociale wetenschappen; François Chatelet voor de filosofie; Claude Samuel voor de muziek en Michel Perez voor de film. De socioloog Edgar Morin daarentegen kon de tirade van Sokolov wel begrijpen. Parijs was allang niet meer het centrum van de wereld en de Franse intelligentsia moest zich daarbij maar eens neerleggen. Ook Jean d'Ormesson gaf toe dat de Amerikanen een beetje gelijk hadden. De Franse cultuur had inderdaad niet meer de plaats en de glans van weleer.

Jack Lang heeft de kunstbegroting van Frankrijk verdubbeld. In 1985 bedroeg die begroting acht miljard franc of 1% van de totale begroting, relatief twee keer zoveel als in Nederland (0,48%). Langs beleid was effectief waar het ging om het conserveren van de cultuur; alleen kon hij geen creativiteit afdwingen. Hadden de kunsten in Frankrijk maar dezelfde vitaliteit als de trendgevoelige minister, verzuchtte *The Economist* dan ook.[10] Het leek erop dat het protectionisme in de kunsten dezelfde rampzalige uitwerking had als in de economie. Sinds André Malraux minister van Cultuur was geworden onder De Gaulle had de Franse staat het culturele domein beheerst. Zelfs onder de energieke leiding van Jack Lang, meende het Britse weekblad, had Frankrijk de laatste jaren niets geproduceerd dat even origineel was als wat men in Engeland en in Amerika maakte. Vergeleken met de Duitse moderne kunst was die van Frankrijk behoudend. Franse filmmakers meden grote en moeilijke

onderwerpen. In theater, ballet en opera had de weerzin tegen verandering een patstelling veroorzaakt, ondanks des ministers kwistige aandacht. *The Economist* citeerde ten slotte Michel Guy, die minister van Cultuur was voordat Mitterand aan de macht kwam: 'Op Céline na is de moderne Franse moderne cultuur gematigd, klassiek en verstandig.' Die cultuur werd volgens hem voornamelijk gekenmerkt door risicomijdend gedrag.

Veel geld lijkt dus geen voldoende voorwaarde te zijn voor kunstzinnige creativiteit. Misschien wel een noodzakelijke? De cultuurbegroting voor 1987 van de Duitse deelstaat Hamburg beliep 264 miljoen mark, waarvan 151 miljoen voor theater en film. De begroting van de afdeling Culturele Zaken van WVC (exclusief radio, televisie en pers) beliep voor datzelfde jaar 650 miljoen gulden. Nu moeten daar nog worden bijgeteld de uitgaven van onze provincies en gemeenten maar het is duidelijk dat in Duitsland relatief veel meer geld aan cultuur wordt uitgegeven dan in Nederland. 'Amsterdam Culturele Hoofdstad van Europa' moest het met 3 miljoen gulden doen: Berlijn kreeg als Culturele Hoofdstad 52 miljoen mark. Is het culturele leven van West-Duitsland beter en levendiger dan het Nederlandse? Kenners van theater beweren dat dit op hun gebied inderdaad zo is.

Toch zijn die getallen weer van beperkte betekenis. In Nederland wordt door de overheid tegenwoordig meer geld aan kunst uitgegeven dan vijftig jaar geleden. Het aandeel van de kunstbegroting in de totale begroting van het Rijk is tussen 1950 en 1990 gestegen van 0,31% naar 0,41%, en bij de ombuigingen is de kunstbegroting ontzien. Maar met de musische vorming op scholen is het bedroevend gesteld. Het geld is dus blijkbaar een noodzakelijke noch een voldoende voorwaarde, althans op de korte termijn. Rotterdam is in economisch opzicht wellicht dynamischer dan Amsterdam, de culturele verhoudingen liggen andersom.

Volgens sommigen schaadt overdaad ook hier en is de zeer sterk toegenomen welvaart sinds de Tweede Wereldoorlog de kunsten niet ten goede gekomen. Het moderne leven in Nederland is gemakkelijk, althans in materieel opzicht. Zeer veel scherpe kantjes zijn van het bestaan afgeslepen. Dat heeft de spanning verminderd. Met welke zaken houden we ons nog bezig? Wie schrijvers vraagt wat de grote problemen van vandaag zijn, krijgt geen of een verbrokkeld antwoord. Velen in de theaterwereld zijn op zoek naar nieuwe vormen, maar wat hebben zij te melden? Soms even weinig als zij die zich bezig houden met postmodernisme, de laatste vorm van obscurantisme, als ik althans mag afgaan op het boekje van Vrij Nederland-redacteur Carel Peeters hierover.[11.]

Het lijkt mogelijk een aantal factoren te noemen die de culturele bloei bevorderen. Ten eerste de zelfbewustheid die voortkomt uit politieke kracht. Dan de persoonlijke aandacht van mensen in vooraanstaande posities, die door kunstenaars als stimulerend wordt ervaren. Vervolgens een prestatiegerichte cultuur als die van Oost-Azië, getuige het grote aantal Aziatische finalisten in het Koningin Elizabeth Concours. Verder voldoende overheidsgeld in verhouding tot wat in andere landen beschikbaar komt en tot de prijs van de arbeid. En ten slotte de begaafde enkelingen die hun eigen baan trekken en zich van geen theorie iets aantrekken. Niets is zo belangrijk als dat.

Eindnoten:

1. 'Graecia capta ferum victorem cepit', Horatius, *Epistolae,* Boek II, brief 1, vs. 156.
2. W. Brulez, *Cultuur en Getal. Aspecten van de relatie economie-maatschappij-cultuur in Europa tussen 1400 en 1800,* Amsterdam (Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis), 1986.
3. A.w., pp. 85 en 88.
4. A.w., p. 86.
5. Nancy Mitford, *Madame de Pompadour,* Harmondsworth (Penguin), 1958, p. 79.
6. Tekst van de rede van Lang, afkomstig van de informatiedienst van de Franse ambassade.
7. NRC *Handelsblad,* 19 februari 1983.
8. *The Wall Street Journal,* 16 februari 1983.
9. *Le Matin,* 18 februari 1983.
10. *The Economist,* 3 augustus 1985.
11. Carel Peeters, *Postmodern,* Amsterdam (De Harmonie), 1987.

De lont in het kruitvat?

‘Het theater leek wel een gekkenhuis: rollende ogen, gebalde vuisten, hees geschreeuw. Vreemde mensen vielen elkaar snikkend in de armen. Men werd opgelost in een chaos, uit de nevel waarvan een nieuwe wereldorde uitbreekt.’ Zo beschreef een toeschouwer de eerste opvoering van Friedrich Schillers *Die Räuber* in 1781. ‘In Tyrannos’ (tegen de tirannen) luidde het motto van het drama. Hoewel het speelde tijdens de Zevenjarige Oorlog, omstreeks het midden van de achttiende eeuw, leverde het commentaar op de eigen tijd. Uit de wijde omgeving kwamen de mensen toegestroomd om dit beruchte stuk te zien. Vier uur voor de voorstelling zou beginnen stond men voor de ingang te dringen. De officiële pers probeerde het stuk af te doen als niet anders dan voorbijgaande nieuwsgierigheid. ‘Nog een paar vijf uur durende voorstellingen en dan heeft zelfs de parterre er genoeg van,’ schreef de Franstalige *Potpourri,* orgaan van de aristocratie in Mannheim. In Wenen reageerde de censuur heftig en langdurig tegen dit immorele, alle verbanden in de samenleving onthechtende en hoogstgevaarlijke theaterstuk. Maar geen censuur kon de triomftocht van deze dramatische schreeuw om vrijheid verhinderen. De teksten van de roverhoofdman werkten als een vonk in het kruitvat.

De sociale verhoudingen in West-Europa waren in de tweede helft van de achttiende eeuw vermolmd. De meeste aandacht trokken toneelstukken die het breed gevoelde protest weerspiegelden. De censuur bewees dat die stukken doel troffen. Zij waren dan ook ondubbelzinnig van strekking. Politici - dat betekende toen: allen die zich bezig hielden met de inrichting van de samenleving - konden iets met die strekking doen. Zij waren of voor, of tegen, maar zij voelden zich in ieder geval betrokken.

Drie jaar na de première van *Die Räuber,* op 27 april 1784, werd *La folle journée ou le mariage de Figaro* in Parijs opgevoerd. Beaumarchais richtte de pijlen van zijn spot op de holle macht van de Franse aristocratie. Figaro probeerde zijn Susanna te beschermen tegen het *ius primae noctis* van de graaf Almaviva. Door zijn spitsvondigheid slaagde hij daarin. ‘Omdat u een groot heer bent, gelooft u dat u een groot genie bent,’ zei hij tegen Almaviva. ‘Adel, rijkdom, een rang, positie, dat alles maakt zo trots. Wat hebt u gedaan voor al dat moois?’ Het hardst lachte

de adel zelf. Maar *'c'est le ridicule qui tue':* het toneelstuk was een teken van de naderende ondergang van deze groep. Een bevoorrechte klasse die zijn privileges niet meer serieus neemt, takelt af.

Ook hier weer onbeschrijfelijke opwinding. Tien uur voor het begin van de première werden de deuren van het theater belegerd. Uiteindelijk werden zij geforceerd, waarna de stoelen bij storm werden ingenomen. Volgens de toneelspeler Fleury werden verschillende mensen daarbij doodgedrukt. Figaro was de held van de dag. Niemand minder dan Napoleon noemde die première *'La révolution déjà en action.'*

Daniel-François Esprit Auber componeerde zijn opera *La muette de Portici* in 1828. Op 25 augustus 1830 werd zij in Brussel opgevoerd. Het thema was een vrijheidsopstand die tweehonderd jaar tevoren in Napels had plaatsgevonden. Het publiek betrok de opera echter op de eigen toestand en ging na de voorstelling de straat op met kreten als *'A bas le roi, à bas les Hollandais.'* De Belgische opstand was een feit. Weer sprong een vonk over het voetlicht en deed een atmosfeer ontvlammen die van verzet was verzadigd.

Wat is politiek theater? Toneelvoorstellingen die commentaar geven op inrichting en bestuur van de samenleving, of een aspect daarvan, met een impliciete aansporing tot handelen. Niet alle toneelstukken doen dat. *Medea* noch *Othello* zijn voorbeelden van politiek theater. De drie hierboven genoemde voorbeelden zijn dat wel. Een Nederlands voorbeeld was *Op hoop van zegen* van Herman Heijermans. Politici konden daar iets mee doen. Zij konden vissersschepen laten inspecteren en een deugdelijke verzekering vereisen. Na de première recenseerde *De Telegraaf* op 27 december 1900: '(...) een slecht stuk (...) slecht van strekking, ondermijnend en aanrandend de beste, edelste en schoonste gevoelens zonder daar tegenover enige ideaal te stellen.' Maar in 1909 kwam de 'Schepenwet' tot stand, waarmee de strijd tegen de 'drijvende doodskisten' in Nederland was beslecht.

Het ging in het stuk van Heijermans om een dramatisch conflict. Dat onderscheidde het van een verkiezingstoespraak. Verkiezingstoespraken zijn meestal erg saai. Politiek toneel kan ook erg saai zijn, wanneer het dramatische conflict ontbreekt of niet geloofwaardig is. Niemand heeft behoefte aan sjablonen. Politiek theater is ook geen cabaret. De cabaretier richt zijn commentaar direct tot zijn publiek. Toneelspelers vechten met elkaar het conflict uit en als het goed is blijft de uitslag tot het einde toe onzeker. Hoe directer het commentaar, des te meer cabaret of verkiezingstoespraak, des te minder toneel.

Politiek theater laat dus het verloop zien van een geloofwaardige dramatische handeling die op indirecte wijze commentaar geeft op de sa-

menleving en voor alle politici een aansporing bevat. De voorstelling moet politici als zodanig aanspreken. Zij mogen er niet onberoerd onder blijven. Zij moeten de première willen bijwonen.

Zijn Shakespeare's koningsdrama's politiek theater? Mij dunkt van wel. De politici van die tijd - de koningen en hun edelen - konden er veel in zien. De wijze waarop Prince Hal, de toekomstige Henry V, na zijn kroning zijn voormalige drinkkameraad Falstaff afdankte ('I know you not, old man') was voor iedere heerser een les. En iedere koning kon zich de regels aantrekken waar Shakespeare schreef:

> 'for within the Hollow Crown
> that round the mortal temples of a king,
> keeps Death his court.'

Tartuffe bevat geen directe uitspraak over de Franse politiek van de zeventiende eeuw, maar zijn kritiek op de godsdienstige kwezelarij van die tijd was zo doeltreffend dat het stuk lange tijd was verboden. Pierre Roullé, pastoor van Saint-Barthélemy, noemde Molière een 'demon in de vorm van een mens' en eiste dat hij levend zou worden verbrand, ter voorbereiding op het eeuwige vuur dat hem te wachten stond. Lamoignon, die verantwoordelijk was voor de politie, verbood het stuk omdat 'het niet aan het theater was zich te bemoeien met de wijze waarop het Evangelie werd gepredikt'. Uiteindelijk gaf Louis XIV toestemming het stuk op te voeren. Het succes was groot: 28 opvoeringen achter elkaar, 77 tijdens het leven van Molière. Het is moeilijk *Tartuffe* niet voor politiek theater te houden.

Minder eenvoudig is de plaatsbepaling van de *Dreigroschenoper.* Afgezien van de valse romantiek ('Siehst du den Mond über Soho'), wat moest de politicus ermee? De boodschap, dat de wereld corrupt en hypocriet is, was misschien waar maar leende zich moeilijk voor politiek gebruik. Dat neemt niet weg dat Brechts gehele werk een inspiratie is geweest voor alle linkse politiek.

Le diable et le bon Dieu van Jean-Paul Sartre is daarentegen ondubbelzinnig politiek theater. Het bevat namelijk de zeer actuele boodschap dat wie naar het volmaakte streeft groot onheil aanricht. Hierboven heb ik, in 'De engel en het beest', uitvoerig over dit thema geschreven.

Toch is de *Dreigroschenoper* heel wat boeiender dan *Le diable et le bon Dieu,* dat een typisch schematiserend produkt van de école normale supérieure is. Het is dus in het geheel niet noodzakelijk dat theater politiek is om goed theater te zijn.

Waarom is er in Nederland zo weinig politiek theater? Tijdens een

forumdiscussie over dit onderwerp in het Amsterdamse Frascati op 20 november 1988 zei de regisseur Wim Meuwissen: ‘In de jaren zeventig is het gebruik van toneel als wapen van de vakbond om de leden te confronteren met bepaalde misstanden op een fiasco uitgelopen. Als er ook maar een beetje inhoud werd geboden verzandde men in eindeloze discussies, zonder dat die iets opleverden.’ Het leerstellige element heeft waarschijnlijk de boventoon gevoerd. Vakbondsleden weten dat sjablonen niet overeenkomen met de werkelijkheid. Daarom was het niet echt goed toneel. Discussies over de politiek kunnen inderdaad ontaarden in oeverloos gezwam.

De volgende vier factoren kunnen veel verklaren. Nederland heeft, ten eerste, een zwakke dramatische traditie. Toneelgroep Centrum heeft twintig jaar geprobeerd het Nederlandse toneel te pousseren. Wat is daarvan blijven hangen? Welke stukken worden nog gespeeld? De oorzaak van die zwakke dramatische traditie moet worden gezocht in onze geschiedenis en onze nationale aard. Nederland heeft het vergelijkenderwijs altijd goed gehad. Vrede van 1678 tot 1940, geen hongersnoden, geen onthoofde koningen, geen revoluties, geen Parijse Commune, geen op stakers schietende politie, geen grootgrondbezit. Daarentegen veel accommodatie, veel schikken en plooien, vele mantels der liefde, veel verdraagzaamheid. Nederland is een land van consensus, niet van confrontatie. De vereffening wordt hier niet in het openbaar verlangd, maar vertrouwelijk geregeld. Wie de zaken op scherp zet, hoort spoedig dat hij op de bal moet spelen en niet op de man. Maar goed toneel speelt juist op de man, dan pas op de bal. De Nederlandse politiek is verhullend en dat inspireert niet tot politiek theater.

De Portugees Rentes de Carvalho, die jaren in Nederland heeft gewoond, schreef over ons land: ‘Avontuur, opstand, roem en eer behoren tot het verleden en in de boeken vindt men het weinige dat nog rest: seks.’ En J.L. Heldring voegde daar aan toe: ‘Onze cultuur heeft nu eenmaal, net als onze hele samenleving, nooit echt grote spanningen, revoluties of tragische conflicten gekend. Onze zonden zijn kamertjeszonden gebleven; onze drama's zijn die van Heijermans, niet die van Ibsen.’

In de tweede plaats maken weinig schrijvers de indruk zich echt voor de politiek te interesseren. Zij lijken zich vooral te concentreren op eigen gedachten, ambities en idealen. Het politieke bedrijf als zodanig boeit hen niet. Dan is het ook niet verwonderlijk dat de echte politici zich niet in hun geschrijf herkennen. Naar welke première moet de politicus zich spoeden? Naar die van Gerardjan Rijnders' *Bakeliet?* Dat ging over moeders. Of naar Frans Strijards' *Kersentuin?* Dat ging over Frans Strijards. Of naar Teuntje Klinkenbergs *Demonen?* Dat ging over de post-

moderne decadentie. Waar is het toneelstuk over Oldenbarneveldt, over de politionele acties in Indonesië, over Aantjes? Een dramatischer onderwerp dan dit laatste is moeilijk denkbaar.

Ten derde heeft de verzorgingsstaat een groot aantal scherpe kanten van het bestaan afgeslepen. Het resultaat is wat Wil Albeda heeft genoemd de *'soft society'*. Het is duidelijk dat die veel minder uitdaagt tot goed theater dan de *'hard society'* in bijvoorbeeld Oost-Europa of Zuid-Afrika. In april 1981 regisseerde Joeri Ljoebimov *De drie zusters* in het Moskouse Tagankatheater. De regisseuse Marcelle Meuleman, die de voorpremière zag, zei tegen mij: 'Het stuk was zodanig geregisseerd dat de goede verstaander er veel impliciete kritiek op bestaande toestanden uit kon opmaken. Veel partijleden zaten op de voorste rijen om dit controversiële stuk te zien. Na afloop hoorde men zowel boegeroep als applaus.' Niet lang daarna is het stuk afgelast en Ljoebimov het land uitgezet.

Ten slotte zijn de grote problemen van vandaag zo ongrijpbaar geworden dat zij zich moeilijk lenen voor het toneel. Wat moet een theatermaker met de zure regen of met het gifgas dat tegen de Koerden wordt gebruikt? Wat moet hij met de honger in Afrika? Wat verschrikkelijk is, vormt daarom nog geen onderwerp voor goed theater. Astronomische problemen zijn moeilijk in een menselijke maat te vangen. Eerst zullen zij hun neerslag moeten vinden in het handelen van enkelen. Dan nog stellen zij de schrijver voor een moeilijke opgave. Ibsens *De vijand van het volk* gaat over milieuverontreiniging, maar in dat stuk is alle gelijk aan één kant, alle ongelijk aan de andere. Het wordt dan ook nooit meer opgevoerd.

Twintig jaar geleden werd het Holland Festival geopend met de opera *Reconstructie*. Een collectief bestaande uit Harry Mulisch, Peter Schat, Hugo Claus, Louis Andriessen, Reinbert de Leeuw, Jan van Vlijmen en Misha Mengelberg schiep in perfecte harmonie een wangedrocht. Het libretto was zoutloos. Amerika was de Don Juan die de mooie Bolivia verkrachtte. Gelukkig had zij een vader, commandant Che Guevara, die als stenen beeld Amerika naar de hel verwees. Daartussendoor moesten vage figuren duidelijk maken hoe racistisch en materialistisch de Verenigde Staten zijn. In politiek opzicht bevatte de opera wartaal. De armoede in Latijns-Amerika zou zijn veroorzaakt door de Amerikaanse investeerders. Was het maar zo eenvoudig! Konden de Latijnsamerikaanse landen hun armoede maar oplossen door Amerikaanse ondernemers de deur te wijzen! Met de werkelijkheid had *Reconstructie* niets te maken.

Een paar jaar geleden heeft een achttal politici in de Balie een *reading*

gehouden van een Russisch toneelstuk dat ging over de kernramp van Tsjernobyl. Die acht politici - variërend van Ina Brouwer van de CPN tot de schrijver van deze regels - hebben zich daar een middag mee bezig gehouden omdat zij *geïnteresseerd* waren. Het kan dus best. Maar willen Nederlandse schrijvers appelleren aan de politiek, dan zullen zij eerst uit hun provinciale schuttersputje moeten komen om een kijkje te nemen hoe het in de grote, boze, werkelijke wereld toegaat.

IX Drie dagboeken

9-15 juni 1988

Donderdag 9 juni

De Britse ambassadeur zei mij eens dat goede dagboekschrijvers mensen van het tweede niveau zijn. James Boswell en Harold Nicolson bevestigen die stelling maar Samuel Pepys ontkracht haar.

Mijn medewerker Maarten van Meurs staat vroeg op de stoep. Hij is bezig met een onderzoek naar de politiek van de Wereldraad van Kerken. Deze zomer hoop ik zelf met dit onderwerp aan het werk te gaan. De Wereldraad bemoeit zich met van alles en nog wat dat niets met godsdienst te maken heeft. Waarom legt hij de ruzie tussen protestanten en katholieken in Noord-Ierland niet bij?

Door mijn ochtendgesprek rijd ik na de spits naar Den Haag. Tijdens de rit hoor ik een onheilspellende ratel onder de motorkap. Om één uur eet ik in de Tweede Kamer met onze stagiaire Jan Willem Goudriaan. Hij studeert op de economische ontwikkeling van de Sovjetunie en de hervormingen van Gorbatsjov. Ik blijf sceptisch over diens kansen van slagen. Een economie hervormt men niet per oekaze. En als prijzen vraag en aanbod niet mogen weerspiegelen en dus hun werk niet kunnen doen, lukt het zeker niet. In de Russische militaire programma's is de perestrojka in ieder geval nog niet te bekennen. 's Middags krijgen Kamerleden van de Amerikaanse Defense Intelligence Agency een *briefing* over de militaire krachtsverhoudingen. Die briefing is vertrouwelijk. Bijzonderheden zijn dus niet voor dit dagboek.

Volgens een garage komt het geratel uit de verdeler. Dat is vervelend want morgen moet ik via Den Helder en Alkmaar naar Brussel, waar dit weekeinde de *executive*-commissie van de Liberale Internationale bijeenkomt. Ik hoop maar dat ik het red.

Tot slot het gewoonlijke donderdagavondoverleg met de liberale bewindslieden. De christen-democraten doen iets soortgelijks, de avond voor de ministerraad. Het gebruik strijdt met de afstandelijke verhouding tussen regering en Tweede Kamer die eigen is aan ons staatsrecht. Maar het heeft zich sinds het midden van de jaren zeventig vastgezet en is nu helaas onuitroeibaar.

Vrijdag

Zo vroeg mogelijk naar de garage. Daar hoor ik dat mijn verdeler en

mijn koppeling moeten worden vervangen. Dure grap. Maandag is mijn auto klaar.

Vandaag brengt mijn fractie een bezoek aan het noorden van Noord-Holland. Om 9.00 uur had ik in Den Helder moeten zijn. Dat lukt niet meer. Maar 14.00 uur in Alkmaar zijn red ik wel. Het centrum van Alkmaar is mooi en gezellig. De loco-burgemeester wacht ons op in het fraaie stadhuis, dat deels dateert van 1530. Hij onderhoudt ons over de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening. Daarna spreekt een deel van ons, waaronder ik, met bestuurders van de HTS. Wat ons in het bijzonder interesseert, is de samenwerking tussen de HTS, het Energiecentrum Nederland en de Hoogovens. Leraren van de HTS krijgen training bij ECN en Hoogovens. Daarna leiden zij een groepje HTS-ers op in hun nieuwe kennis. Ook dragen zij die over aan andere leraren en aan de ondernemers. Hoogovens besteedt problemen uit bij de HTS. Kortom, een samenwerking tussen industrie, onderzoek en onderwijs die ook elders moet ontstaan.

Een collega brengt mij naar het station van Leiden, vanwaar ik spoorslags naar Brussel ga. Waarom reis ik niet veel meer per trein? Ik kom net aan als de bijeenkomst begint. Een groepje intimi van de Liberale Internationale heeft zich uit de vier windstreken verzameld om na te denken over de opvolging van onze president Giovanni Malagodi. Giovanni is een bewonderenswaardige president maar hij is 84 en genoeg is genoeg, vindt hij. Na twee uur praten, om 10.00 uur 's avonds, blijven vier namen over. Dan gaan we eten in restaurant Scheltema in de Predikheerenstraat (rue des Dominicains). Het is een aardig restaurant in Franse stijl. Ik raad het iedereen aan.

Zaterdag

De bijeenkomst begint om 9.30 uur in het Egmontpaleis. Er zijn ongeveer vijftig deelnemers. Giovanni Malagodi zit voor, charmant en bekwaam als steeds en zo sluw als een Florentijn. Drie liberale partijen uit Israël zijn aanwezig, alle lid van de LI. (Evenredige vertegenwoordiging heeft ook nadelen). Van de drie is de Shinui (verandering-) partij mij het meest verwant. Haar voorzitter, Amnon Rubinstein, spreekt zeer overtuigend. De sprekers uit Duitsland en Oostenrijk irriteren door hun gedram. Mijn eigen bijdrage is kort maar, naar ik hoop, duidelijk.

's Avonds worden wij in het stadhuis ontvangen door de Belgische liberale partijen. In de ontvangstzaal zijn zij 140 jaar geleden opgericht. Het stadhuis is Brabantse gotiek van de late vijftiende eeuw. Het ligt aan de Grote Plaats, overgoten door zonlicht, even mooi als steeds. Het avondeten sla ik over. Wie niet oppast in dit vak groeit dicht. In bed lees

ik een stuk van prof. Ralf Dahrendorf dat wij morgen bespreken.

Zondag 12 juni

Om 7.00 uur op, want om 8.00 uur heb ik afgesproken Amnon Rubinstein in zijn hotel te interviewen. Wanneer ik tegenover hem zit, kan ik het opnameapparaat niet aan de gang krijgen. Ik ben mechanisch hopeloos. Amnon is een aardige man, in 1931 in Tel Aviv uit Poolse ouders geboren. Hij staat een humane en verstandige buitenlandse politiek voor waarin ik me goed kan vinden.

Na de lunch komt een klein groepje bijeen om het stuk te bespreken dat Ralf Dahrendorf heeft geschreven voor ons jaarlijkse congres te Pisa in september. Ralf is een Duitse socioloog die nu rector is van een college in Oxford. Zijn stuk gaat over de toekomstige taken van het liberalisme. We spreken lang over de verhouding tussen zelfbeschikking en mensenrechten. Is slecht lokaal bestuur te verkiezen boven beter koloniaal bestuur? Het hangt er maar vanaf met wie men spreekt: met de lokale elite of met de mensen in de verdrukking. Is Oeganda beter af met Brits bewind dan onder de huidige regering? Als de Rode Khmer over een paar jaar naar Cambodja terugkeert en daar weer mensen gaat uitmoorden, rechtvaardigt dat gewapende interventie? Mag soevereiniteit altijd gaan boven de rechten van de mens? Had Suriname moeten wachten op onafhankelijkheid? Moeilijk!

Na afloop mag ik met onze internationale secretaris Jan Dirk Blaauw meerijden naar Utrecht, vanwaar per trein naar Amsterdam. Om zeven uur ben ik thuis.

Maandag

Het is prachtig weer. Ik werk het interview met Amnon Rubinstein uit. Misschien kan ik het ergens plaatsen. Ik neem de post en de kranten door. Als ik een paar dagen ben weggeweest, ligt er altijd een hele stapel. De garage vertelt mij dat de nieuwe ontsteking uit Frankrijk moet komen. Ik moet mijn auto dus langer missen. Vervelend. Ik eet bij mijn moeder. Daarna naar Den Haag. De Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, heeft mij gevraagd een werkgroep voor te zitten die een rapport moet schrijven over de verdediging van West-Europa na het INF-akkoord. Dit is onze eerste vergadering. Al met al weer laat thuis.

Dinsdag

Met de trein naar Den Haag. Annet Nederlof, mijn zeer bekwame medewerkster, heeft de post gesorteerd en alle boodschappen op een lijstje.

Zij laat me zien dat ik de pauzeknop van mijn dicteerapparaat had ingedrukt. Handig is anders! Onze fractievergadering duurt van 10.30 uur tot 14.00 uur.

Allerhande onderwerpen tuimelen over elkaar heen. We spreken lang over studiefinanciering en de gezondheidszorg. Onze problemen liggen alle in de collectieve sector. Hoe hebben we er zo'n ratjetoe van kunnen maken? De fractie is eensgezind in haar wens met het CDA tot oplossingen te komen. Joris Voorhoeve zit voor, rustig als steeds. Zijn leiderschap van de VVD is nu alom aanvaard.

De Kamer besluit het paspoortonderzoek om te zetten in een enquête. Mijn collega Loek Hermans laat geen woord los maar ik weet dat hij een moeilijke klus heeft.

's Avonds eet ik met mijn negentienjarige zoon Floris. Hij woont in Den Haag, ik in Amsterdam. We eten steevast eens in de week samen. Hij amuseert mij met observaties van zijn omgeving. Amuseer ik hem ook?

Woensdag 15 juni

Ik lunch met de vertegenwoordiger van een grote Franse onderneming. Sinds kort ben ik voorzitter van het bestuur van de Franse Kamer van Koophandel in Nederland. Vandaar dat mijn gast mijn mening vraagt over zijn plannen. Ik ben bezorgd over de Nederlands-Franse economische betrekkingen. Die stellen minder voor dan vroeger en dat is niet goed. Ik span mij daar graag voor in.

's Avonds rijd ik met een paar collega's naar Delden. Ik vertel hen van de moderne vos en de zure druiven. Anders dan de oude vos laat de moderne vos het er niet bij zitten wanneer hij de druiven niet kan bereiken. Hij oefent zich elke dag in het springen en ondergaat een vermageringskuur. De andere vossen lachen hem uit. Maar hij zet door. Na een jaar heeft hij spieren van staal en is hij zo licht als een veer. Hij springt en kan eindelijk bij de druiven komen. Wat blijkt? De druiven zijn zuur. Hij laat dat niet merken want dan zouden de andere vossen hem eerst goed uitlachen. Dus springt hij elke dag. Elke dag eet hij de zure druiven. Ten slotte krijgt hij een maagzweer waaraan hij spoedig overlijdt.

's Avonds laat lees ik dit dagboek nog eens over. Het lijkt vooral over vervoer te gaan.

27 April-3 Mei 1989

Donderdag 27 april.

Ik woon in Amsterdam, ik werk in Den Haag. Daartussen beweeg ik mij per auto. Gelukkig behoef ik niet zelf te rijden. Wanneer ik weer in de Tweede Kamer zit, ga ik met de trein. Maar dat duurt langer en is ongemakkelijker. Vandaag is het weer gelukkig mooi. Dan stroomt het verkeer goed door. Als het regent, is het meteen mis. Elk jaar komen er vele auto's bij. Daar valt niet tegenop te bouwen. De automobiliteit móet terug worden gedrongen. Maar hoe?

Vanochtend een bespreking met de directeur-generaal economie en financiën van mijn ministerie, Rien Meyerink, om mij voor te bereiden op de behandeling van de kaderbrief in de ministerraad van morgen. Die kaderbrief schetst het beeld van de begroting voor de jaren 1990-1994. Daarna liep ik met mijn directeur voorlichting Jaap van der Ploeg naar het Pullman-hotel, waar ik een lunchtoespraak moest houden voor het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken. Een toespraak waaraan wij lang hadden gewerkt en die dan ook substantieel van omvang en inhoud was. De titel luidde: ‘De NAVO na 40 jaar - koers houden’.

Kernpunt van mijn betoog was dat de Sovjetunie een supermogendheid was en zou blijven en dat zij voor West-Europa altijd een ongemakkelijke nabuur zou zijn. De omstandigheden mochten veranderen, de geografie niet. Een oceaan scheidde ons van de Verenigde Staten, een paar honderd kilometer laagvlakte van de Russische invloedssfeer. De Westeuropese landen zouden altijd kleiner zijn dan de Sovjetunie en voor de afzienbare tijd zowel rijker als zwakker. Die verhoudingen schiepen onzekerheid. De NAVO bleef derhalve nodig om gezamenlijk weerstand te bieden aan expansieve neigingen van de USSR; om ons te verzekeren van Amerikaanse bemoeienis met onze veiligheid; en om de integratie van de Bondsrepubliek in West-Europa onomkeerbaar te maken.

Ik voelde mij vereerd met de aanwezigheid van zulke eminente mensen als Wellenstein en Samkalden onder mijn gehoor. De laatste vroeg mij naar de positie van de Bondsrepubliek. Ik antwoordde dat de tijd van Bismarcks *Schaukelpolitik* en van het Duitse *Rückversicherungstraktat* met Rusland voorbij was, evenals die van Rapallo. Adenauer

had daar rigoureus mee gebroken en dat was niet de geringste van zijn verdiensten. De beroemde Stalinbrief van 1952 - die hereniging aanbood in ruil voor neutraliteit - had hij dan ook in de prullenbak gedeponeerd. Toch had Klaus von Dohnanyi, ex-burgemeester van Hamburg, enige jaren geleden in de Ridderzaal gezegd dat een tweede Stalinbrief nu anders zou worden behandeld. En wat, indien volgend jaar een roodgroene coalitie de huidige zwart-blauwe afwisselt?

Na de lunchtoespraak mondeling overleg met de vaste Kamercommissie voor defensie. Ik werd aan de tand gevoeld over de Nederlandse inbreng tijdens de Nuclear Planning Group-bijeenkomst van de vorige week in Brussel. Ons standpunt daar hield het midden tussen het Duitse en het Brits/Amerikaanse. De twee hoofdelementen daarvan waren: het moderniseren van de lance-raket (die omstreeks 1995 aftakelt) en een perspectief op onderhandelingen over kernwapens voor de korte afstand, inclusief de afschaffing - op termijn - van de nucleaire artillerie. Indien de NAVO-lidstaten op de top van eind mei een compromis willen bereiken, dan zal er toch iets moeten worden gevonden dat op het Nederlandse standpunt lijkt.

's Avonds moest ik, met anderen, spreken in Paradiso over het thema ‘Weg met de pers’. Terzelfdertijd diende ik op het Ministerie van Economische Zaken met de liberale bewindslieden te overleggen. Dat was dus een probleem. Ik loste het op door direct na mijn Paradisotoespraak naar Den Haag terug te keren, waar ik aldus om 21.30 uur aankwam.

Mijn Paradisotoespraak was kort maar, naar ik hoopte, krachtig. Ik behandelde de ideologische vooringenomenheid zoals die blijkt uit de berichtgeving door de pers. Ik introduceerde daartoe twee paradigma's: de splinter in eigen oog weegt zwaarder dan de balk in het oog van de ander; en de illusie van het redelijk alternatief. Beide paradigma's herleidde ik tot het christelijk schuldbesef. Het publiek was jong en intelligent en reageerde snel. Ik begroette Wim Klinkenberg. Helaas moest ik een van zijn meer onbezonnen artikelen citeren. Wat jammer dat zulke aardige mensen zo'n ongelijk kunnen hebben en dat onaardigen de zaken zo vaak beter zien.

Sinds het kabinet-Den Uyl is het gewoonte dat van iedere coalitiepartner de bewindslieden, de fractietop en de voorzitter van de partij de avond voor de ministerraad vergaderen over de agenda van de dag daarna. Het is een weinig dualistische gebeurtenis, die zich echter als een taai ongerief in politiek Den Haag heeft vastgezet. (Wanneer de politieke leider de fractie aanvoert, zoals bij de VVD, is dat overleg ook wel nodig.) De discussie sleepte zich voort. Toen Neelie Smit om kwart voor twaalf *flip-over charts* begon om te slaan, bekroop mij een licht gevoel van on-

geduld. Ed Nijpels beloofde mij een kopie van zijn Nationaal Milieu Plan, dat mij tot dan toe niet had bereikt. Dat was tenminste iets. Om half twee lag ik in mijn bed, de afstand Amsterdam-Den Haag vier keer afgelegd hebbend. De automobiliteit móet terug worden gedrongen.

Vrijdag 28 april

Vanochtend allereerst het uitreiken van de decoraties. Het viel mij toe ongeveer vijftien mensen te decoreren. Er was veel belangstelling. Voor velen is dit erg belangrijk. Ik probeerde in een kort toespraakje ieder afzonderlijk in het zonnetje te zetten. Het is altijd leuk iets te doen wat de mensen gelukkig maakt. De hoogste decorandus was Pieter de Man, de secretaris-generaal van het ministerie, die op vijftien oktober met VUT gaat. Hij werd commandeur in de orde van Oranje Nassau.

De ministerraad begon om half twee. Het eerste besluit dat werd genomen betrof de nieuwe secretaris-generaal van Defensie. Dat wordt mr. Michiel Patijn, nu nog directeur Europese Zaken op EZ. Daarna werd de raad geschorst en viel het gezelschap uiteen in kleine groepjes die met elkaar de toestand doornamen. Vrijwel onmiddellijk kwamen de minister-president, de ministers Ruding en Van den Broek en ikzelf bijeen om de defensieparagraaf te bespreken. Dat ging vlot want ik had een tekst voorbereid. Het defensieplan 1989-1998 is gebaseerd op een reële groei van twee procent per jaar. Ik ging akkoord met een verlaging van die groei gedurende de jaren 1991-1994 tot 1 procent per jaar op drie voorwaarden. Ten eerste moest dat een minimumgroei zijn. Ten tweede zou elk jaar worden bekeken of die groei in het licht van de dan heersende internationale omstandigheden voldoende zou zijn. Ten derde zouden er in de jaren 1989 en 1990 geen aanslagen op de defensiebegroting meer worden gepleegd.

Die groei van 1 procent per jaar is meer dan wat Defensie nu krijgt. In 1989 en 1990 groeien de uitgaven namelijk met 0,6 procent per jaar. Het departement gaat er dus op vooruit, hoewel niet met zo veel als in de plannen staat. Andere landen hebben soortgelijke problemen. Bij ons groeit de defensiebegroting tenminste nog. Niet iedere minister van Defensie kan dat zeggen. Ondertussen betekent die verminderde groei wel dat een aantal projecten moet worden geschrapt of uitgesteld.

Ik mocht snel klaar zijn, bij andere ministers vlotte het minder. De middag verliep in onderlinge gesprekken. Ik verdeed die tijd met het afdoen van stukken. Ook las ik de tekst van ‘Hoog spel: Impasse in de ministerraad’, die op vijftien april in het studentenweekblad *Propria Cures* was gepubliceerd. De ondertitel luidde: ‘Een postmoderne eenakter over satire en politiek’. Mijn rol in dat stuk zou worden gespeeld

door Hugo Brandt Corstius. Ik heb het ook laten lezen aan een paar collega's. Maar niet aan alle, want er stonden schandelijke dingen in. Ze mochten eens denken dat ik dat had geschreven.

's Avonds gingen de liberale bewindslieden eten in Hotel Des Indes. Het was nog steeds mooi weer. Er was kermis op het Voorhout en wij zochten onze weg tussen reuzerad en botsautootjes naar die steunpilaar van de Haagse bourgeoisie. Weerspiegelde de kermis het politieke gewoel? Op mijn weg terug naar Algemene Zaken werd ik opgewacht door een journalist. Maar ik lek niet en heb ook nooit gelekt en de meeste journalisten weten dat.

Naarmate de avond vorderde, maakte Algemene Zaken een ongewonere indruk. Voor zover men denkt dat de ministers in een geserreerde vergadering al die uren doorbrachten met een bespreking, in voltallige raad, van 's Rijks financiën, kan ik slechts zeggen dat de werkelijke gang van zaken geheel anders was. Er werd overal gesproken, door ministers in verschillende permutaties, behalve in de Trêveszaal, waar de raad vergadert. Daar bevonden zich alleen de omvangrijke tassen met dossiers die ministers gewoonlijk naar de ministerraad meenemen. Toen ik door al mijn stukken heen was, ben ik maar gaan schaken met minister Deetman. Wij spelen ongeveer even slecht.

Gaandeweg bood Algemene Zaken een onoverzichtelijker schouwspel. Leden van de Tweede Kamer, ambtenaren, woordvoerders, bewindslieden - allen liepen door elkaar, speelden hier schaak, daar bridge. Wij konden tenminste nog zitten, als we dat wilden. De mensen van de media op het Binnenhof moesten al die uren drentelen, wachtend met camera of blocnote in de hand.

Omstreeks middernacht legde de minister-president zijn uiteindelijke voorstel op tafel. Wat Defensie betreft, kon ik snel akkoord gaan. Bij andere onderwerpen lag dat moeilijker. Na een kwartier werd weer geschorst. Daarna hebben wij nog in eigen kring een paar uur doorvergaderd. Toen werd besloten zaterdagochtend om elf uur weer bijeen te komen. Om half vijf lag ik in mijn bed. Ik verafschuw nachtvergaderingen. Daar komt zelden of nooit iets goeds van.

Zaterdag 29 april

De ministerraad kon slechts kort duren, want de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken moesten naar Londen om met de Britse regering over NAVO-zaken te spreken. Zij zouden proberen steun voor de Nederlandse tussenpositie te verwerven. Na een minuut of tien werd geschorst. Daarna kwamen de liberale bewindslieden apart bijeen. Wij wisten dat de beide fracties, van de Eerste zowel als van de Tweede

Kamer, en ook de voorzitter van de partij, overwegende bezwaren hadden tegen het eindvoorstel van de minister-president.

Niettemin wilden Ed Nijpels en Neelie Smit, die deze zaak het meeste aanging, het voorstel aanvaarden. Daarmee ontviel de grond aan elk verzet van de overige liberale ministers en werd het eindvoorstel aanvaard. Om half twee gingen wij uiteen. Ik had veel waardering voor de wijze waarop minister De Korte met veel geduld en soepelheid tot het uiterste was gegaan om de zaak te plooien.

Alvorens naar huis te gaan, gaf ik op de RVD twee interviews, aan NRC *Handelsblad* en aan het *Algemeen Dagblad.* Ik formuleerde wat traag. Dat kwam door de landerigheid. In Amsterdam liepen mijn vrouw Femke Boersma en ik het Vondelpark in om Koninginnedag te vieren. Het was bomvol. Goedgemutst schuifelde men lang de kraampjes, van Hare Krishna-tent naar ijscoman. 'Speel roulette bij Marietje', stond op een bord dat een meisje van zeven voor haar buik hield. Heel gemoedelijk: veel aardiger dan een jaar of tien geleden. Wel moeten we oppassen dat we niet té braaf worden in dit land.

Thuisgekomen hoorde ik dat de Tweede-Kamerfractie het eindvoorstel niet wenste te aanvaarden en een spoeddebat zou aanvragen. Dat wordt dus een aanvaring. De fractie vindt dat indien er nieuwe staatstaken bijkomen, er elders moet worden omgebogen. Daarop valt weinig af te dingen. De collectieve lastendruk in Nederland is nog steeds te hoog. Het financieringstekort is ook nog steeds te hoog. De belastingen moeten omlaag. Dan gaat de koopkracht omhoog zonder dat de arbeidskosten behoeven te stijgen. Dat laatste moet ten koste van alles worden vermeden, in verband met onze concurrentiepositie. Een groeiende koopkracht is goed voor de burgers en voor de economie.

Het is kip-eenvoudig maar veronderstelt wel dat we de uitgaven onder de duim houden. Aan Defensie zal het niet liggen. In 1988 heeft dat departement slechts 21 miljoen meer uitgegeven dan begroot. En dat wordt in 1989 gecompenseerd. Maar zo is het niet overal. Hoe komen we hier uit?

Zondag 30 april

De AVRO belde op en vroeg een reactie. Ik zei dat ik het eindvoorstel had aanvaard en daar niet op terug kon komen. Dat nam niet weg dat de doelstellingen van de fractie - lastenvermindering en tekortreductie - ook de mijne waren.

Thuis werkte ik aan een artikel voor het vijfhonderste nummer van *Maatstaf* over 'Het voor en het tegen van Nederland'. Dat thema was mij opgegeven door de redacteur van *Maatstaf*, K.L. Poll. Mijn oog viel

op *Voyage en Hollande* van Montesquieu, dat hij op acht oktober 1729 schreef. ‘De financiën van Holland zijn volstrekt hopeloos,’ staat daar. ‘Sinds de vrede stelt de provincie Holland elke dag nieuwe belastingen in om de lopende uitgaven te dekken.’ In de tussenliggende 260 jaar is er weinig veranderd.

Maandag 1 mei

Onze toekomstige secretaris-generaal Patijn kwam vanmorgen kennis maken met de top van het departement. Hij heeft Defensie internationale ervaring en een betrokkenheid bij de openbare zaak te bieden. Hij behoort tot een familie met een grote bestuurlijke traditie. Defensie is bij hem in goede handen.

Mijn maandagen bestaan uit interne besprekingen: 's ochtends de zogenaamde ministerstaf, 's middags met ambtenaren afzonderlijk. De begroting 1990 vroeg veel aandacht. De 1 procent-beslissing geldt pas voor de jaren 1991-1994 maar werpt haar schaduw natuurlijk vooruit. Overmorgen, tijdens de Defensieraad, moeten we knopen doorhakken.

Tussendoor lunch ik met mijn staatssecretaris Jan van Houwelingen. Hij zit nu een jaar of acht op het departement en kent het dus van haver tot gort. Ik heb erg veel aan hem. De verhouding tussen ons is goed. Dat heb ik wel eens anders meegemaakt: een staatssecretaris komt dan in een moeilijke positie te verkeren. Hij heeft een eigen verantwoordelijkheid jegens de Staten-Generaal maar moet wel blijven binnen de hoofdlijnen van beleid zoals zijn minister die bepaalt. Helaas wil Jan na de verkiezingen iets anders gaan doen. Waarom wordt hij niet fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer? Dat lijkt me echt iets voor hem.

Aan het einde van de dag ben ik gaan zwemmen in het zwembad Overbosch. Als ik niet meer aan sport ga doen, loopt het slecht met mij af.

Dinsdag 2 mei

Vanochtend een bijeenkomst van de Luchtmachtraad. We hielden ons onder andere bezig met enige ingewikkelde toestanden rondom de vliegbases Eindhoven, Gilze-Rijen en Woensdrecht.

Lunch bij de Hongaarse ambassadeur Tivadar Iván. Over een paar weken ga ik met een kleine delegatie op uitnodiging van mijn Hongaarse collega naar Boedapest. Wij blijven een dag of drie. Wij stellen ons veel voor van dat bezoek, het eerste dat een Nederlandse minister van Defensie brengt aan een lidstaat van het Warschaupact. Het is ook de eerste keer dat Hongarije wordt bezocht door een minister van Defensie van een lidstaat van de NAVO. Voor beide landen is het dus een primeur. De

indruk die Hongarije in politiek opzicht op ons maakt, is er vooral een van onzekerheid. Ik verwacht de gelegenheid te krijgen in een toespraak van enig substantie onze opvatting uiteen te zetten over de verhoudingen tussen Oost en West en het Nederlandse veiligheidsbeleid als onderdeel daarvan. Daarnaast hopen mijn vrouw Femke - want die gaat mee - en ik wat van het culturele leven in Boedapest op te snuiven. Ik ben blij dat ik het initiatief heb genomen tot deze kleine 'vertrouwenwekkende maatregel'.

In de middag werd ik bij Hare Majesteit verwacht. In verband met de politieke problemen kwam dat bezoek te juister tijd.

Ik at 's avonds met twee vrienden: Jean Penders en Peter Rauwerda. Jean is lijsttrekker voor het CDA bij de Europese verkiezingen. Evenals ik maakte hij zich grote zorgen over de Duitse opstelling binnen de NAVO. Wij spraken over de mogelijkheid een beperkt aantal dubbelmandaten in te voeren, zodat althans sommige Europarlementariërs tevens leden van de Tweede (of Eerste) Kamer zouden kunnen zijn. Nu kan dat niet. Dit betekent dat de nationale en de Europese fractie elkaar te veel uit het oog verliezen. Aan de andere kant stelt zo'n dubbelmandaat hoge eisen aan het uithoudingsvermogen. Niet iedereen zal dat aankunnen. Jean en ik zijn het erover eens dat deze zaak serieuze overweging verdient. Maar vóór de Europese verkiezingen in 1994 zal het er zeker niet van komen.

Daarna vroeg de Tweede Kamer alle aandacht. Joris Voorhoeve sprak goed: rustig, zakelijk en helder, zonder vertoon van overtollige emoties. Ik ben ervan overtuigd dat dit het is wat de mensen van de politiek verwachten: geen gezwollen of wollig taalgebruik maar een eerlijk en helder standpunt dat consequent wordt volgehouden. De ontknoping kwam verrassend vroeg. Nog vóór twaalf uur zei de minister-president dat hij morgen de Koningin het ontslag van het kabinet zou aanbieden.

Neelie Smit en Ed Nijpels hebben het laten aankomen op een botsing met de beide VVD-fracties en met hun partij terzake van een punt dat zeer gevoelig ligt. Dat is riskant. Sinds de val van Stikker weten alle liberalen dat. Natuurlijk is het waar dat alleen zij nooit van idee veranderen die geen ideeën hebben. Maar een 'blij dat ik rij'-beleid laat zich niet dan met de grootste omzichtigheid in zijn tegendeel veranderen. Zo'n remweg is lang. Wie dan te snel door de bocht wil, loopt het gevaar op de vluchtstrook terecht te komen.

Woensdag 3 mei

Vanmorgen een bijeenkomst van de Defensieraad waarin de top van het departement zich met de bevelhebbers der krijgsmachtdelen verenigt. Er

moesten enige moeilijke besluiten worden genomen. Na twee uur praten vielen die besluiten. Het deed pijn maar het kon niet anders. Binnen de regering geldt hetzelfde als in de politiek: wat de mensen bovenal willen, is een consequent volgehouden duidelijkheid. Dan weet iedereen waaraan hij toe is.

Annemarie Jorritsma kwam op het departement lunchen. Deze voortreffelijke Friezin is lid van het bestuur van de VVD-fractie. Zij houdt zich onder andere bezig met verkeer en waterstaat en heeft dus veel te maken met Neelie Smit. Wij namen de toestand door.

Aan het eind van de middag werd het boek van Karel van Wolferen over Japan in het Mauritshuis ten doop gehouden. De ontstaansgeschiedenis van dat boek is deze. Als staatssecretaris voor de Buitenlandse Handel hield ik mij enige jaren geleden bezig met de plaats van Japan in de wereldeconomie. Ik heb daarom een opdracht gegeven aan Karel van Wolferen, destijds correspondent van NRC *Handelsblad* in Tokio, om een studie te maken van de wijze waarop de politieke besluitvorming in Japan tot stand komt. Die studie is nu gepubliceerd en heeft al aanleiding tot veel commentaar gegeven. Ik heb haar nog niet kunnen lezen en kan dus ook nog geen mening hebben. Op de receptie zag ik vele bekenden, waaronder Ian Buruma, die in Hong Kong woont. Ik lees diens artikelen in de Londense *Spectator* en in de *New York Review of Books* met veel aandacht. Het is moeilijk uit te maken wie begaafder is: Van Wolferen of Buruma. Het is goed te zien dat Nederland mensen van internationaal formaat voortbrengt. Alleen jammer dat zij in het buitenland wonen.

's Avonds at ik, als elke week, met mijn twintigjarige zoon Floris. Hij woont in Den Haag, ik in Amsterdam. Zo onderhouden wij ons contact. Morgen is herdenkingsdag. Morgen leg ik een krans op de Dam. De prijs van de vrijheid is eeuwigdurende waakzaamheid. Wie de vrede wil behouden, bereide zich voor op oorlog.

16-23 Mei 1990

Woensdag 16 mei

Sinds ik geen minister van Defensie meer ben, reis ik naar Den Haag per trein. Ik loop naar het Station Zuid van de Schiphollijn. In Den Haag loop ik van het Centraal Station naar de Kamer. Dat komt neer op ruim 2 1/2 uur reistijd per dag. Maar daarvan loop ik een uur en heb ik twee keer vijftig minuten de tijd ongestoord een boek te lezen. Openbaar vervoer vertraagt het tempo van het leven en dat is een goede zaak. Wij doen veel meer dan de mensen van vroeger. Maar presteren wij ook meer? Ik betwijfel het. Minder maar beter, is mijn devies.

In de trein dacht ik na over gisteravond. Tweede-Kamerfractie en hoofdbestuur kwamen toen bijeen in het Haagse Promenadehotel. De verhouding tussen hoofdbestuur en fractie stond ter discussie. Onder een stelsel van kiesdistricten is die verhouding eenvoudiger dan bij onze evenredige vertegenwoordiging. In Engeland worden leden van het Lagerhuis direct door kiesdistricten gekozen. Dat stelsel is onrechtvaardig omdat kleine partijen dan nauwelijks een kans krijgen. Maar het betekent wel dat volksvertegenwoordigers een onmiddellijke band met hun kiezers hebben. Nederland kent geen kiesdistricten. (In de Tweede Kamer wordt vaak deftig gesproken over de ‘geachte afgevaardigde’, maar dat is onzin want wij kennen dus geen afgevaardigden.) Bij ons worden kandidatenlijsten opgemaakt door het partijkader. Het hoofdbestuur draagt dus een grote verantwoordelijkheid voor de samenstelling van de fractie. Het wordt ook voortdurend aangesproken op het functioneren daarvan. Uitsluitend de fractie is verantwoordelijk voor de dagelijkse politiek. Maar het hoofdbestuur voelt zich daar zeer bij betrokken. Toch mag het zich er niet mee bemoeien. De kans op wrijving en misverstanden is daarom groot. Ook andere partijen hebben daar last van gehad.

Op weg naar huis kocht ik een stroopwafel bij het Centraal Station. De man zei: ‘Twee halen, één betalen.’ De tweede kreeg ik om mijn verkiezing tot fractievoorzitter. Mijn privacy ben ik nu kwijt. Dat is een belangrijk nadeel van mijn nieuwe positie.

Donderdag 17 mei

's Ochtends heeft de fractie een ontmoeting met VVD-leden van de Pro-

vinciale Staten van Noord-Holland. Schiphol is de vijfde luchthaven van Europa. Grote bedrijven vestigen zich langs de Schiphollijn. Ook in het elektronische tijdperk blijven goede fysieke verbindingen noodzakelijk. Daarom moeten die twee tunnels onder het Noordzeekanaal er ook komen. Zij zullen een grote invloed hebben op de ontwikkeling van het noorden van Noord-Holland. De auto is niet weg te denken uit de moderne economie. Willen wij ernst maken met 'Nederland Distributieland', dan moeten knelpunten worden weggenomen. Daarnaast moet het openbare vervoer natuurlijk veel meer aandacht krijgen.

We spreken ook over de problemen van de tuinbouwwerkgevers in Aalsmeer. Het uitzendbureau Start probeert langdurig werklozen daar aan het werk te krijgen. Start levert een lease-auto aan elke vier Amsterdammers die een baan in de kassen aanvaarden. Maar veel werklozen hebben geen zin in dat werk. Financieel gaan zij er ook weinig op vooruit. Voor een kostwinner met twee kinderen bedraagt het verschil 75 gulden per maand. Dus vinden veel buitenlanders of illegale krachten daar hun werk. De overheid heeft het veel te gemakkelijk gemaakt te berusten in langdurige werkloosheid. Dat beleid is asociaal. Het moet zo snel mogelijk veranderen.

's Middags woonde ik een gedeelte van een hoorzitting over de 'sociale vernieuwing' bij. Er waren maar zes toehoorders, waaronder één medewerker van de VVD-fractie. Het onderwerp leeft niet bij de mensen. Dat komt omdat het kabinet er op zo'n bureaucratische wijze over spreekt.

Na afloop had ik een korte ontmoeting met de heer K.J. Kuiper, voorzitter van de Algemene Bond van Ouderen. Nu is ruim 11% van onze bevolking 65 jaar of ouder. Over een generatie is dat aandeel gestegen tot een kwart. Ouderen moet de plaats worden gegund die zij verdienen: in het hart van onze samenleving.

Vrijdag 18 mei

Met mijn oude vriend Peter Rauwerda reed ik naar Zwolle, waar onze algemene ledenvergadering plaats had. Het landschap was mooi, de zomer is in aantocht. Vanavond sprak ik voor het eerst een congres van de VVD toe. Ik verwees naar Oost-Europa, waar de lichten nu weer aangaan. Dé grote overwinnaars daar zijn de liberale beginselen: vrijheid, democratie en een liberaal economisch stelsel. Ook in ontwikkelingslanden zien wij dat: minder invloed voor de staat, meer voor de mensen zelf. De vrijheid gaat in het blauw gekleed, van Moskou tot Managua. Wereldwijd beleeft het liberalisme hoogtijdagen. Daar moet de VVD in delen.

De sociale vernieuwing is het eerste geloofsartikel van dit kabinet. Die vernieuwing zal het vooral moeten hebben van banen voor laaggeschoolde mensen. Arbeid is immers nog steeds de beste preventieve medicijn tegen sociale armoede. Helaas heeft dit kabinet een tweede geloofsartikel. Dat is de koppeling van lonen en uitkeringen in de collectieve sector aan de CAO-lonen in de marktsector. Die koppeling drijft het minimumloon op en vernietigt dus banen aan de onderkant van de samenleving, waarvoor het kabinet zich zo druk maakt. De twee geloofsartikelen strijden dus met elkaar. Het kabinet heeft hier onvoldoende over nagedacht. Het stelt inkomen boven werk. Dat is een asociaal beleid dat nodig moet veranderen.

Na mijn toespraak barstte de bui. Vóór- en tegenstanders van het hoofdbestuur gaven hun mening weer in onverbloemde termen. Op zichzelf was dat goed. Toch leek de tegenstand groter dan hij was. Een aantal mensen sprak op persoonlijke titel. Anderen spraken namens kleine afdelingen. Toen het tijd werd de neuzen te tellen, bleek dat ook. De beslissende motie werd met 80 tegen 20 verslagen. Het is goed dat er is gestemd want nu zijn de verhoudingen tenminste duidelijk. Al met al een gedenkwaardige avond.

Zaterdag 19 mei

Een werkontbijt met een aantal van onze statenleden. De enige echt interessante verkiezingen zijn de eerstvolgende. Die komen in maart 1991. Dan zal blijken of ik inderdaad meer stemmen kan trekken dan Joris. Wij hebben te maken met een verамerikanisering van de politiek, waarbij steeds meer afhangt van één persoon. De kwaliteiten die men nodig heeft om in Amerika aan de top te komen, verschillen steeds meer van de kwaliteiten die zijn vereist om aan die top goed te functioneren. Ik hoop dat we die ontwikkeling in Nederland kunnen vermijden.

Na de lunch de traditionele beantwoording van vragen door de Tweede-Kamerfractie. Joris placht die vragen zelf te beantwoorden. Ik deed dat nu niet. Ten eerste zijn er tal van zaken waarvan ik nog te weinig afweet; ten tweede krijgen de leden van de fractie zo meer aandacht. Ik krijg al meer dan genoeg.

Zondag 20 mei

Vanochtend bracht ik mijn jongste zoon Floris weg naar Schiphol. Hij is 21 jaar en gaat twee maanden werken op een houtzagerij in de buurt van Houston, Texas. Ik geloof dat hij boomstammen in de haven moet tellen. Ik moest denken aan mijn eigen jeugd. Toen ik 18 was, ben ik wiskunde gaan studeren in het Noordwesten van Amerika. Ik stelde belang

in Mexico. Daarom ben ik er bij de eerste gelegenheid naar toe gelift. Dat was in de zomer van 1952. Aangekomen bij het grensstadje Laredo, Texas, bleek ik mijn paspoort te hebben vergeten. (Ik was toen al verstrooid.) Dat moest dus vanuit Oregon worden opgestuurd. Tegelijkertijd moest ik eten. Ik heb een week lang watermeloenen geoogst: in juni langs de Rio Grande. Mijn God, wat was dat warm! Ik wilde dat ik een pitje was in dat koele roze meloenvlees. Maar mijn kinderen hebben in de tropen gewoond en kennen dus de hitte. Floris zal zich wel redden.

Het laatste nummer van *Civis Mundi* is net uit. Daarin staat een lang artikel van mijn hand over Mario Vargas Llosa, Peru en de intellectuelen. In mijn stuk ga ik na wat zoveel progressieve intellectuelen er toch toe heeft gebracht achter allerhande dictatoren aan te hollen.

Intellectuelen maken altijd weer dezelfde fout. Zij overschatten het belang van het intellect in de politiek. Zo pleitte Guus Zoutendijk onlangs voor een samengaan van D'66 en de VVD want dat zou zo goed zijn voor het intellectuele gehalte van onze partij. Maar de politiek is niet in de eerste plaats een zaak van intellect. Het draait daar vooral om gezond verstand en moed. Er is ook bijna geen voorbeeld van een echte intellectueel die een succesvolle politieke carrière heeft gehad.

Maandag 21 mei

Ik bleef vanochtend thuis werken. Een aantal brieven van de Stichting ReNessance werd mij ter ondertekening aangereikt. Deze stichting, waarvan ik voorzitter ben, probeert geld in te zamelen om van de Amsterdamse Nes de mooiste theaterstraat van Nederland te maken.

Toen ik de deur uitging, op weg naar mijn afspraak met het NIPO, kwam Guikje Roethof van *De Groene Amsterdammer* mij de tekst van ons vraaggesprek laten zien. Ik las het in de tram. Het was een puntgave weergave.

Vanavond moest ik optreden in KRO's 'Brandpunt Politiek Café'. Gelukkig had ik tijd om te gaan zwemmen in het Haagse zwembad Overbosch. Daarna gingen onze voorlichter Marcel Kummel en ik eten in de Denneweg. Ton Verlind en Fons de Poel van 'Brandpunt' ontvingen mij hartelijk. Tijdens de uitzending kwamen weer de begrippen links, midden en rechts ter sprake. Ik herhaalde dat die begrippen slaan op de jaren negentig als een tang op een varken. Als voorbeeld gaf ik de mediadiscussie. Ik meen dat het Hilversumse bestel vermolmd is en radicaal moet worden gewijzigd. Wij mogen wel kijken naar een Italiaans programma dat vanuit Milaan naar Nederland wordt uitgezonden, maar niet naar een Nederlands programma vanuit diezelfde stad. En dat nog wel uit naam van de Nederlandse culturele identiteit. 'Kunt u zeggen of dat

standpunt rechts of links is?' vroeg ik. Verlind schudde van nee.

Dinsdag 22 mei

's Ochtends fractievergadering. Daarover worden geen mededelingen gedaan. Minister Jan Pronk moest 's middags vragen beantwoorden over Nederlandse hulpgelden die naar een clandestiene organisatie in de Filippijnen zouden zijn gesluist. Zijn antwoord is zo saai dat ik halverwege ben weggegaan. Dat is natuurlijk ook een manier om de oppositie te smoren: met saaiheid.

In de trein terug las ik gewoontegetrouw een oude Amerikaanse pocket. Wat ik heb gelezen, verscheur ik. Al lezende weg - zoals Ruud Lubbers dat zou formuleren - wordt het boek dunner. Mijn medepassagiers vinden het alleen wat raar. Ik lees Hemingway. Diens romans vind ik niet echt goed, maar zijn korte verhalen zijn meesterlijk. Dit verhaal ging over een oude stierenvechter die nog één keer de ring in moet. Hemingway's dialogen zijn sober en zo helder als kristal. Een goed voorbeeld.

Mijn vrouw Femke Boersma en ik aten in het restaurant van het Vlaams Cultureel Centrum in de Nes. Wij ontmoetten er Guido Vereecke, de directeur. Jaren geleden heb ik in de Kamer gepleit voor een Nederlands cultureel centrum in Brussel. Maar vergeefs. Wij projecteren ons Nederlandse culturele minderwaardigheidscomplex op de Vlamingen, op wie wij zeer ten onrechte neerkijken.

Ibsens *Hedda Gabler* werd opgevoerd in de regie van Frans Strijards. Het was een vorm van hilarisch theater waarmee ik weinig op heb. Strijards relativeert alles. Daarin lijkt hij op Jan Blokker. Mensen die alles relativeren, verbergen meestal iets. Zou dat een leegte kunnen zijn?

Helaas zal ik geen tijd meer hebben om toneelrecensies voor de *Haagse Post* te schrijven. Kissinger zei eens dat men de politiek verlaat met hetzelfde intellectuele kapitaal als waarmee men erin stapt. Ik vrees dat hij gelijk heeft.

Tot slot

Demonstratie op regeringstafel
Foto Vincent Mentzel

Het voor en het tegen van Nederland

Niet lang na de oorlog bezochten Paul Hoffman en Averell Harriman, de Amerikaanse beheerders van de Marshallhulp, Den Haag voor een gesprek met de minister-president. Wegens omstandigheden vond het bezoek plaats tijdens het weekend. Zeer tegen de zin van de diplomaten van Buitenlandse Zaken besloot Willem Drees de beide heren bij hem thuis in de Beeklaan te ontvangen. Ernst van den Beugel - de bron van deze anekdote - begeleidde hen, maar moest buiten blijven wachten. Na het bezoek reed hij de gasten naar Schiphol. Achter zijn rug hoorde hij Harriman tegen Hoffman zeggen: *'In a country where the prime minister lives like this, our money is safe.'*

Er wordt soms enigszins geringschattend over Drees geschreven als 'de wethouder van Nederland', maar hij was natuurlijk veel meer dan dat. Zijn sobere en nuchtere bekwaamheid behoorde tot het beste wat Nederland heeft te bieden. Die hoedanigheden bestonden vroeger natuurlijk ook. Bij de vredesonderhandelingen te Münster in 1648 werd Frankrijk vertegenwoordigd door Claude de Mêsmes, markies van Avaux, en Spanje door graaf Guzmán de Pen□aranda. De markies was echter niet erg begaafd, en de graaf viel evenmin op door intelligentie. De Verenigde Provinciën hadden als ambassadeurs Adriaan Pauw uit Holland en Jan van Knuyt uit Zeeland. Beiden waren bekwame mannen, Pauw misschien in uitzonderlijke mate. Men zei dat hij de enige man was die Richelieu te slim af was geweest.[1.]

Wij houden niet van poespas. Wij zijn ook niet autoriteitsgevoelig. Dat is bijzonder aangenaam voor bewindslieden die prijs stellen op hun privacy. In de meeste landen is dat anders. Het gebouw van de Tweede Kamer steekt schril af bij de parlementsgebouwen in Boedapest en Damascus. Hier geldt de wet van de omgekeerde evenredigheid: hoe grootser het parlement, des te minder zijn macht. En ook in de Tweede Kamer past de bescheidenheid. Toen Arie Pais als jong minister zijn tas met stukken door een bode naar de regeringstafel liet dragen, wekte dat alom spot. De Tweede Kamer en haar leden zijn gemakkelijk benaderbaar. Tijdens het debat over de kruisraketten van juni 1984 slaagde een demonstrant er in door te dringen tot de vergaderzaal. Hij sprong op de regeringstafel om van zijn gevoelens blijk te geven. Men ziet de ministers Van den Broek, Lubbers en De Ruiter, en het kamerlid Van den Bergh,

rustig naar hem kijken. Natuurlijk werd hij afgevoerd, maar verder is hem niets overkomen. In welk ander land kon zo iets gebeuren?

De historicus Johan Huizinga heeft de volgende trekken van onze samenleving in de zeventiende eeuw beschreven: een betrekkelijk bescheiden grootgrondbezit, een eenvoudige landadel met schrale inkomsten, een zwak gewortelde geestelijkheid, vlootvoogden die uit alle lagen van de bevolking kwamen, een eenvoudig, spaarzaam en zindelijk leven.[2.] Soortgelijke trekken zien wij vandaag nog.

Een nuchtere schranderheid, een sobere bekwaamheid: zij hebben ons geen windeieren gelegd. Deels door deze eigenschappen (deels ook door de omstandigheden) hebben wij veel van de ellende weten te vermijden waardoor andere landen zijn getroffen. Bij ons geen revoluties en onthoofde koningen; geen hongersnoden en epidemieën; geen Commune van 1870; geen op stakers schietende politie; tussen 1678 en 1940 nauwelijks een oorlog. Veel handel. Veel betrekkelijk gelijk gespreide welvaart. Sommigen gingen zelfs denken dat die welvaart een natuurlijke was. In de jaren zeventig leek ons bestaan moeiteloos en verzekerd. Presteren was niet meer zo nodig. Eenvoudige economische wetmatigheden werden veronachtzaamd. Alles moest kunnen. Wij weten nu wel beter.

Aan een in Dortmund werkende vriend vroeg ik eens wat de gemiddelde Duitser van de Nederlanders vond. Hij noemde twee sjablonen. Het eerste was: 'Steinreiche Holländer'. Dat was natuurlijk een overblijfsel uit de tijd dat de arme hannekemaaiers de grens overkwamen om hier te helpen oogsten. Het andere was: gevaarlijk! 'Onze dochters gaan naar Amsterdam en worden er sletten, onze zonen raken er aan de drugs. En terwijl wij met die Hollandse kooplui een Wiener mélange drinken, zitten zij te rekenen en "verdammt, wir sind wieder genascht".'

In het buitenland wordt inderdaad met ontzag over de Nederlandse handelsgeest gesproken. De vele onaangename Engelse uitdrukkingen waar het woord 'Dutch' in voorkomt wijzen op commerciële beduchtheid. Jonathan Swift liet Gulliver naar Japan reizen, waar deze zich uitgaf voor een Hollander en verzocht te worden ontslagen van de verplichting op het kruis te trappelen. De Mikado was zeer verbaasd dit te horen. In het algemeen, zei hij, hadden de Hollanders geen enkel probleem met dat vereiste. Hij vreesde dat Gulliver geen Hollander was maar veeleer een christen.[3.]

Alles heeft zijn keerzijde. Toen Den Uyl, de eerste socialistische premier na Drees, de leider van de Franse socialisten Mitterand uitnodigde voor een gesprek op het Catshuis, werd de laatste geconfronteerd met een schaal belegde broodjes. Joop vond meer niet nodig; François zag zijn vooroordeel bewezen.

‘Doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg’, ligt ons voor in de mond. Eenvoud kan echter gebrek aan gevoel voor stijl maskeren, zo niet platvloersheid. De veranderingen van de jaren zeventig hebben geleid tot een veronachtzaming van de omgangsvormen, een verwaarlozing van de kleding, een cultuur van laksheid. Op zichzelf zijn uiterlijkheden van beperkt belang. Zij werken echter door in gebieden die tot de essentie behoren. Men ziet dat aan de beheersing van het Nederlands. De indirecte rede wordt weinig begrepen en nauwelijks meer gebruikt. Niet alleen worden er vele grammaticale fouten en stijlfouten gemaakt; wie zich daar aan ergert, is een kniesoor.

Onze soberheid kan kaalheid worden. Onze voorliefde voor Willem Elsschot wordt niet door Hugo Claus gedeeld. Onlangs zei hij: ‘Nederlanders zijn een beetje bang voor het grote gebaar. (...) Jullie calvinisten geloven dat soberheid, eenvoud, ja zelfs zuinigheid deugden zijn. (...) Wat calvinisten beschouwen als overbodige krullen en varianten is bij ons de essentie.’[4.] Voor een deel voel ik met hem mee. Maar of het waar is dat grote literatuur niet sober is, zoals Claus beweert, betwijfel ik. Aeschylus was sober, en Kafka ook.

‘Patriottism is the last refuge of a scoundrel,’ zei de grote Samuel Johnson op 7 april 1775. Wie ziet hoe er wordt geschutterd bij het zingen van het Wilhelmus kan niet anders dan concluderen dat alle Nederlanders dit gezegde grondig tot zich hebben laten doordringen. Reeds vele malen is gewezen op ons culturele minderwaardigheidscomplex. Nu was *De Materie* van Louis Andriessen niet om aan te horen, maar waar het medium internationaal is - muziek, dans, schilderkunst, stedebouw - staan wij in het algemeen op wereldniveau. Ons beperkte taalgebied weerspiegelt zich in veel knullige journalistiek. In *Twee vrouwen* schrijft Harry Mulisch dat veel Nederlandse romans doen denken aan vormingslectuur voor de opgroeiende jeugd. Dat boek is daar zelf een voorbeeld van. Daarentegen is het toneelleven in Amsterdam levendiger dan het Parijse. Maar waar is het Nederlandse culturele centrum in Brussel? Waarom geven wij geld uit aan een culturele manifestatie in Texas? Deze positieve discriminatie van het andere en vreemde - en dus negatieve discriminatie van het eigene en vertrouwde - ziet men op veel gebieden.

Inderdaad, velen hebben hier een toevluchtsoord gekregen; vele boeken zijn hier uitgegeven die elders waren verboden. Onze verdraagzaamheid is terecht befaamd. Haar keerzijde is laksheid, of liever: gebrek aan burgermoed. Het verbazingwekkende is niet zozeer dat de gebeurtenissen van 1968 en daarna heftig waren en zich snel verbreidden. De sociale verhoudingen waren in Nederland immers versteend en vroe-

gen om een reactie. Door de ontzuiling sloegen hele volksstammen uit het lood en raakten zij op drift. Het verbazingwekkende is veeleer dat onbesuisde waanideeën zo snel een neerslag in regeringsbeleid konden vinden. Dat kwam omdat het Nederlandse *Bildungsbürgertum* zich praktisch zonder slag of stoot overgaf, op een enkeling als prof. Daudt na. Vooral aan de universiteiten was dat het geval.

In zijn afscheidstoespraak als voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam op 8 oktober 1984 zei mr. G.J.P. Cammelbeeck dat helaas niet in vervulling was gegaan wat hij in 1975 had gehoopt: de verbeelding aan de macht. Die leus was te veel in procedures neergeslagen. Hij concludeerde dat de democratisering was vastgelopen en dikwijls tot onmacht had geleid. Democratie veronderstelde vooreerst *Zivilcourage,* zei Cammelbeeck. Of hij zelf daar veel blijk van heeft gegeven betwijfel ik. Ook hij zwom mee met het tij.[5.] De vloedgolf van Nieuw Links is over Nederland gespoeld en weer weggevloeid. Hier en daar heeft hij zijn residuen nagelaten: verroest blik, een besmeurd stuk hout. Men vindt die residuen vooral binnen de universiteiten. Veel wetenschappelijk personeel dat uit de hoogtijdagen van Nieuw Links stamt en met verbeelding vooral naar macht streefde, is allerminst afgevloeid. Helaas kunnen hoogleraren in Nederland niet worden ontslagen, zelfs niet wegens notoire onbekwaamheid.

Een klein land met een (relatief) grote bevolking en een hoge communicatiedichtheid kan maar één probleem tegelijk aan. In België is dat de taalstrijd, in Nederland de ontzuiling. Het is al zo vaak gezegd: de ontkerkelijking heeft een emotionele lacune achtergelaten die vraagt te worden gevuld met een leer die is gericht op het aardse heil. In een lang proces, dat is begonnen bij Augustinus en geëindigd bij Marx, heeft het einde der tijden - het eschaton - zich verschoven van het hiernamaals naar overmorgen. ‘Tout et tout de suite’ was de kreet waarvan de Sorbonne weergalmde. De Nederlandse politiek valt niet te begrijpen zonder kennis van de theologie. De onteschatologisering heeft diepe voren getrokken in ons intellectuele landschap.

Paul en Nel van der Harst, ontwikkelaars in Managua, zeiden in 1987: ‘Nicaragua heeft “politiek-theologisch” gezien de Farao de rug toegekeerd en bevindt zich nu midden in de woestijn. (...) Het terugwillen naar de vleespotten van Egypte is de grote bedreiging van dit moment.’[6.] Dichter bij huis heeft de Nijmeegse universiteitsraad geweigerd een bijzondere leerstoel in te stellen voor de geschiedenis van het veiligheidsbeleid van Nederland. De Universiteit van Nijmegen baseert zich op het christendom, dus hoezo veiligheidsbeleid? Het College van Bestuur had de mogelijkheid het besluit van de universiteitsraad te vernie-

tigen maar heeft dat niet gedaan. Zijn voorzitter W.C.M. van Lieshout vond de zaak daarvoor niet principieel genoeg. ‘Ik heb de zaak onderschat, die tegenstand had ik niet verwacht,’ zei hij.[7.] Waar was de *Zivilcourage?*

De waan van de dag kan in Nederland nagenoeg onweerstaanbaar zijn. Jarenlang gaven allen die zich progressief noemden voor te streven naar een ‘nieuwe internationale economische orde’. Toch leidde een eenvoudige waarneming van de feiten tot de conclusie dat dit idee niet deugde. Aan het begin van deze eeuw bevonden Argentinië en Australië zich in soortgelijke posities: ver van het toenmalige centrum van de wereld. Hun exportprodukten waren dezelfde: graan, huiden en wol. Vergelijk die landen nu! De internationale omstandigheden waren voor hen dezelfde. Daaraan kan het dus niet hebben gelegen. De onderontwikkeling van veel landen in wat de Derde Wereld wordt genoemd, ligt veeleer aan de oude nationale economische wanorde daar. Maar wie dat zegt, ontneemt zich de mogelijkheid zijn schuldgevoelens ruim baan te laten. Dat stuit ons land van advocaten en (vooral) dominees tegen de borst.

‘Ze bedoelt het goed,’ zei men vroeger van Ien van den Heuvel, destijds voorzitter van de Partij van de Arbeid. Het kwam aan op de bedoeling waarmee men iets deed. Misschien was het gevolg rampzalig. Maar wie het beste met de mensheid voorhad, kon rekenen op ruim krediet. Suriname moest onafhankelijk worden, ook al werd door velen ellende voorspeld. Indien nodig had Joop den Uyl hun die onafhankelijkheid per post thuis laten bezorgen. Maar wij voelen ons niet verantwoordelijk voor hen die later in de knel kwamen. En dat zijn altijd de mensen met de zwakste schouders. Onze bedoelingen waren toch goed?

Vandaar ook ons verhullend en omslachtig taalgebruik. Wie de problemen onomwonden formuleert, geldt als kil en afstandelijk. Veel emotie moet blijken en vooral veel geworstel, veel bevlogenheid. Mendès France zei: ‘Wie met gevoel politiek wil maken, sticht slechts verwarring.’[8.] Maar hij was dan ook minister-president van Frankrijk. Dit is het fundamentele dilemma van de Nederlandse politiek: om problemen op te lossen moet men ze helder definiëren en met analyse en al op tafel leggen. Maar wie dat doet, wekt in Nederland zoveel weerstand dat hij de oplossing daardoor vertraagt.

Engeland en Frankrijk zijn confrontatiesamenlevingen. Nederland is een consensusmaatschappij. Dat is een groot goed. De verhoudingen tussen politieke tegenstanders zijn hier relatief uitstekend. Niemand zou het anders willen. Het inspraakcircuit - de vaderlandse moesjawara - bevordert de betrokkenheid. Maar het leidt ook tot de stroperigheid van ons beleid. Knopen doorhakken ligt ons niet. De kaasschaaf is meer ons

instrument. Ogenschijnlijk vermindert die de pijn, maar dat geldt alleen voor het ogenblik. Over het geheel genomen, maximaliseert zij haar. Het economische beleid van Nederland wijst in de goede richting: er worden bemoedigende resultaten geboekt, maar tergend langzaam. Onze nationale schuld groeit nog steeds op onverantwoorde wijze. In zijn *Voyage en Hollande* schreef Montesquieu op 8 oktober 1729: 'De financiën van Holland zijn volstrekt verloren. Sinds de oorlog stelt de provincie Holland elke dag nieuwe belastingen in om de lopende uitgaven te dekken.' Sindsdien is er weinig veranderd.

Nederland heeft erg veel voor. Sobere bekwaamheid en nuchtere schranderheid zullen ons uiteindelijk door elke stroomversnelling heen helpen. Eenvoud en pretentieloosheid sieren velen onder ons. Handelsgeest verschaft ons welvaart en het streven naar consensus geeft evenwicht. Maar een gebrek aan stijlgevoel, een cultureel minderwaardigheidsbesef en een tekort aan burgermoed uiten zich in een provinciaal conformisme en een omslachtige schijnheiligheid.

En wat kunnen wij op de penning zijn! Ieder land leeft volgens een grondregel. De Engelse is: 'Don't make a fuss.' De steak and kidney pie moge niet te pruimen zijn, houd je kaken op elkaar. Dat verklaart ook de middelmatigheid van het openbare leven in Engeland. De Franse grondregel is: 'On ne fait pas de cadeaux.' Wie wat wil hebben zal er voor moeten vechten. De Nederlandse hoorde ik jaren geleden in de *soek* van Jeruzalem. Een winkelier hoorde mijn collega's en mij spreken en riep dat Nederlanders bij hem welkom waren. Hoe wist hij onze nationaliteit? Hij wendde voor Nederlands te spreken. Ik vroeg bewijs in de vorm van een zin. Die liet niet op zich wachten: 'Te duur, doorlopen!'

Eindnoten:

1. C.V. Wedgwood, *The Thirty Years War,* Harmondsworth (Penguin), 1957, pp. 416 e.v.
2. J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw,* Haarlem (Tjeenk Willink), 1941, pp. 25, 26, 27, 56, 75 en 99.
3. Jonathan Swift, *Gulliver's Travels,* 'A voyage to Laputa', New York (Modern Library), 1950, pp. 246-247.
4. NRC *Handelsblad,* 10 maart 1989.
5. Zie ook J.L. Heldring, 'Holle vaten aan de macht', NRC *Handelsblad,* 2 november 1984.
6. *Trouw,* 19 januari 1987.
7. *Het Parool,* 30 maart 1989.
8. *Algemeen Handelsblad,* 23 december 1969.

Verantwoording

‘De engel en het beest’ is gepubliceerd in *Maatstaf* van juni 1989. ‘Regeren zonder macht’ is gepubliceerd in *Intermediair* (13 mei 1988), waarna het is verschenen in: ‘Voorbij de grenzen aan sturing’, (R.J. in 't Veld en W.J.M. Kickert, red.), 's Gravenhage, Vuga, 1989. ‘Nineteen sixty-eight and all that’ is gepubliceerd in twee stukken: het deel over de Verenigde Staten in de *Haagse Post* van 9 september 1989; het deel over Engeland in de *Haagse Post* van 2 juni 1990.

‘Mario Vargas Llosa, de intellectuelen en Peru’ is gepubliceerd in *Civis Mundi*, mei 1990. Een verkorte versie heeft gestaan in *De Volkskrant* van 5 april 1990. ‘De wereld volgens Noam Chomsky’ bestaat uit twee artikelen, waarvan het eerste heeft gestaan in NRC *Handelsblad* van 11 oktober 1988 en het tweede in NRC Handelsblad van 4 januari 1989.

‘Ervaringen met het communisme’ is verschenen in de *Haagsche Courant* van 16 december 1989. Ik heb dat artikel iets uitgebreid. ‘Economische boycots’ stond in *De Humanist* van 1 maart 1980. ‘Het einde van de geschiedenis?’ is verschenen in *De Volkskrant* van 9 december 1989; het is gebaseerd op de inleiding die ik heb gehouden ter gelegenheid van het ‘Leids Debat’ met Hubert Smeets over de stelling van Francis Fukuyama op 7 december 1989. ‘Positieve discriminatie’ stond in *De Volkskrant* van 10 december 1985. ‘Twee paradigma's voor de pers’ is de tekst van een toespraak die ik heb gehouden op het symposium ‘Weg met de Pers’, Paradiso, Amsterdam, 27 april 1989. Die tekst is verschenen in de *Haagse Post* van 6 mei 1989. ‘Veel graan voor weinig jenever’ heeft gestaan in: ‘Liberalisme, Kunst, Politiek. Beschouwingen over Kunstbeleid’. (Een gezamenlijke uitgave van de Boekmanstichting en de Teldersstichting van oktober 1986, pp. 119-127). Ik heb het iets gewijzigd. ‘Cultuur en economie’ is de tekst van een toespraak die ik heb gehouden op een conferentie van het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael over ‘Cultuur en buitenlands beleid’ op 20 november 1987. Ik heb die tekst niet onaanzienlijk uitgebreid. ‘De lont in het kruitvat’ is verschenen in *Maatstaf*, augustus/september 1989. De drie dagboeken zijn als volgt gepubliceerd: 9-15 juni 1988 in NRC *Handelsblad van 18 juni 1988; 27 april-3 mei 1989 in de Haagse Post* van 13 mei 1989; en 16-23 mei 1990 in NRC *Handelsblad* van 26

mei 1990. ‘Het voor en het tegen van Nederland’ is verschenen in het *Hollands Maandblad*, no. 7/8 1989, in een aflevering die aan dit thema is gewijd. Drie artikelen, tenslotte, zijn niet eerder gepubliceerd: de inleiding, ‘Economische macht’ en ‘Naar een nieuw Europa’.

FB, 1 september 1990